YEDİTEPE

Bir Osmanlı Anadolu Kentinde
Tanzimat Reformları ve
Kentsel Dönüşüm:

Denizli

(1839-1908)

Yasemin AVCI

Bir Osmanlı Anadolu Kentinde
Tanzimat Reformları ve

Kentsel Dönüşüm:
DENİZLİ

(1839-1908)

YEDİTEPE

Bir Osmanlı Anadolu Kentinde
Tanzimat Reformları ve

Kentsel Dönüşüm:
DENİZLİ
(1839-1908)

Yasemin Avcı

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

© Yeditepe Yayınevi
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-4052-36-3

Yeditepe Yayınevi: 118

Araştırma İnceleme Dizisi: 99

1. Baskı: Nisan 2010

Fotoğraf Arşivi
Coşkun Önen

Sayfa Düzeni
İrfan Güngörür

Kapak Tasarım
Sercan Arslan

Baskı-Cilt
Şenyıldız Yay. Hed. Eşya ve Teks. San. Tic. Ltd. Şti.
(Sertifika No: 11964)
Gümüşsuyu Cad. No:3/2 - Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92

kitapadresi.com
internetteki kitap adresiniz

Yeditepe Yayınevi
Çatalçeşme Sk. No: 27/15 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com | bilgi@yeditepeyayinevi.com

Bir Osmanlı Anadolu Kentinde
Tanzimat Reformları ve

Kentsel Dönüşüm:
DENİZLİ

(1839-1908)

Yasemin Avcı

YEDİTEPE
İstanbul 2010

Yasemin Avcı

yaseminavci@gmail.com

1969 yılında Ankara'da doğdu. 1993'de Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1996 yılında Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda *Tanzimat Döneminde Osmanlı Yahudileri (1839-1876)* başlıklı tez ile yüksek lisans derecesi aldı ve aynı enstitüde doktora eğitimine başladı. Doktora çalışmaları doğrultusunda 1996-1997 Öğretim yılında Kudüs İbrani Üniversitesi'nde (Hebrew University of Jerusalem), 2001-2002 Öğretim yılının ilk yarısında ise Manchester Üniversitesi, Orta Doğu Çalışmaları (Middle Eastern Studies) bölümünde konuk araştırmacı olarak çalıştı. 2004 yılında doktora eğitimini *Kudüs 1890-1914* başlıklı tez ile tamamladı. Aynı yıl doktora çalışması *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)* (Phoenix Yayınları, Ankara) başlığıyla kitap olarak yayınlandı. 2006 yılında Türkiye Bilimler Akademisi tarafından verilen bursla Londra'da Afrika ve Doğu Çalışmaları (School of Oriental and African Studies) okulunda konuk akademisyen olarak post-doktora çalışmaları yaptı. Halen Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmalarına devam etmektedir.

Sevgili eşim Safi Avcı'ya

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.b.	: Adı geçen arşiv belgesi
bkz.	: Bakınız
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
çev.	: Çeviren
s.	: Sayfa
v.d.	: ve diğer yazarlar
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar VI

Tablolar Dizini X

Önsöz XI

Giriş 1

Birinci Bölüm
TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE DENİZLİ'NİN KENT KİMLİĞİ

I. *"Kent Kimliği"* Kavramı 9
II. Kentin Devamlılığı: Laodikeia, Lâdik, Denizli 14
III. Kentin İşlevleri 20
A. Ekonomik İşlevler 20
B. İdari İşlevler ve Üst İrade ile İlişkiler 29
IV. Kentin Mekânsal Yapısı 39

İkinci Bölüm

TANZİMAT DÖNEMİNDE İDARİ MERKEZİLEŞME VE TAŞRANIN TEPKİSİ

I. Osmanlı Yönetim Anlayışında Merkeziyetçilik ve Adem-i Merkeziyetçilik İkilemi 47
II. Tanzimat Denizli'de: İsyan Yılları (1840-1841) 62

Üçüncü Bölüm

TANZİMAT DÖNEMİNDE DENİZLİ'DE YEREL YÖNETİM DÜZENİ

I. Tanzimat Döneminde Denizli Kentinin İdari İşlevleri ve Üst İrade İle İlişkisi 83
II. Denizli'deki Yönetici: Kariyer, Yetki Kapasitesi ve Kent Halkıyla İlişkiler 99
A. Denizli Sancağı Kaymakamları (1842-1867) 101
B. Denizli Kaza Müdürleri (1867-1883) 112
C. Denizli Sancağı Mutasarrıfları (1883-1908) 114

Dördüncü Bölüm

DENİZLİ'DE KENT YÖNETİMİ: EŞRAF POLİTİKALARI VE BELEDİYE TEŞKİLATI

I. Kent Eşrafının İktidar Mücadeleleri ve Bölgesel Nüfuz Araçları 123
A. Kent Eşrafının Rekabet Alanı: Meclisler ve İdari Kurullar 127
B. İltizam Usulü 145
II. Tanzimat Merkeziyetçiliğinde Kent İdaresi: Denizli Belediye Teşkilatı 147
A. Taşra Belediye Teşkilatları ve Denizli Belediyesinin Kuruluşu 147

B. Denizli Belediyesinin Açmazları: Sınırlı Bütçe, Sınırlı Yetki 155
C. Denizli Belediye Meclisi ve Kent Eşrafı 163
D. Denizli Belediyesinin Kamu Hizmetleri 170

Beşinci Bölüm
DENİZLİ'DE KENTSEL MODERNLEŞMENİN ALT YAPISI VE MEKÂNSAL SONUÇLARI

I. Merkezileşmenin Teknik Vasıtaları: Ulaşım ve İletişim Koşulları 175
A. Telgraf: Merkezi Devletin Denetimi, Toplumun Gücü 176
B. Kent Ekonomisinde Kapitalist Genişleme Sürecinin Altyapısı: Demiryolu ve Karayolu Şebekesi 183
II. Tanzimat'ın Mekânı: Hükümet Binaları ve Kentin Fizik Yapısı 200

Sonuç 217

Kaynakça 223

Dizin 245

Ekler 251

Plan ve Fotoğraflar 275

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: Denizli Sancağının Gelirleri 1898-1908 (Kuruş Olarak) ... 92

Tablo 2: Denizli İdare Meclisi'nde Seçilmiş Üyeler (1878-1908) ... 135

Tablo 3: 1897-1902 Yılları Arasında Denizli Sancağındaki Belediyelerin Bütçesi (Kuruş Olarak) 162

Tablo 4: Denizli Belediye Meclisi (1878-1908) 167

Tablo 5: 1897-1908 Yılları Arasında Denizli Kentindeki Özel Yapılar 214

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Batı Anadolu bölgesinde daima ticari etkinliği ile öne çıkmış kentlerden biri olan Denizli'yi, Osmanlı kentlerinin önemli dönüşümler yaşadığı, her açıdan kapsamlı bir yenileşme dönemi olan Tanzimat döneminde ele almaktadır. Kent kimliği, kentin işlevleri, üst idare ile olan ilişkisi, kentin mekânsal dönüşümü, devlet-toplum ilişkileri, kent halkının taşra yönetimine katılımı gibi temel konular bağlamında ortaya koyulan değerlendirmeler büyük ölçüde arşiv kaynaklarına dayanmaktadır.

Çalışmanın gerçekleşmesi en başta Pamukkale Üniversitesi Rektörlüğü ve Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP) tarafından verilen maddi destekle mümkün olmuştur. Dolayısıyla öncelikle bünyesinde görev yapmaktan onur duyduğum Pamukkale Üniversitesi'ne ve BAP Birimi Başkanlığı'na teşekkürü borç bilirim. Çalışmanın basım aşamasında ise Denizli Belediyesi'nin katkısı büyüktür. Dolayısıyla Denizli tarihine gösterdiği azalmayan ilgisi, akademik çalışmalara sağladığı maddi ve manevi katkılarından ötürü Denizli Belediye Başkanı Nihat Zeybekçi'ye özellikle teşekkür ederim. Ayrıca üç seneyi kapsayan çalışma boyunca İstanbul'da yaptığım araştırmalar süresince yardım ve desteklerini gördüğüm Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarını da burada anmam gerekir. Kısıtlı zamanda çok sayıda evraka ulaşmamı sağladıkları için teşekkür ederim.

Pamukkale Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Prof. Dr. Selahattin Özçelik ve Prof. Dr. Ayfer Özçelik çalışmanın her aşamasına büyük ilgi gösterdiler, zaman zaman bulgularımı onlarla paylaşmak bana çok yardımcı oldu. Ayrıca oldukça zengin özel kütüphanelerinde bulunan ulaşılması zor olan kaynakları görmemi, hatta bazen abartarak tamamını evime taşımama izin verdiler. Kendilerine çok teşekkür ederim. Yine bölüm hocalarından Doç. Dr. Mehmet Yaşar Ertaş'a henüz yayımlanmamış çalışmalarını benimle paylaştığı, çalışmanın basılması için desteğini esirgemediği için minnettarım. Ayrıca Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Erhan Afyoncu, çalışmanın akademik niteliğini takdir ederek basım aşamasının hızla gerçekleşmesini sağladı, bu süreçteki desteği için kendisine çok teşekkür ederim. Elbette yüksek lisans öğrencim Emre Uçaryiğit ve Kamuran Şimşek ile eski öğrencilerimden Şefaattin Deniz ve özellikle Levent Düzcü pek çok katkı sağladılar, onlara da yetişemediğim yerde elim kolum oldukları için şükran duyuyorum. Kitapta yer alan fotoğrafların önemli bir bölümü Coşkun Önen'e ait kişisel arşivden alınmıştır. Merhum Coşkun Önen, bu kitaba büyük ilgi göstererek ölümünden kısa bir süre önce elindeki fotoğrafları benimle paylaşmak nezaketini gösterdi. Kendisini derin bir saygı, sevgi ve rahmetle anıyorum. Ayrıca her çalışmamda olduğu gibi, bu kitaptaki harita ve fotoğrafların da bilgisayar ortamında hazırlanmasında sabırla uğraşarak emek veren sevgili ağabeyim Saffet Avcı'ya teşekkür borçluyum.

Son olarak bu çalışmanın her aşamasında yanımda bulunan, Denizlili olmasından dolayı en az benim kadar heyecan duyan, ilgisiyle beni yılmadan yüreklendiren, çok sevgili eşim Safi Avcı'ya gönülden borçluyum. Bunun için, bir akademisyen eşin verebileceği en güzel hediye olarak bu kitap kendisine ithaf edilmiştir.

Denizli, Nisan 2010
Yasemin AVCI

GİRİŞ

Tanzimat döneminin Osmanlı devleti için özellikle idari alanda kapsamlı bir yenileşme çağı olduğuna hiç kuşku yoktur. Devlet örgütünün yeniden yapılandırılması maksadını taşıyan çalışmaların en önemli cephesi taşra idaresi olmuştur. Bu dönemde Osmanlı taşra idaresi aslında çok da yeni olmayan bir yönetim prensibi doğrultusunda yeniden düzenlenmiş, kanunlaşma ve bürokratikleşme gibi süreçler içinde devletin işleyişi köklü bir biçimde değişmiştir. II. Mahmud döneminde başlayan ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanıyla açıkça uygulamaya konulan bu prensip "*doğrudan ve merkezi yönetim*"dir. İmparatorluğun devamını sağlamak maksadını taşıyan merkezi yönetim prensibi, İstanbul'daki hükümetin eyaletlerdeki işlere bundan sonra daha fazla müdahale etmesi anlamına gelmektedir. Daha ötesi bu süreç içinde devlet, kamusal alandaki tüm sorumluluklarını doğrudan üzerine almak istemiş, devlete has işlevler, taşra yönetiminde daima varlık göstermiş olan ayan, vakıf, lonca v.b. yarı özerk aracılar ya da aracı kurumlardan alınarak doğrudan doğruya devlet otoritesini temsil eden yeni kurumlara bırakılmıştır. Bu ise bir yandan merkezi devlet ile taşra idarecileri arasındaki ilişkiyi merkezi devletin lehine olacak biçimde değiştirirken, diğer

taraftan yöneticiler ile yerel nüfuz sahipleri ve halk arasındaki münasebete yeni bir mahiyet kazandırmıştır.

Tanzimat döneminde sadece Osmanlı devleti değil, Osmanlı toplumu da değişimden etkilenmiştir. Reformu başlatan ve zorunlu kılan temel unsurlar devletin iç ve dış dinamikleri olduğundan, reform döneminde ortaya çıkan değişimler devletin baskın ve belirleyici rolü doğrultusunda şekillenmiştir. Öte yandan bu süreç bir kere başladıktan sonra, devlet ve toplumsal gruplar arasındaki iktidar mücadeleleri reform programının şeklini ve geleceğini tayin etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı reform sürecini tümüyle devletin başatlığında süre giden bir dönem olarak ele almak eksik ve yanıltıcı bir çaba olacaktır. Kaldı ki reformlar belirli bir amaç doğrultusunda şekillenmiş olsa da Tanzimat'ı ve onun taşrada uygulanışını, tek bir model içinde incelemek neredeyse imkânsızdır. Bu sebeple çeşitli bölgelerdeki devlet ve toplumsal gruplar arasındaki ilişkilerin ayrı ayrı incelenmesinde büyük yarar vardır.

Ayrı bölgelerdeki Osmanlı taşra toplumuna odaklanan bir bakış ile sadece reform sürecini değil, reformun çok yönlü sonuçlarını ve farklı yansımalarını daha yalın olarak görmek mümkündür. Böylece İmparatorluğun son döneminin sadece siyasi kargaşalar, krizler, savaşlar ve dış müdahalelerden ibaret olmadığı, daha ötesi çöküşün ve yeniden uyanışın aynı zamanda yaşandığı daha açık olarak anlaşılabilecektir. Osmanlı taşrasının ortaya koyduğu bu cazibe elbette pek çok tarihçiyi etkilemiş, böylece geniş İmparatorluğun münferit bölgeleri çeşitli perspektiflerle ele alınarak incelenmiştir. Osmanlı taşrası deyince özellikle kent incelemeleri alanında son yıllarda büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Üstelik bu ilerleme sadece İmparatorluğun daha dikkat çekici bölgeleri olan Balkanlar ve Arap topraklarındaki kentlerle sınırlı kalmamış, Anadolu'daki kentler, özellikle Bursa, İzmir, Ankara ve Kayseri gibi ticaret merkezleri, şimdiye kadar pek çok çalışmaya konu

olmuştur. Öte yandan, Osmanlı topraklarındaki daha küçük kentler hala büyük ölçüde bilinmeyen alanlar olma özelliğini korumaktadır. Hâlbuki hem genelde reform dönemine yoğunlaşan tarihçi için, hem de özelde zaman ve mekândaki süreklilik ve değişimleri görmek isteyen kent tarihçisi için, küçük kentler belki de çok daha zengin ve ilginç birer laboratuardır. Zira "*ideal tip*" veya "*model*" olmaya yatkın büyük kentler yerine, kendine has gerçeklikleri olan küçük yerleşimlere odaklanmak yoluyla genel geçer ve özgün olanı birbirinden ayırmak daha anlamlı sonuçlarla mümkün olabilecektir.

Bu çalışma böylesi bir ilgi neticesinde ortaya çıkmıştır. Denizli, Batı Anadolu'nun kadim kentlerinden biri değildir. M.S. 1. yüzyılda kurulmuş olan Laodikeia'dan ayrı bir kent olarak ele alınması halinde tarihsel geçmişi ancak 13. yüzyıla kadar götürebilir. Bunun yanında, çevre bölgesiyle ilişkileri açısından değerlendirildiğinde, ticari etkinliği en önemli ayırıcı özellik olarak dikkati çekmektedir. Başka değişle, Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcından 19. yüzyılın son çeyreğine kadar bölgesinde kendi yakın çevresini aşarak geniş bir alanı kapsayan siyasi ya da idari bir ağırlık noktası olduğunu söylemek mümkün değildir. Belki de en çok bu yüzden, çevresindeki arkeolojik yerleşimlerin arkeologları cezp ettiği gibi, tarihçilerin ilgisini çekmiş bir kent olamamıştır. Dolayısıyla tam da bu sebeple, Osmanlı kentleri üzerine çalışmalarıyla tanınan S. Faroqhi'nin de belirttiği gibi, Osmanlı taşrasının çok iyi bilinmeyen alanlarından (*terra incognita*) biridir[1]. Öte yandan bu yargı, Denizli tarihi hakkında şimdiye kadar yapılan çalışmaları yok saymak olarak anlaşılmamalıdır. Zira bilhassa T. Baykara ve T. Gökçe'nin çalışmaları böyle bir yaklaşımı daha başından

[1] Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", Halil İnalcık-Donald Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 1600-1914, (çev. Ayşe Berktay), İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, s. 699.

engelleyecektir[2]. Burada vurgulanmak istenen kente ait tarihsel literatürün sadece birkaç çalışmayla sınırlı olduğu, bunun ise kentin geçmişinde kara delikler halinde ciddi kesintiler yarattığıdır. Bu çalışma hem bu hususa mütevazı bir katkı yapabilmek, hem de Tanzimat yenileşmesini kıyıdaki bir kentin merceğinden okumak gayretiyle ortaya çıkmıştır.

Denizli'de Tanzimat reformlarının harekete geçirdiği kentsel dönüşümü ele alan bu çalışmanın sınırları çizilirken zaman aralığı 1839-1908 yılları arasındaki dönem olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla Tanzimat dönemi, klasik anlayışın öngördüğü haliyle sadece 1839-1876 yılları arasını değil, II. Abdülhamid dönemini de kuşatacak şekilde ele alınmıştır. Bunun sebebi, siyasi iktidarın bünyesel değişimine rağmen Osmanlı reformu açısından iki dönemin ciddi süreklilikler taşıyor olmasıdır. Bu sürekliliklerin en belirgin olanı ise her iki dönemde de reform pratiklerinin sadece devlete değil topluma da bir düzen getirme çabası etrafında şekillenmesidir. Keza hedeflenen bu düzen için merkezi otoritenin güçlü olması gerektiği anlayışı iki dönemde de tavizsiz olarak devam etmiştir. Öte yandan zaman kavramını esnek olarak ele almak isteyen bütün tarih çalışmalarında olduğu gibi, bu çalışmada da kimi zaman belirlenmiş dönemin öncesi ve sonrasına geçmek kaydıyla bir takım değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmanın ana kaynağı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan ve merkezi devletin çeşitli bürolarında kaleme alınmış olan resmi belgelerdir. Bunlar arasında özellikle hatt-ı hümayunlar ile 1832 yılından itibaren padişahın emir ve buyrukları olarak yayınlanan İradeler, hukuki değeri yüksek tarihsel arşiv malzemesi olarak güvenilir ve açıklayıcı belge gruplarıdır. Ayrıca iradelere temel

---

[2] Bkz. Tuncer Baykara, *Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli (1070-1520)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007 ; Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye (Denizli Kazası)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

oluşturan çeşitli belge koleksiyonları ve Yıldız Evrakı çalışmanın arşiv kaynakları içinde büyük bir yer tutmaktadır. II. Abdülhamid dönemi için Yıldız Evrakı'nın ne derece önemli olduğunu söylemeye gerek yoktur. Zira bu tasnif, II. Abdülhamid döneminin bilgi edinme titizliği sayesinde tek sayfalık belgelerden ayrıntılı raporlara kadar uzanan sayısız evrakı kapsamakta, bu haliyle İmparatorluğun son dönemine ait arşiv koleksiyonları içinde özel bir değer taşımaktadır. Çalışmada yoğun bir şekilde kullanılan bir başka kaynak ise, 1877-1908 yılları arasında basılan ve toplam 25 ciltten oluşan Aydın Vilayeti Salnameleri olmuştur. İlk ciltler Aydın vilayetinin idari taksimatı, yerel memurların listesi ve mahalli idare bürolarıyla sınırlıyken, sonraki ciltler vilayetteki bölgelerin tarih ve coğrafyası, ticari ve ekonomik faaliyetleri, nüfusu, okulları v.b. hususlarda pek çok bilgiyi kapsayacak şekilde daha ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Diğer taraftan, merkezin vilayet salnamelerinin düzenli olarak yayınlanması için gösterdiği hassasiyet karşısında kimi zaman bir tür "*yasak savma*" anlayışı ile aynı bilgilerin birkaç yıl üst üste herhangi bir değişikliğe uğramadan verildiği de olmuştur. Hâlbuki bu dönemin bir yıl içinde bile ne derece hızlı değişimleri kapsadığı bilinmektedir. Bunun gibi, özellikle bölgelerin gelir ve gider cetvelleri, nüfusu, kentteki kamu ve özel binaların sayısı gibi veriler belirli bir düzen içinde olmadığından tutarlı sonuçlara ulaşmak her zaman mümkün olamamaktadır. Bu eksikliklere rağmen, Aydın vilayeti salnamelerinin bölge hakkında yapılacak yerel tarih çalışmaları için zengin bilgiler sunan vazgeçilmez kaynaklar olduğuna şüphe yoktur.

Görüldüğü üzere, vilayet salnameleri dışında çalışmada faydalanılan arşiv kaynaklarının tamamı merkezi yönetimin çeşitli bürolarında biriken belgelerdir. Öte yandan, kent tarihi gibi yerelliğin hüküm sürdüğü ve toplumun esas olduğu bir alanda, merkezi yönetimin ürettiği belgelerden yola çıkarak analizler yapmanın çalışmayı kısıtlayan bir eksiklik olduğu akla gelebilir. Zira bu du-

rumda çalışmanın fazlasıyla "*resmi*" nitelikli ve "*merkez*" odaklı kalarak, taşra toplumunu ihmal etme gibi bir risk taşıdığı açıktır. Öte yandan bu dönemde taşrayı merkeze raptetmek maksadıyla kamusal hizmet anlayışının değiştirildiği, bunun sonucunda kendi alanında uzmanlaşmış çeşitli idari, adli, mali ve askeri kurumların oluşturulduğu, hemen her kurumun mahalli şubelere sahip olduğu da unutulmamalıdır. Bu doğrultuda mahalli bürolardan, farklı alanlarda kamu hizmetlerine katkı sağlamak için oluşturulmuş taşra meclislerinden ve ihtisas komisyonlarından gelen yazıların, merkezi hükümete ait yazışma dosyalarında yer alması hiç de şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla söz konusu belge koleksiyonlarının tamamının aynı nispette "*merkezi*" ve aynı ağırlıkta "*devlete ait*" olmadığı açıktır. Hatta aynı dosyalar içinde fertlerden gelen ya da birkaç kişilik gruplar tarafından yazılan telgrafların ve kent halkının yazdığı mahzarların da bulunduğu hesaba katılırsa, yerel nitelikli gelişmeleri ve bu gelişmeler karşısında toplumun algı ve tepkisini okumak mümkün olmaktadır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Denizli'nin kentsel kimliği, başlangıçtan itibaren ele alınmakta, kentin işlevleri, üst irade ile ilişkisi ve mekânsal yapısı irdelenerek 19. yüzyıla kadar uzanan oldukça uzun bir dönem içinde değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde, öncelikle Osmanlı idari yapısı konu edinildiğinde sıkça gündeme gelen adem-i merkeziyetçilik ve merkeziyetçilik ikilemi tartışmaya açılmıştır. Tanzimat reformları yoluyla şekillenen yeni yönetim felsefesini daha doğru anlamak maksadını taşıyan bu bölüm, Tanzimat'ın yarattığı sosyal tepkilerin Denizli örneğinde incelenmesiyle tamamlanmaktadır. Üçüncü bölümde ise, Denizli kentinin Tanzimat reformlarının harekete geçirdiği değişim süreci içinde kentin hangi aşamalardan geçerek ne şekilde bir yönetim merkezi haline geldiği, çevresindeki yerleşim bölgeleri ile bağının nasıl değiştiği gibi sorulara cevap aranmaktadır. Ayrıca yine aynı bölümde Denizli'deki

taşra yöneticisinin profili, merkezle ve yerel halk ile kurduğu ilişki biçimi incelenmiş, bu yolla Tanzimat'ın getirdiği yeni taşra idare yapısı ve bu yapı içinde toplumun yeri anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümü, Denizli'deki kent yönetimine, eşraf politikalarına ve belediye teşkilatına ayrılmış, böylece kent toplumunun yerel yönetimdeki yeri sorgulanmıştır. Beşinci ve son bölüm ise Tanzimat'ın getirdiği merkeziyetçi prensibin uygulanmasını kolaylaştıran telgraf, demiryolu ve karayolu şebekesi gibi teknik vasıtaların gelişimini kapsamakta, ayrıca kentin mekânsal yapısında meydana gelen değişimlerin, kentin yeni idari kimliği doğrultusunda kentsel alanda ortaya çıkan yeni kamu yapılarının incelenmesiyle tamamlanmaktadır.

Birinci Bölüm

TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE DENİZLİ'NİN KENT KİMLİĞİ

I. "*KENT KİMLİĞİ*" KAVRAMI

Genel olarak "*kimlik*" kavramı, herhangi bir canlıyı ya da nesneyi tanımlayarak, onun benzerlerine kıyasla ayırt edici niteliklerini ortaya koyar. Dolayısıyla bu kavram, bireysellik, teklik veya özgünlüğün açığa çıkarılması maksadıyla birçok alanda çeşitli şekillerde kullanılmaktadır. Kentlerin de bütün varlıklar gibi kendilerini tanımlayan, diğerlerinden ayırt eden özellikleri olduğu şüphesizdir. Toplumsal geçmişin ve kimliğin somut örnekleri olan kentleri birbirinden ayıran nitelikler, "*kent kimliği*, "*kent profili*", "*kent imgesi*" hatta "*kent kişiliği*" gibi çeşitli kavramlarla açıklanmaktadır. Kentsel kimlik ya da kentsel imge olgusu doğal, coğrafi, kültürel ve sosyal yaşam normlarını kapsayan pek çok farklı unsurun karşılıklı etkileşimi ile ortaya çıkar, üstelik bu unsurlar tıpkı kentin kendisi gibi sürekli olarak değişir, dönüşür ve yeni içeriklere ulaşır[3]. Kent kimliğini kentteki değişimler ve değişkenler olduğu kadar, bir takım sabit değişmezler de belirler. Sabit değişmezler arasında elbette en önemlisi doğal çevredir[4]. Doğal çevreyi kentin

---

3 Ali Ulu-İlknur Karakoç, "Kentsel Değişimin Kent Kimliğine Etkisi", *Planlama (TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını)*, 2004/3, Sayı 29, s. 59.

4 Her ne kadar doğal çevre kent kimliğini belirleyen sabit değişmez olarak tanımlanmışsa da bazı bölgelerde doğal çevreyi belirleyen şartla-

topografik durumu, iklim koşulları, su kaynaklarının bolluğu ya da kıtlığı, bitki örtüsü ve jeolojik durum gibi faktörler belirler, bu faktörlerin farklılığı ise kentleri birbirinden ayırır, tanımlar, özgün kılar ve böylece kente kendine has bir kimlik verir[5].

Doğal çevre yanında, kent kimliğini belirleyen diğer önemli unsur insan eliyle üretilmiş olan çevredir. Demografik yapı, siyasi, idari, hukuki, ekonomik ve kültürel koşullar bu çevreden kaynaklanan ve kente kimlik kazandıran etkenlerdir. Daha açık bir anlatımla, kent kimliği orada yaşayan kişilerin, grupların ya da toplulukların sayısına, sosyal ve kültürel niteliklerine, hukuk kurallarına ve elbette geçim şartlarına bağlı olarak şekillenmektedir. Bütün bunların yanında kent kimliğini belirleyen önemli bir diğer etken, kentin ait olduğu ekonomik ve bölgesel bütün ile olan ilişkileridir. Söz konusu kentin yer aldığı kent şebekesinin niteliği ve buradaki konumu, ya da çevre kentlerle olan bağlantısını şekillendiren somut ve soyut koşullar, kent kimliğinin gelişmesinde ve bu kimliğin zaman içinde hangi değişimlere uğrayacağının saptanmasında önemli faktör olmuştur[6]. Zaten hiçbir kenti kırsal çevreden ve yakındaki diğer kentlerden kopuk olarak ele almamak gerekir. Özellikle Batı Anadolu gibi her devirde

---

rın uzun süreçlerde önemli değişikliklere uğradığını belirtmek gerekir. Örneğin, tarihi Efes ve Milet kentleri Helenistik dönem ve Roma İmparatorluğu çağında gelişmiş büyük limanlar iken, zamanla Büyük Menderes nehrinin getirdiği alüvyonlar yüzünden kilometrelerce içerde kalmıştır. Nitekim Efes kenti, Osmanlı döneminde bu yüzden terk edilerek yerleşme yakındaki kale çevresine Selçuk'a kaymıştır. Bkz. Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006, s. 272–273.

5 Mehmet Ocakçı, "Şehir Kimliği ve Çevre İlişkileri", *Kent ve Çevre Planlamaya Ekolojik Yaklaşım, 17. Dünya Şehircilik Günü Kolokyumu Bildiriler Kitabı*, Bursa, 1993, s. 163.

6 Mübeccel B. Kıray, *Örgütleşemeyen Kent: İzmir*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1998, s. 17.

yüksek bir kentleşme oranına sahip bölgeler için bu bir kat daha doğrudur. Bundan başka, kent ve üst siyasi yönetim arasındaki ilişkiler bazen kısa vadelerle değişse de kentin kimlik niteliğinde aktif bir belirleyendir. Zira üst siyasi otoritenin merkez ya da taşra kentlerini idari, ekonomik, hukuki ve siyasi açıdan denetlediği gibi, kentler de özellikle ekonomik işlevleriyle o ülkenin içinde bulunduğu koşulları yönetmede etkindirler.

Kentin planı, mekânsal organizasyonu ve bölge peyzajıyla ilgili olan biçimsel yapısı kent kimliğinin açık bir biçimde somut olarak ifade edildiği tek alandır. Öyle ki kent planı incelenerek, kentin işlevleri, ilerlemesi veya gerilemesi, sürekli unsurlar ve değişime uğramış olanlar açıkça saptanabilir. Bu organizasyonun en temel öğesi ise elbette kentteki fiziki yapılardır. Öte yandan, kent kimliğini belirlemede fiziki yapıların etkisi zaman zaman fazlaca abartılmıştır[7]. Bazı tarihi kentlerin imajına hakim olan fiziki yapılar (örneğin, Paris, İstanbul, Londra gibi kentlerin sarayları, ya da cami, kilise gibi abidevi kamu binaları), kente kimlik kazandıran temel elemanlar olarak algılanmış, her hangi bir kentsel yerleşmenin kimliği mimari öğelerin niteliğine ve boyutlarına göre tanımlanmak istenmiştir. Özellikle arkeolojik araştırmalar, daha çok somut bulgular üzerinde duruyor olmasıyla, kentsel kimliğin görsel yanını üstün tutan yaklaşımın gelişmesine ön ayak olmuştur. Kentsel kimliği mimari yapıların zaman içindeki değişen niteliklerinde arayan L. Mumford'un şu ifadeleri açıklayıcı bir örnek olarak verilebilir:

> *"Kentin kökenlerine ulaşmak için insan kolayca onun sadece fiziksel kalıntılarını aramaya yönelebilir. ... Yalnızca bir surun ardına yığılmış daimi yapılar ararsak, kentin doğası konusunda*

---

7 Derya Oktay, "How Can Urban Context Maintain Urban Identity end Sustainability?: Evoluations of Taormina (Scicily) and Kyrenia (North Cyprus), *http//www.webjournal.unior.it*-(II) 2006, s.1-2.

tez ile kanıtları tamamen birbirine karıştırmış oluruz. Kentin kökenlerine yaklaşabilmek için bence, kentsel bir düzene işaret eden bir yerleşim planını hayal meyal seçebileceği en alt katmanı bulmaya çalışan arkeologun çalışmasını tamamlayacak benzer bir iş yapmalıyız. Kenti teşhis edeceksek, en iyi bilinen kentsel yapı ve bunların en baştaki unsurlarına doğru, höyüğün açılan ilk katmanından zaman mekân ve kültür bakımından ne kadar uzak olursa olsun, daha derine daha ileriye doğru yol almalıyız"[8].

Fiziki yapıların kentsel yerleşmelerde belirli bir kimliğin gelişmesinde ve bu kimliğin kalıcı olmasında son derece önemli olduğu şüphesizdir. Diğer taraftan kentsel kimlik, elbette sadece fiziki yapıların incelenmesiyle ortaya konulamaz. Bunun yerine kentin nitelikleri tarihsel bir perspektiften düşünülmeli, o bölgedeki kentleşmenin temel karakterine göre değerlendirilmelidir. Kenti geçmişten geleceğe bir süreklilik içinde algılamak ve ait olduğu bütün içinde kavramak için bu gereklidir[9].

Belirli bir fiziksel mekânın gerçek bir karakter kazanması ancak zaman içinde gerçekleşir. İnsanlar o yerleşimi belirli bir süreç içinde değiştirir ve ona uyum sağlar. Böylece o yerleşimi diğerlerinden ayıran imgeler gelişir ve bu imgelere göre o yerleşim tanımlanır. Ne var ki bunlardan kentleşmenin geriye dönüşü olmayan bir olgu sayılması gerektiği sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü bir kentin varlığının son bulması bütün tarihsel dönemlerde görülen sıradan bir olay niteliğinde olup hiç de şaşırtıcı değildir. Kentlerin terk edilmesi, yaşamsal önemlerini yitirmesi ve yakın çevrede başka yerleşimlerin oluşması, hatta kentleşmenin bazen

---

8 Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, (çev. Gürol Koca-Tamer Tosun), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007, s. 15.

9 Bozkurt Güvenç, "Kentlerin Kimliği ve Antalya Üzerine Notlar, Öneriler, Örnekler", *Mimarlık Dergisi*, Sayı 1, 1991, s. 19.

bütün bir bölgede sekteye uğraması her zaman mümkündür[10]. Bunun gibi, kentlerin tarihsel gelişimindeki kırılma noktaları bazen çok belirgin olmakta kent kimliğinin baştan aşağı yeniden şekillenmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla bu kırılmaların saptanması kent kimliğinin olgusal gelişiminin tanımlanmasında ve zaman içinde izlenmesinde son derece önemlidir.

Çalışmanın bu bölümünde, öncelikle Denizli'deki kent kimliğini ve bu kimliğin devamlılığını tarihsel bir süreç içinde tanımlamaya çalışacağız. Kent kimliğinin gelişiminde etken olan unsurların tamamını incelemek mümkün olmadığına göre, bunlar içinden kentin ekonomik ve idari işlevleri, üst siyasi-idari otoriteyle ilişkisi, mekânsal organizasyonun özellikleri, çevredeki kentlerle bağı ya da ait olduğu kent şebekesindeki konumu gibi en belirgin olanlar seçilmiş, bu etkenler ilkçağlardan 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan uzun bir süreç içinde dört ayrı zaman diliminde tartışılmıştır. Helenistik ve Roma dönemi, Bizans dönemi, Selçuklular ve Beylikler çağı ve Osmanlı dönemi olarak kolayca ayrılabilecek bu dört evrede kent kimliğinin hangi özelliklerinin devamlılık gösterdiği ve kentin tarihsel gelişimde hangi sebeplerle ne türden kırılmaların olduğu saptanmak istenmiştir. Ancak önceden belirtmek gerekir ki her konuda olduğu gibi, burada da bazı genellemeler yapılırken, istisnaların ve bazı ayrıntıların gözden kaçma ya da ihmal edilme riski daima vardır. Üstelik Denizli gibi günümüzde nispeten kıyıda kalmış bir kentin tarihi üzerine şimdiye kadar yapılmış çalışmalar, kenti ancak bazı dönemler içinde tanımlayabilmektedir. Bu sebeple kentin evrimini bu kadar uzun bir süre zarfında izlemek ve doyurucu karşılaştırmalar yapabilmek oldukça zordur. Dolayısıyla yapılan çözümlemelerin tartışmasız olmadığını, aksine sonraki çalışmalar için bir katkı yapabilme maksadını taşıdığını şimdiden belirtmekte fayda vardır.

---

[10] Jean-Louis Huot-v.d., *Kentlerin Doğuşu*, (çev. Ali Bektaş Girgin), Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 452–453.

II. KENTİN DEVAMLILIĞI: LAODİKEİA, LÂDİK, DENİZLİ

Kent kimliğini belirleyen en önemli unsurlardan birinin tarihsel devamlılık olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu açıdan bakıldığında günümüzde Denizli kentinin bulunduğu coğrafi bölge son derece zengin bir içerik sunmaktadır. Zira su kaynaklarının bolluğu, verimli toprakları, önemli bir geçiş güzergâhı olma niteliği ile kentsel yerleşime uygun bir düzlük içindeki bu bölge, Anadolu'da ilk kentlerin ortaya çıktığı prehistorik çağlardan itibaren önemli yerleşim merkezlerini içinde barındırmıştır. Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları neticesinde bölgede elliye yakın prehistorik yerleşim merkezi tespit edilmiştir[11].

İlkçağlarda bölgenin en zengin ve görkemli kenti şüphesiz Laodikeia'dır. M.Ö. 3. yüzyılın ortalarında Seleukos Kralı II. Antiokhos tarafından kurulan ve eşi Laodike'ye izafeten adlandırılan kent, Lykos (Çürüksu) ovasının ortasında yüksek bir platform üzerinde konumlanmıştır. Kuruluşundan sonra Antakya ve Bergama krallıklarının egemenliğinde kalan kent, M.Ö. 133 yılından itibaren Bergama Krallığı ile birlikte Roma İmparatorluğu'na bağlanarak, İmparatorluğun Batı Anadolu Asya eyaletine dâhil olmuştur. Aşağıda ele alınacağı üzere, Laodikeia kenti M.S. 1. ve 3. yüzyıllar arasında en parlak dönemini yaşamış, ancak 7. yüzyıldan itibaren kent yerleşimi büyük ölçüde sona ermiştir. Araştırmacılar kentin terk edilişini genellikle iki temel sebebe bağlamaktadırlar. Bunlardan birincisi, M.S. 7. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen deprem dolayısıyla, su dağıtım sisteminin büyük ölçüde zarar

---

[11] Prehistorik yerleşimlerin öncüllerinden biri olarak kabul edilen Beycesultan höyüğü, sadece Denizli bölgesinin değil, Batı Anadolu'da Geç Kalkolitik dönemden itibaren etkin olan kültürlerin tipik bir temsilcisidir. Yusuf Kılıç, "Denizli Yöresinin Prehistorik Yerleşimleri ve Yol Sistemi", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 12.

görmesi ve kentin oturulamaz hale gelmesidir. İkinci sebebin ise bu dönemde bütün Akdeniz havzasını tehdit eden Arap akınları olduğu düşünülmektedir[12].

Aslında Laodikeia'nın da içinde bulunduğu kent şebekesinin eski önemini yitirmesi, 7. yüzyılda başlayan Arap akınlarından çok daha öncedir. Laodikeia'yı Batı Anadolu'nun en önemli kenti haline getiren Efes'e bağlı ticari yol şebekesi, Roma İmparatorluğu'nun son zamanlarında M.S. 3. yüzyıldan itibaren eski canlılığını kaybetmeye başlamıştır. Aynı esnada Roma'nın yeni idare merkezi olarak İstanbul'un (Konstantinopolis) öne çıkması bu süreci daha da hızlandırmış ve ağırlık merkezi giderek kuzeye kaymıştır[13]. 7. yüzyıldan itibaren Bizans kent hayatının canlı olduğu tek şehir İstanbul'dur. İstanbul haricindeki diğer kentlerin "*kastron*" (kale) olarak adlandırılmış olması da buna işaret eder[14]. Öyleyse, Beyrut, Tyre, Sidon gibi güneydeki pek çok Yakındoğu kentinin aynı dönemde bir durgunluk yaşamakta olmaları şaşırtıcı değildir[15].

Efes'e bağlı ticaret yollarının önemini kaybetmesi, sadece Laodikeia'yı değil, Adalar Denizi'ni içeriye bağlayan yol ağı üzerindeki kent şebekesine dahil olan Kolossae, Apollonaia, Themissonium ve Lunda gibi diğer kentleri de etkilemiştir. Laodikeia'nın terk edilişinde ekonomik dalgalanmanın rolü büyüktür. Antik ekonominin tüm Akdeniz dünyasında yıkılışı ile kentler artık kendi dar hinterlantlarının sınırlarını aşan ticari etkinliklerini kaybetmiştir,

---

12 Celal Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, İstanbul: Ege Yayınları, 2007, s. 11.

13 Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye*, s. 62.

14 Sait Polat, "Osmanlı Öncesi Türkiye'de Şehir Yönetimi", Erol Özvar-Arif Bilgin (ed.) *Selçuklu'dan Cumhuriyet'e Şehir Yönetimi*, İstanbul: Türkiye Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2008, s. 34–35.

15 Hugh Kennedy, "Antakya: Byzantium'dan İslama ve Dönüş", John Rich (ed.), *Geç Antik Çağda Kent*, (çev. Suna Güven-Ertuğrul Güven), İstanbul: Homer Kitabevi, 1999, s. 190.

bu sebeple tarım dışı üretim kapasitesi büyük ölçüde düşmüş, kent ekonomisi giderek yerini kırsal ekonomiye bırakmıştır[16]. Dolayısıyla bu süreç içinde ova ortasındaki büyük ve canlı kentler küçülürken, halk vadi içlerine çekilmiş ve savunması kolay olan sarp yerler önem kazanmaya başlamıştır. Kolassae kentinde yaşayanların, Kadmos (Honaz) dağı eteklerinde Khonae (Honaz) kentini kurmaları bu değişikliğin en önemli kanıtıdır. Sarp bir tepe üzerinde kurulu kalesi ile savunma olanakları oldukça güçlü olan Khonae, 8. ve 9. yüzyıllardan itibaren önem kazanmış, Bizans döneminde bölgenin idari merkezi olmuştur[17].

Bizans döneminde Batı Anadolu'daki kent şebekesinde meydana gelen oynamaların bir başka önemli nedeni ise, 11. yüzyıldan itibaren bölgenin önce Bizans-Selçuklu, sonraları ise Selçuklu, Moğollar ve farklı Türk Beylikleri arasında meydana gelen uzun hâkimiyet mücadelelerine konu olmasıdır. Bölgedeki siyasi istikrarsızlık ve kamu güveninin sarsılmasına paralel olarak kent yaşamında ortaya çıkan gerileme, Osmanlı hâkimiyetinin kesin olarak yerleştiği döneme kadar devam etmiştir. Laodikeia kent nüfusunun nihai olarak dağılması ve yerleşimin sona ermesi bu süreç içinde tamamlanmış olmalıdır. Öyle ki 13. yüzyıl başlarından itibaren Bizans ile Türkler arasında giderek yoğunluk kazanan ticari ilişkilerin harekete geçirdiği yeni kentleşme dönemi içinde artık tamamen harap olmuş Laodikeia'dan söz etmek mümkün değildir[18].

13. yüzyıl sonlarından itibaren, bölgenin en önemli kent merkezi olma niteliğini büyük ölçüde bugünkü Denizli kenti devralmıştır. Denizli'nin bugünkü yerinde ilk yerleşmenin ne zaman

---

16 Uğur Tanyeli, "Denizli Kenti'nin Yapısal Evrimi", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu*, 27–30 Eylül 1988, Denizli: 1989, s. 341–342.

17 Tuncer Baykara, *Selçuklular ve Beylikler Çağında* s. 31–32.

18 Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye*, s. 63–64.

başladığı ve kimler tarafından gerçekleştirildiği araştırmacılar arasında bir tartışma konusudur. 2003 yılından itibaren Laodikeia arkeolojik kazılarını yürütmekte olan C. Şimşek, 7. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen deprem neticesinde kent halkının büyük çoğunluğunun Denizli Kaleiçi mevki başta olmak üzere, Karcı Dağı'nın eteklerinde yer alan Bereketli Hisar Köyü Kalesi'ne, Asartepe-Hisar, Bağbaşı, Fındıksuyu gibi alanlara taşınmış olduklarını öne sürmektedir. Bu doğrultuda bugünkü Denizli kentinin nüvesi olan Kaleiçi bölgesindeki ilk yerleşmenin Laodikeia halkı tarafından oluşturulduğunu belirtir. Keza oldukça küçük bir bölge olan Kaleiçi'nin sur duvarlarının da İmparator Ionnes Kommenos (1118–1143) zamanında inşa edildiği ifade etmektedir[19]. C. Şimşek, bu görüşünü en başta kentte yapılan kazılarda 7. yüzyıl sonrasına tarihlenebilecek sikke, seramik, heykeltıraşlık, yazıt ve yapı kalıntısı gibi herhangi bir bulgunun tespit edilememiş olmasına bağlamaktadır. Ayrıca, Anna Komnena ve Niketas Khonaites gibi Bizanslı tarihçilerin eserlerinden de faydalanmakta Kaleiçi yerleşiminin Türk hâkimiyetinden çok daha önce oluştuğuna dair ipuçlarına işaret etmektedir. Bunun gibi, Kaleiçi'nde zaman zaman yapılan çalışmalarda Bizans dönemi sırlı seramik parçalarına ve yapı kalıntılarına rastlanmış olmasının da Kaleiçi yerleşiminin Laodikeia'lılar tarafından kurulduğu görüşünü kesinleştirmiş olduğunu belirtmiştir[20].

Öte yandan bu görüşler tarihçiler tarafından kabul görmemiştir. T. Baykara ve T. Gökçe, Türklerin 11. yüzyılda (1070'den

---

[19] C. Şimşek'in görüşleri daha önce basılmış bazı araştırmalarda da ifade edilmiştir. Bkz. Uğur Tanyeli, "Denizli Kenti'nin Yapısal Evrimi" ve F. Akçakura Akça, *Laodikya (Laodiceia) (Yunanlılardan Selçukluların İnkırazına Kadar)*, Denizli: 1937, s. 43–44.

[20] Celal Şimşek, "Laodikeia'dan Lâdik'e Denizli", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 40–41.

itibaren) Lykos vadisine geldiklerinde tamamen harap olmuş bir Laodikeia ile karşılaştıklarını, bunun yerine 13. yüzyıl başında Denizli Kaleiçi'nde Lâdik adı altında yeni bir kent kurdukları konusunda hemfikirdirler. Buna göre, yeni kent aşağıda ele alınacağı gibi, eski Laodeikeia'nın mekânsal yapı organizasyonundan tamamen farklıdır, onun özelliklerine göre değil, coğrafi konum, fiziki ve sosyal açılardan bir Türk-İslam şehri olarak imar ve inşa edilmiştir. Sonraki yıllarda Denizli kentinin etrafında gelişeceği Kaleiçi yerleşmesinin Selçuklular zamanında ortaya çıktığını savunan görüşün en önemli dayanağı Kaleiçi surlarının 13. asrın ilk çeyreğinde büyük olasılıkla Karasungur bin Abdullah tarafından inşa edilmiş olduğunun kabul edilmesidir. Keza eksik olmakla birlikte, Selçuklu Sultanı II. Giyâseddin Keyhüsrev dönemine (1236-1246) ait olduğu anlaşılan kale kitabesi buna kanıt olarak gösterilmektedir[21].

Diğer taraftan Kaleiçi hakkında Osmanlı dönemine ait tarihi kaynaklarda buradaki yerleşmenin Selçuklulardan önce de var olduğuna işaret edilmektedir. Katip Çelebi, meşhur eseri Cihannüma'da buradan bahsederken "*kâfirî*" kaydını düşmüş, Evliya Çelebi ise "*ve bu kal'a kayser-i Rum binâsıdır*" diye belirtmiştir[22]. Bunun gibi 1206 (1908) tarihli Aydın Vilayeti Salnamesi'nde ise "*Denizli Kazası'nın Ahval-i Tarihiyesi*" başlıklı bölümünde yer alan şu satırlar ilginçtir:

> *"Denizli kadim [Hıdrala Hydrala] kasabasıdır. Bu şehr-i kadîm [La'odise Laodicée] ahalisi tarafından te'sis olunmuştur. Burası iptidâ-i emirde duvarlarla muhât küçük bir mahal-i müstahkem idi. Fakat hareket-i arz hemen bütün ebniyesini hedm ve tahrîp ettiğinden sekenesi kırlara dağılmışlar ve bağlar, bahçeler arasında sakin olmaya başlamışlardır."*[23]

---

[21] Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye*, s. 65.

[22] *A.g.e.*, s. 66.

[23] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1326 / 1908-1909, Def'a 25, s. 526.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Denizli kentinin şimdiki mevkiinde ne zaman ortaya çıktığı ve buraya kimlerin ilk önce yerleştiği konusu hala netlik kazanmamıştır. Dolayısıyla yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır. Öte yandan kentsel işlevler açısından incelendiğinde eski Laodikeia ile 1250 yıllarından itibaren bölgesinde kentsel varlığını giderek güçlendiren bugünkü Denizli'nin arasında güçlü bir paralellik olduğunu da belirtmek gerekir. Bu perspektiften bakıldığında kent kimliğinin devamlılığı tartışmalı değildir. Nitekim Kaleiçi yerleşmesinin Selçuklu ve Osmanlı resmi kayıtlarında uzun süre eski Laodikeia adının Türkçeleşmiş haliyle "*Lâdik*" ya da "*Lâzikiyye*" olarak anılmış olması da bu yargıyla uyumludur.

III. KENTİN İŞLEVLERİ

Kentler elbette çevresinden izole edilmiş coğrafi birimler değildir. Tam aksine yakın çevresinden başlayarak önce bölgesel ve ulusal, sonra uluslararası çevresine uzanan hiyerarşik bütünle karşılıklı bir etkileşim içindedirler. Bu hiyerarşik bütünün en alttaki birimi kentin art bölgesi ya da "*hinterlandı*" diye adlandırılan kente bitişik ve onunla yakın ekonomik ve toplumsal etkileşim içinde olan coğrafi bölgesidir. Ne var ki bazı kentleri art bölgesinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün olamamaktadır. Çünkü bu kentler öncelikle art bölgesiyle ilişkilidir ve bu bölgeye hizmet eder; kent nüfusu daha ziyade buradan gelir, ekonomik, siyasi ve kültürel işlevleri esas olarak bu bölgeye uzanır. Hiyerarşik bütünün ikinci kademesinde pek çok kenti, kendi art bölgeleriyle birlikte içine alan ve çoğunlukla tek bir devletin yönetiminde olan daha geniş bir bölge ya da bir kent şebekesi vardır. Üçüncü kademede ise kentin üzerinde ekonomik ve siyasi etkinliği olan devletin kapsadığı bütün coğrafik alan gelir. Keza bu alanın da kendi yakın çevresiyle ilişki kurması ve uluslararası düzeyde çok daha geniş bir sistem oluşturması kaçınılmazdır[24].

Kentsel kimlik ve bunu ifade eden biçimsel düzen kentlerin geniş sistemler içindeki ekonomik, siyasi, idari ve askeri işlevleriyle doğrudan ilintilidir. Kentsel işlevlerden bazıları diğerlerine göre daha belirgin olmakla birlikte, hâkim olan işlevin çağlar boyunca değişmeden aynı kalamayacağı da ortadadır. Öyleyse kentsel kimlikte meydana gelen değişimin işlevlerdeki farklılaşmalara göre değerlendirilmesi mümkündür.

A. Ekonomik İşlevler

Kentin ekonomik işlevi kent kimliğini karakterize eden diğer fonksiyonlarına göre daima biraz daha önde tutulmuştur. Bunun

---

[24] Edwin Eames-Judith G. Goode, *Anthropology of the City, An Introduction to Urban Anthropology*, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1981, s. 79–80.

en önemli sebebi kentin çoğunlukla iktisadi terimlerle açıklanmasıdır. Keza pek çok araştırmacı kenti, ünlü sosyolog M. Weber'e uyarak, "*sakinlerinin hayatlarını tarımdan değil, esas itibarıyla ticaret ve alışverişle kazandıkları bir yerleşim yeri*"[25] olarak tanımlamaktadır. Ne var ki bu yaklaşımın tartışmasız olmadığı da açıktır. Öyle olsaydı tıpkı Denizli kentinde olduğu gibi, pek çok kentte çeşitli tarım faaliyetinin mevcut olmasını yadırgamak, belki de söz konusu yapıyı kent olarak nitelememek gerekirdi. Aslında Osmanlı kentlerinin kendisine özgü temel nitelikleri ve sanayi öncesi toplumların durumu dikkate alındığında, Denizli kenti ile kırsal bölgesi arasında ekonomik işlevler açısından tam bir ayrımın olmaması çok da şaşırtıcı değildir. Zira 18. ve 19. yüzyıllarda bütüncül bir perspektifle Osmanlı kentlerini inceleyen M. Cerasi'nin belirttiği gibi, "*Osmanlı kent sistemi farklı hiyerarşik düzeyler arasında büyük tezatların yahut kesin ayrım çizgilerinin oluştuğu bir sistem değildir. Sistemde daha ziyade kent ile kırsal bölge arasında üst üste kesişme, karmaşıklık ayrıca yerleşmelerin işlevlerinde belirsizlik vardır*"[26]. Şimdi bu konuya daha yakından bakarak Laodikeia ve kent kimliği açısından onun mirasçısı saydığımız Denizli'nin ekonomik işlevlerini açıklamak ve bu işlevlerin tarihsel gelişimini takip etmekte fayda vardır.

Laodikeia'nın ekonomik etkinliğini belirleyen en önemli husus yol şebekesidir. Batı Anadolu'nun, batı, doğu ve güneye uzanan ana yollarının kavşak noktasındaki Lykos vadisinin ortasında yer alan kent, batıda Efes ve Milet'e, güneyde Kbyra (Gölhisar) üzerinden Perge ve Side'ye bağlanmakta, Anadolu'nun iç ke-

---

[25] Don Martindale-Gertrud Neuwirth (ed.), *Max Weber, Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, (çev. Musa Ceylan), İstanbul: Bakış Yayınları, 2000 s. 74.

[26] Maurice Cerasi, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (çev. Aslı Ataöv), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 54.

simlerine ise Dinar üzerinden geçen ana yol ile ulaşılmaktadır[27]. Stratejik önemi sayesinde Roma İmparatorluğu döneminde daha da büyüyen kent, özellikle yün ve tekstil ticaretinde uluslararası şöhret kazanmıştır[28]. Laodikeia'nın en parlak dönemini M. S. 1.- 3. yüzyıllar arasında yaşamış olduğu daha önce belirtilmişti. Kentin batı yoluyla bağlı olduğu Efes ve güney yoluyla ilişki kurduğu Side kentlerinin de aynı yüzyıllar içinde ekonomik açıdan oldukça güçlü olmaları bir tesadüf değildir[29]. Bu ortaklığın en önemli sebebi, söz konusu kentlerin bir şebeke oluşturarak Batı Anadolu ticaretini uluslararası boyutta yönlendirebilecek potansiyeli birlikte geliştirmiş olmalarıdır. Deniz kıyısına iki yüz kilometre uzaklıkta bir iç kent olan Laodikeia ile bu liman kentleri arasındaki elverişli yol şebekesi düzenli ulaşımı mümkün kılmıştır. Ne var ki İstanbul'un coğrafi konumunun sunduğu olağanüstü savunma olanaklarından faydalanarak M.S. 4. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yeni bir siyasi ve ekonomik merkez olarak sivrilmesiyle[30] ekonomik ağırlık noktası kuzeye kaymış, böylece Batı Anadolu'daki kent şebekesi eski önemini yitirerek ikinci dereceye düşmüştür.

Laodikeia ve bölgesinin Türkler tarafından ele geçirilmesi ile başlayan yeni dönemde kentin ait olduğu coğrafi-siyasi bütünün değişmiş olması, yol sisteminde önemli değişikliklerin meydana gelmesini kaçınılmaz kılmıştır. Konya'nın Selçuklu payitahtı olmasıyla yol şebekesi tekrar Anadolu içlerinde düğümlenmiş, bu

---

27 Celal Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, s. 51, Yusuf Kılıç, "Denizli Yöresinin Prehistorik Yerleşimleri", s. 12.

28 Necati İnceoğlu, "Tarihsel Süreç İçinde Denizli Kentindeki Yapısal Değişiklikler - Kentleşmede Sürdürülebilirlik Politikaları", *Denizli'de Sanayileşme ve Kentleşme Sempozyumu (15–17 Ekim 1999)*, Denizli: Tmmob Makine Mühendisleri Odası Yayınları, 1999, s. 104.

29 Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınlar A.Ş., 1993, s. 396–444 ve 545–549.

30 Leonardo Benevolo; *Avrupa Tarihinde Kentler* (çev. Nur Nirven), İstanbul: Afa Yayıncılık, 1995, s. 25.

değişikliğin Denizli üzerindeki etkisi ise belirgin olmuştur. 13. yüzyılın ilk yarısında işler haldeki ticaret yolları arasında Konya'dan batı kıyılarına ulaşan bir yolun Eğridir ve Burdur'u takip ederek Denizli'den geçtiğini biliyoruz. Bir başkası ise önemli Karadeniz limanlarını Adalar denizi kıyılarına bağlayan yoldur. Denizli bu yolu bir taraftan Selçuk'a diğer taraftan İzmir ve Foça'ya bağlayan önemli bir mevziidir[31]. Öte yandan Adalar denizi kıyısındaki limanların yürüttükleri ticari faaliyetin, Denizli'nin ekonomik işlevlerini doğrudan belirleyen asıl unsur olduğunu da unutmamak gerekir. Bu dönemde Adalar denizi limanlarının kuzey ve güneydeki diğer Anadolu limanları kadar önem taşımaması ve büyük bir faaliyet gösterememesinin Denizli için de olumsuz etkileri olduğu düşünülebilir[32]. Nitekim bu gözden düşme Osmanlı döneminde de devam etmiştir. 16. yüzyılda Anadolu yol şebekesinin ağırlığının İstanbul'dan Sivas'a giden "*kuzey kervan yolu*" üzerinde yoğunlaşması, Denizli'nin dâhil olduğu Büyük Menderes Havzası içindeki yolları mahalli kervan yolları durumuna indirgeyerek önemini azaltmıştır. Böylece Denizli, Osmanlı İmparatorluğu'nun transit kara ticaret yolunun dışında kalmıştır. Yine de Büyük Menderes ve Gediz vadileri yoluyla batı sahillerine, güney yönünde Antalya üzerinden Akdeniz'e, Çardak yoluyla Konya üzerinden Anadolu içlerine bağlandığı düşünülürse Denizli'nin kendi bölgesi içindeki kent şebekesinde Osmanlı döneminde de belirli bir ağırlığı olduğu ortaya çıkacaktır[33].

Laodikeia'nın bir ticaret merkezi olarak elde ettiği şöhret, onun 6 km. kuzeyinde gelişen ve bir Selçuklu şehri olarak farklı özellikler taşıyan Denizli tarafından belli ölçülerde de olsa sürdürülebilmiştir. Aşağıda ele alınacağı üzere Denizli'nin Selçuklu

---

31 Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye*, s. 135.

32 Halime Doğru, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1995, s. 87.

33 Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye*, s. 135–136.

döneminde bir uç kent olarak taşıdığı özellik kentin ticari karakterini de belirlemiştir. T. Baykara, Denizli'nin uzun bir dönem (1071–1261), iki yüzyıl kadar Selçuklu-Bizans sınır boylarında yer aldığını, dolayısıyla buradaki ticaretin aynı zamanda bir "*dış ticaret*" olarak ele alınması gerektiğini söyler[34]. Aynı şekilde M. Akdağ ise, uç vilayetlerde Bizanslılar ile Türkler arasında önemli bir alışverişin mevcut olduğu düşüncesindedir, hatta Bizans şehirlerinde oturan Rum halkın refahının büyük ölçüde kalabalık Türk yayla halkı ile devam eden alışverişe bağlı olduğunu belirtir. Denizli gibi, Selçuklu-Bizans sınırında bulunan pek çok kent hangi tarafın arazisinde olursa olsun iki halk için birer pazar niteliğindedir. Dolayısıyla uç vilayetlerinde belirli bir zenginlik varsa bu sadece yağmadan elde edilen ganimetten değil, yaylacı Türkler ile ziraatçı ve imalatçı Rumlar arasındaki yoğun ticari ilişkilerden kaynaklanmıştır.[35] Diğer taraftan uç vilayetlerdeki kentlerde oturan halkın, Bizans-Selçuklu ikili askeri-siyasi koşulları nedeniyle savaşla barış arasında sürekli gergin bir ortamda olduğu düşünülürse, ticari ilişkilerin de bundan etkilendiği ve istikrarlı bir gelişme içinde olmadığı düşünülebilir. Yine de Denizli'nin içinde bulunduğu bölgenin ticari etkinliğinde güçlü gelişme dönemlerine işaret edilebilir. Örneğin Selçuklular ile Bizans devleti arasında bir barış dönemi olan 1211 ve 1261 yılları arasında Denizli'nin Selçuklu ülkesinin batı ucunda önemli bir merkez olduğu görülmektedir. Keza kentin ticari güzergâhları üzerinde 1230 yılında inşa edilen Çardak Han ve 1254 yılında tamamlanan Anadolu Selçuklularının batıdaki son kervansaraylarından olan Akhan, ayrıca günümüze ulaşmamış olsa da yine aynı yıllarda Kaleiçi surları dışında inşa edildiği bilinen Vakıf Han gibi yapılar Denizli'nin Selçuklu dönemindeki ticari öneminin kanıtlarıdır.

---

34 Tuncer Baykara, *Selçuklular ve Beylikler Çağında*, s. 250.

35 Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, XIII, 32, (1949), s. 499.

Anadolu Selçuklu devletinden sonra Denizli kenti İnançoğulları ve Germiyanoğulları beyliklerinin hâkimiyetinde kalmıştır[36]. Bu dönemde kentin ticari işlevleri hakkındaki bilgilerimiz oldukça yetersiz olmasına rağmen, 1332 tarihinde Denizli'yi ziyaret etmiş olan İbn-i Batuta, kentteki kuvvetli Ahi geleneğine değinmekte, Denizli dokumalarının güzelliği ve şöhretinden bahsetmektedir[37]. Ayrıca Denizli'yi yedi camii ve güzel çarşılarıyla Anadolu'nun güzel ve bayındır kentlerinden biri olarak tasvir etmiştir[38].

14. yüzyılda dünya ticaret yolları şebekesinde meydana gelen bir dizi değişikliğin belki de en önemlisi Moğol egemenliğindeki Tebriz'in, Bağdat'ı ve diğer ticari odakları gölgede bırakarak, Doğu ticaretinin en önemli merkezi haline gelmesiydi. Tebriz'den çıkan ticaret yolu, Erzincan-Sivas anayolu üzerinden ya Konya'ya, ya da bu dönemde Doğu ticaretinin en önemli limanlarından biri durumuna gelen İskenderun Körfezi'ndeki Ayas'a ulaşıyordu. Konya'dan çıkan kervan yolları ise Denizli'den geçiyor, buradan Batı tüccarlarının pamuk, buğday ve ipek gibi doğu ürünlerini satın aldığı Efes ve Antalya limanlarına varıyordu[39]. 14. yüzyıl ortalarından itibaren Batı Anadolu'daki beyliklerin Akdeniz ticareti ile bütünleştiklerini, hatta Batı Hıristiyan âlemi ile yapılan ticareti, gaza seferlerinden daha önemli görmeye başladıklarını

---

36 Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi (İkinci Kısım 1070–1429)*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1969,s. 38–41.

37 Ayfer Özçelik, "Türk Hâkimiyetinde Denizli Tarihine Bakış: Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Denizli", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 9, 2006, s. 30.

38 Halil İnalcık, *Devlet-i Aliye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar–1, Klasik Dönem (1302–1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 20.

39 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (çev. Halil Berktay), Cilt I. 1300–1600, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000, s. 270–271 ve 275.

biliyoruz[40]. Anadolu'daki pek çok başka kent gibi Denizli'nin de dünya ölçeğinde yapılan ticaretin kara menzillerinden biri olarak bu gelişmelerden olumlu etkilendiğini söylemek mümkündür.

1429 yılında Denizli'nin kalıcı olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle birlikte, diğer kentlerde olduğu gibi, her şeyden önce kent ekonomisini oluşturan pazar ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. Her ne kadar 16. ve 17. yüzyıllarda transit ticaret yolunun dışında ikinci dereceden bir yol şebekesinin kavşak noktası da olsa[41] Denizli'nin ekonomik kapasitesi, kentsel üretimin ölçeği, niteliği ve elbette imal edilen ürünlerin dağıtım alanı büyümüştür. Bunun en önemli sebebi İmparatorluğun sağladığı siyasi istikrar ve güven ortamıdır. Denizli artık çok daha geniş bir bütünün parçasıdır, büyük bir imparatorluğa ve onun merkezi yönetimine bağlı kent yerleşmelerinden biridir. Denizli 16. ve 17. yüzyıllarda hala Anadolu'nun önemli pamuk üretim merkezlerinden birini oluşturmaktadır[42]. Bu ise dokumacılığın kent ekonomisinde etkili bir unsur olarak varlığını devam ettirdiğini göstermektedir. Nitekim Denizli'de dokunan pamuklu bez ve çeşitli kumaşların yalnızca Balkanlara ve Karadeniz'in kuzeyine değil, Batı ülkelerine de ihraç edildiği bilinmektedir[43].

Denizli'nin uluslar arası ticaretteki önemini açıkça ifade eden en önemli kanıt Kaleiçi'ndeki bedestendir. 15. yüzyılın ikinci yarısında Gedik Ahmet Paşa tarafından inşa edilen Denizli bedesteni

---

40 Halil İnalcık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s. 30.

41 Nitekim nispeten erken bir tarihte daha 1487–1490 yılları arasında Kefe limanına Denizli'den keten kumaşların gönderildiğini biliyoruz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*, s. 340.

42 Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye*, s. 146–147.

43 Denizli'nin, bu dönemde özellikle günlük kullanıma uygun kaba dokulu bir çeşit kumaş olan *"kirbas"* üretiminde Anadolu'daki önemli ihracat kapasitesine sahip merkezlerden biri olduğunu söylemek gerekir. Halil İnalcık, *Türkiye Tekstil Tarihi*, s. 14–15.

Paşa'nın Karahisar-ı Sahib'deki imaretine vakfedilmiştir[44]. Denizli'nin oldukça küçük bir yerleşim yeri olmasına rağmen, etrafındaki atölye ve dükkânlarla birlikte 150 dükkânlık bir birim oluşturan hatırı sayılır büyüklükte bir bedestene sahip olması önemlidir[45]. Ayrıca Denizli bedesteninde diğer kentlerde olduğu gibi, kıymetli malların korunduğu yer olarak bugünkü bankaların işlevini gerçekleştirdiği de belirtilmelidir. Nitekim 17. yüzyılda kenti ziyaret eden Evliya Çelebi, Kaleiçi'ni konutların olmadığı yalnız ticari işlevlere ayrılmış bir bölge olarak tarif etmektedir[46]. Bu gelişmede bedestenin ekonomik ve ticari faaliyetleri arttıran bir merkez olarak sahip olduğu önem açıktır. Bunun yanında yine Kaleiçi bölgesinde haftada bir kurulan pazarın hacmi ve canlılığı da kentin art bölgesi için ticari ve ekonomik işlevinin önemini ortaya koymaktadır. 16. yüzyılda kırsaldan gelenlerle birlikte 4.000 ila 6.000 kişinin bu pazarda alışveriş ettiği dikkate alınırsa kentin ticari kapasitesi daha iyi anlaşılacaktır[47].

Bilindiği gibi, çeşitli kaynaklarda 16. yüzyıl Osmanlı uluslar arası ticaretinin yüksek kapasite dönemi olarak ne kadar sık vurgulanıyorsa, 17. ve 18. yüzyıllar İmparatorluk ekonomisinde belirgin bir daralmanın başladığı dönem olarak ele alınmaktadır. Özellikle dokumacılık sektörü ve bu sektörün gerek imalat gerekse pazarlama alanında öne çıkan kent merkezleri, bu daralmadan önemli ölçüde etkilenmiş görünmektedir. Bu dönemde dokumacılık sektöründeki uluslar arası ticaret söz konusu olduğunda göze çarpan en önemli değişiklik, 1650–1750 yılları arasında Hindistan'ın dünyanın bir numaralı pamuklu üreticisi ve ihracatçısı durumuna gelmesidir. Osmanlı ülkesi Avrupa'dan çok daha önce Hint mallarının pazarı

---

44 Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye*, s.141.

45 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 35.

46 Necati İnceoğlu, *Geleneksel Türk Mimarisi: Denizli*, İstanbul: Tasarım Yayın Grubu, (tarihsiz), s. 14.

47 Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye*, s.142.

haline gelmiştir, öyle ki 17. yüzyıl sonunda Hindistan'dan Orta Doğu'ya gönderilen pamukluların Avrupa'ya giden miktarın beş katı olduğu düşünülmektedir. Yine de söylemek gerekir ki Hint mallarının Osmanlı pazarlarını istilası hiçbir zaman 19. yüzyıldaki Avrupa'dan gelen üretimin neden olduğu gibi bir durum yaratmamıştır. Belki burada söz konusu olan Osmanlı dokumalarının Avrupa pazarındaki paylarının azalması olabilir. İç pazarda ise yerli üreticiler, bazı dokuma ürünlerinde Hint mallarını taklit ederek ve ucuz emek ve hammadde avantajlarını kullanarak Hindistan'dan gelen ithalatla rekabet olanaklarını korumuşlardır[48]. Nitekim 18. yüzyılın sonlarında bile Tire ve Manisa ile birlikte Denizli, yalnızca bölgesel ihtiyaçları değil, İzmir ve Siroz üzerinden ihraç ettikleri dokuma ürünleriyle diğer kentlerin taleplerini karşılayabilmektedirler[49]. 19. yüzyıla gelindiğinde ise, pamuk, tiftik ve yün kumaş üreten Osmanlı imalatçıları Avrupa pazarlarını neredeyse tamamen kaybetmiştir[50]. Üstelik bir diğer taraftan da Avrupa'da mekanik yöntem ve araçlarla üretilen dokumaların geniş iç pazara hâkim olmasıyla imalat sektörü büyük bir çöküş yaşamıştır. Avrupa dokumalarının Osmanlı pazarlarına girişiyle, el tezgâhlarında üretilen kalite ve çeşit bakımından bu mallarla rekabet edemeyen yerli sanayi ürünleri eskisi kadar rağbet görmemiştir. Denizli gibi dokumacılıkta tarihi etkinliği olan bir kentte bile Hollanda, İngiltere ve Fransa'dan gelen dokumaların alıcı bulması şaşırtıcı değildir. Aşağıda daha ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, Tanzimat ile başlayan Osmanlı reform çağında yerli sanayiyi korumaya yönelik bir takım önlemler tasarlanmışsa da çok çeşitli sebeplerden dolayı bunları etkin bir biçimde uygulamak mümkün olamamıştır.

---

48 Halil İnalcık, *Türkiye Tekstil Tarihi*, s. 87–88.

49 Tanju Demir, *18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyılın Başında Denizli* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s. 93.

50 Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (çev. Tansel Güney), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 163.

B. İdari İşlevler ve Üst İrade ile İlişkiler

Her bir kent merkezinin öncelikle kendi iç popülasyonunu bağlayan ve buradan art bölgesindeki nüfusu içine alan bir takım siyasi-idari işlevleri vardır. Öyle ki kenti daima iktisadi niteliği başat olan bir yerleşim yeri olarak ele alıp yorumlayan M. Weber dahi, ekonomik açıdan kent niteliğini kazanmayan bir mahallin bile siyasi-idari anlamda bir kent olabileceğini kabul etmektedir[51]. Çünkü en eski kentsel yükümlülükler elbette idari ve askeri nitelikli olanlardır. İlk kentlerin yönetilen topluluklar etrafında kurulmuş daimi bir ordugâh olduğunu, ortak savunma ve yönetim ihtiyacını karşılayarak insanları bir araya getirdiğini söylemeye gerek yoktur[52]. Öte yandan bazı tarihsel kayıtlar veya arkeolojik buluntular kanıt gösterilerek, kentsiz devlet ya da devletsiz kent örneklerinin varlığına işaret edilebilir. Ancak elbette bunların sayısı çok azdır. Zira devlet ve kentleşme ayrı süreçler olmakla birlikte, birbiriyle yakın ilişkili bir gelişim sergilediklerinden çoğunlukla iç içe geçmiş iki olgu olarak birlikte ele alınırlar[53].

Kent, çevresindeki kırsal alanları örgütleme yeteneğine sahiptir. Vergilendirme, askeri, hukuki ya da sosyal, hangi nitelikte ve hangi gelişmişlik düzeyinde olursa olsun neredeyse değişmez bir kural, siyasi-idari kurumların ya da kontrol ve yaptırım araçlarının daima kent içinde konumlanmasıdır, bu ise kenti kırsaldan ayıran temel niteliklerdendir. Kentleri ekonomik olmaktan ziyade idari işlevleriyle tanımlayan G. Duby'e göre, "*kent kendini çevreleyen ortamdan, manzaranın içinde iktidarın kök salma noktası ol-*

---

51 Don Martindale-Gertrud Neuwirth (ed.), *Max Weber, Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, s. 84.

52 Egon Ernest Begel, "Kentlerin Doğuşu", *Cogito: Kent ve Kültürü*, Sayı 8, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 8.

53 Özlem Çevik, *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci; Kuramsal Bir Değerlendirme*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005, s. 66.

masıyla farklılaşmaktadır. Devlet kenti yaratır. Devlet kentin üzerinde temellenir"[54]. Kentler yaptırımcı gücün bölgesel merkezi olmak yanında, bir de siyasi erkin sembolik yankılarını içinde barındırır[55]. Üstelik kentler çağlar boyunca iktidarın ideolojisini taşıyan ya da merkezdeki kültürel-sosyal dönüşümleri daha geniş bir çevreye aktaran, hatta bunlarda yeni dönüşümler yaratan önemli kanallar olmuşlardır. Dolayısıyla kent ve üst siyasi-idari otorite arasındaki ilişki oldukça çetrefilli olmakla birlikte bir o kadar da ilginç bir tartışma konusudur.

Kentin siyasi-idari erk ile ilişkisinin mekâna yansıyan boyutunu tespit etmek belki biraz daha kolaydır. Ancak kentlerin itaat ettiği üst irade, mekânsal yapının kalıcı ya da değişime açık kısımlarını belirlemekten çok daha öteye giden bir etkinlik göstermektedir. Kentteki kamusal düzeni yaratan hukuki, idari, ekonomik, hatta sosyal yapının ortaya çıkmasında üst iradeden kaynaklanan yaptırımların rolü elbette çok önemlidir. Öyleyse kente kimlik kazandıran etkenlerden biri olarak üst iradenin yapısını ve zaman içinde değişen niteliğini de tahlil etmek gerekir. Zira bir kent devletinin merkezi olan kent, gevşek bir konfederasyon halinde bile olsa daha geniş bir bölgeyi yöneten siyasi erke tabi bir kentten farklıdır. Bunun gibi merkezi imparatorluklar içinde yer alan kentler de elbette bu ikisinden farklı olacaktır. Üst iradenin nitelik çeşitliği göz önüne alındığında meydana çıkacak kent tiplerinin sayısı da o ölçüde artabilir. Ne var ki bu durum elbette aynı siyasi-idari erke tabi kentlerin birbirleriyle büyük ölçüde aynı olduğu anlamına gelmez. Çünkü kentler, daha başta belirtildiği gibi, özgünlüklerini geliştirme konusunda her zaman kendilerine has bir potansiyele ve müthiş bir kaynak çeşitliğine sahiptir. Yine de üst irade ile ilişki kent

---

54 George Duby, "Kente ve Kıra Bakmak", Mehmet Ali Kılıçbay (ed.), *Şehirler ve Kentler*, Ankara: Gece Yayınları, 1993, s. 90.

55 Edwin Eames- Judith G. Goode, *Anthropology of the City*, s. 84.

kimliğini belirleyen güçlü faktörlerden biri olarak mutlaka ele alınmalıdır.

Helenistik dönemde ve Roma çağlarında Frigya bölgesinin önemli yerleşimlerinden olan Laodikeia, Seleukos Kralı II. Antiokhos tarafından kurulmuş bir kent olarak varlığını daha baştan bütünüyle üst siyasi iradeye borçludur. Seleukos krallarının gerek eski kentleri geliştirmek, gerekse yeni kentler kurmak suretiyle yürüttükleri kentleşme politikasının temel maksadı, Anadolu üzerinden geçen Doğu-Batı ticaretini teşvik etmektir. Seleukos kentlerinden Laodikeia ve Menderes havzasının aşağı uçlarındaki Nysa (Sultanhisar), Tralles (Aydın) ve Antiokheia (Antakya), Batı Anadolu'dan Doğu Akdeniz'e giden Menderes ticaret yolunun kontrolünü sağlayan dört müstahkem mevki olmuştur[56]. Krallık ekonomisinin büyük ölçüde bu ticarete dayanması ve bu ticaretin gelişmesi için güçlü bir kent şebekesinin gerekliliği, Laodikeia'nın var olma sebebini oluşturur. Dolayısıyla bu sebep en azından başlangıçta tamamen ekonomik niteliklidir. Zaten Seleukos Krallığı'nın taht kenti önce Doğu Akdeniz kıyısındaki Seleukia, daha sonra ise Antakya'dır. Seleukos krallarının Batı Anadolu'daki ikamet yeri ise Laodikeia değil, Efes olmuştur[57]. Buna rağmen antik çağda kentlerin günümüzdeki anlamı dışında dini, askeri, siyasal ve ekonomik bir bütünü teşkil ettiği, ya da her birinin bir kent-devleti olduğu da unutulmamalıdır. Nitekim bu dönemde, "*kent devletleri sadece kendi yasalarını yapmak ve memurlarını seçmekle kalmamışlar, aynı zamanda kendilerine özgü gelir kaynaklarına sahip birimler olarak, maliyelerini de yönetmişlerdir*"[58]. Dolayısıyla Helenistik

---

[56] Frederick E. Winter, *Greek Fortifications*, Toronto: University of Toronto Press, 1971, s. 40.

[57] David Magie, *Anadolu'da Romalılar: Batı Anadolu Kent Devletleri*, (çev. Nezih Başgelen-Ömer Çapar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, s. 45.

[58] *A.g.e.*, s. 20.

dönemde kentlerin özerklik düzeyine ulaşan geniş yetkileri hesaba katıldığında, Laodikeia'nın idari yükümlülükleri en az ekonomik içerikli işlevleri kadar öne çıkacaktır. Kaldı ki Helenistik dönemde Laodikeia'nın bir baş metropol statüsünde olduğu, bu özelliğinin M.S. 290'dan sonra Frigya'nın metropolisi olarak ilan edilmesiyle Roma döneminde de devam ettiği belirtilmelidir. Kentteki gelişmiş sivil teşkilat bunu açıkça ortaya çıkarmaktadır[59].

Roma İmparatorluğu döneminde de kent devletlerinin idari özerkliği büyük ölçüde devam etmiştir. Roma kenti (civitas) kendi hâkimiyetindeki kırsal alan ile birlikte ekonomik ve siyasi bir birlik oluşturan küçük bir cumhuriyet gibidir. Roma İmparatorluğu ise bu kentleri kendine vergiyle bağlamış üst siyasal organı temsil eder. Roma sistemi içinde İmparatorluk merkezi, 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkacak olan merkezi imparatorluklarda olduğu gibi, kentler üzerinde her türden karar ve yönetim yetkisine sahip değildir. Bu yüzden Roma İmparatorluğu *"iç işlerinde tümüyle özerk bir kent hücreleri konfederasyonu"*[60] diye tanımlanmıştır. Öyle ki kent sakinleri ve art bölgesindeki kırsal nüfus için kendilerini yöneten kent, ait oldukları siyasal-idari bütünün kendisi ve tek simgesidir. Belki de en çok bu sebeple herkes öz adının yanı sıra hangi kente mensup ise bir de onun adıyla anılmıştır.

Roma döneminde siyasi otoritenin kendi bölgesinde en önemli kent merkezi olma özelliğini gösteren Laodikeia'ya özel bir önem verdiği açıktır. Kilikya valisi ünlü devlet adamı ve hatip Cicero'nun M.Ö. 50 yılında Laodikeia'ya gelerek, bir müddet kentin yargı işlerini yürütmesi ve bazı yasaları hazırlaması kentin kendi bölgesinde yargı alanında önemli bir işleve sahip olduğuna işaret eder. Nitekim aynı dönemde Laodikeia'nın yirmi

---

59 Celal Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, s. 65.

60 Louis Kahn, "Antik Roma Sitelerinde Kentsel İşlevler ve Toplumsal Doku", Mehmet Ali Kılıçbay (ed.), *Şehirler ve Kentler*, Ankara: Gece Yayınları, 1993, s. 72.

beş kenttin yargı merkezi konumundaki *"Kibyra Conventus"* birliğine dâhil edildiği ve birliğin en etkin kenti olduğu da bilinmektedir. *"Halkın toplanma yeri"* anlamına gelen "*conventus*", sadece belirli kent merkezlerinde kurulmuştur, bu merkezler eyalet valilerinin yargı işlerini yürüttükleri yerler olarak Roma adaletinin sağlanmasında önem kazanmıştır. Bundan başka Laodikeia'lıların Roma yurttaşı sayılması, ayrıca M.S. 135 yılında İr parator Hadrianus'un kenti bizzat ziyaret etmesi, Roma'nın kente atfettiği önemi desteklemektedir[61].

Helenistik ve Roma dönemlerinde Laodikeia'nın belirli bir kutsal öneme sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Zira bazı kentleri ötekilerden ayıran temel niteliklerden biri, kutsallığı simgeleyen sembolik değerleri barındırıyor olmalarıdır. Bu türden kentler birer siyasi meşruiyet vasıtası olarak genellikle üst siyasi otorite ile yakın bir ilişki içindedir. Kentteki mimari yapılar ya da bazen sadece taşıdıkları unvanlar ya da adlar bunu açıkça ifade eder. Laodikeia'nın kurulmasından önce aynı bölgedeki yerleşimin *"Diaspolis"* adıyla anıldığı bilinmektedir. *"Zeus kenti"* anlamına gelen bu ad burada çok köklü ve kutsal bir alanın varlığını göstermektedir. Zaten Zeus, Laodikeia'nın kurucusu ve baş tanrısı olarak sonraki dönemlerde de saygı görmüştür[62].

Roma döneminde henüz Hıristiyanlığın resmen tanınmasından önce, doğu eyaletlerinde bulunan kentlerden bazıları "*Neokoros*" unvanıyla anılmıştır. Roma Senatosu ya da bizzat Roma İmparatorları tarafından verilen bu unvan, *"tapınak bekçisi"* anlamına gelmekte ve İmparatoru tanrılaştıran külte ait bir eyalet tapınağının o kentte var olduğuna işaret etmektedir. Bu unvanı kullanan kentler prestij açısından diğer kentlerden üstündür. Nitekim bu unvan, çoğunlukla ya eyalet başkentlerine ya da başkentlere eş değerdeki diğer büyük kentlere verilmiştir. Zira "*neokoros*" kültü

---

61 Celal Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, s. 35–36 ve 66.

62 *A.g.e.* s. 61.

kapsamındaki kentlerde sadece tapınak ve bir takım kutsal alanların inşa edilmediği, aynı zamanda önemli bir dini kadronun barındığı, ayrıca şenliklerin, sportif faaliyetlerin ve resmigeçit törenlerinin düzenlendiği düşünülürse, ancak ekonomik açıdan güçlü olan kentlerin bu kültü tesis edilebileceği ve devamını sağlayabileceği açıktır[63]. Efes, Sardis, Smyrna ve Perge gibi bölgedeki diğer önemli kent merkezleri yanında Laodikeia da 2. yüzyıl sonunda bu unvanı elde etmiştir[64]. "*Neokoros*" unvanı kente sadece yüksek bir prestij kazandırmamış, M.S. 3. yüzyıl ortalarına kadar vergi muafiyeti gibi önemli bir imtiyazla ekonomik fayda da sağlamıştır[65].

Laodikeia, Hıristiyanlığın Batı Anadolu'da yaygınlaşmasını takiben bu yeni din için de belli bir kutsallık merkezi haline gelmiştir. Hz. İsa'nın havarilerinden Aziz Paul ve Aziz John'un, Hıristiyanlık için büyük bir manevi değer taşıyan mektuplarında Laodikeia'nın da içinde bulunduğu Lykos vadisindeki kentlere hitap etmeleri bu kentlere belirli bir kutsallık kazandırmıştır. Hatta Aziz John'un Efes ile başlayıp, Laodikeia ile biten Yedi Kilise'yi isimleriyle anmış olması sonradan Laodikeia'nın *"İlk Yedi Kiliseler Birliği"* onursal unvanına layık görülmesini sağlamıştır. Bundan başka, İsa'nın öğrencilerinden olan Aziz Philip'in ömrünün son yıllarını Laodikeia'nın çok yakınındaki Hieropolis kentinde geçirdiği, bugün hala ayakta olan mezarının ise M.S. 5. yüzyılda önemli bir hac mevki olduğunu da eklemek gerekir[66].

---

63 Ferit Baz, "M.S. I-II. Yüzyıllarda Side Antik Kentine Neokoros Unvanı Verilip Verilmediği Meselesine İlişkin Görüşler", Hayrünisa Alan-v.d. (ed.), *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008, s. 140–141.

64 Barbara Burrell, *Neokoroi: Grek Cities and Roman Emperors*, Leiden: Brill, 2003, s. 1 ve 119.

65 Celal Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, s. 66.

66 Mark Wilson, "Rich Yet Lukewarm: Early Christianity in the Lycus Valley", Ayfer Özçelik – v.d. (ed.) *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s.69–70.

Erken Bizans döneminde Laodikeia, Frigya'nın metropolisi olarak önemini korumuş gözükmektedir[67]. Ancak 6. yüzyıl boyunca bütün Yakındoğu'nun bir dizi ciddi darbe ile karşılaşmış olmasından elbette diğer kentler gibi Laodikeia da etkilenmiştir. Depremler, Pers istilaları ve daha kötüsü ilki 541 yılında meydana gelen ve sık sık tekrar eden veba salgınları kentlerin gelişimi için son derece olumsuz olmuştur. Bunu 7. yüzyıl boyunca devam eden Arap istilaları izlemiş, dolayısıyla kalıcı sonuçlar taşıyan bir kriz dönemi ortaya çıkmıştır. Arap istilalarının doğurduğu yeni sınırlar ve siyasi coğrafya, kentlerin yerine getirdiği idari ve ekonomik işlevlerin değişmesine neden olmuştur. 7. yüzyıl ortalarından itibaren açığa çıkan yeni örgütlenmeler, kentin çevresi ile sürdürdüğü eski idari bağlarını ortadan kaldırmış ve çok uzun bir süredir devam eden kentsel özerk yönetimin sonunu getirmiştir. Bizans döneminde Laodikeia'nın terk edilmesi gibi, Anadolu'daki başka kentlerin de yok olması bu süreç içinde gerçekleşmiştir[68].

Laodikeia'nın devamı olan Denizli kenti, Selçuklu döneminde uç özelliğini en iyi gösteren yerlerden biri olarak ele alınabilir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Sinop-Kastamonu ile Eskişehir-Antalya hattı üzerindeki uç vilayetlerinde eski yerleşmeler yeni yerleşmeleri yönlendirmiş, kısa zamanda oluşan yeni mahallelerle daha dinamik ve aktif kent yerleşmeleri ortaya çıkmıştır. En tipik uç kent modelleri arasında Eskişehir, Ankara ve Kütahya'dan başka Denizli de örnek olarak verilmektedir[69]. Bu kentlerin temel işlevleri askeri-siyasal merkezler olmak biçimindedir. Gerçekten de 12. yüzyıl ortalarına doğru bugünkü yerinde gelişmeye başlayan Denizli kenti, Laodikeia'nın kentsel işlevlerini devralmakla kalmamış, bölgedeki Türk hâkimiyetinin pekişmesiyle, bu bölgenin eyalet merkezi olma niteliğini de kazanmıştır. Bu ise, Bizans

---

67 Celal Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, s. 67.

68 Ayrıntılı bilgi için bkz. Wolfgang Liebschuetz, "Antik Kentin Sonu", John Rich (ed.), *Geç Antik Çağda Kent*, s. 1–33.

69 Halime Doğru, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin*, s. 37.

dönemi sonlarında bölgenin idari merkezi olan Honaz (Khonai) kentinin yerine geçmesi demektir[70].

Selçuklu hâkimiyetindeki Denizli (bu dönemde daha çok Lâdik ismiyle anılır), 13. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Lâdik, Işıklı, Karaağaç ve İrle vilayetlerinden oluşan ve geniş bir alana yayılan Lâdik Serleşkerliği'nin (ya da Sübaşılık) merkezi durumundadır. Bu dönemde her eyaletin en önemli kentinde bir askeri yönetim merkezi bulunmaktaydı, kentin en yüksek yöneticisi ise görev yerinde maaşlı veya dirlik tasarruf etmek üzere bulunan sübaşıydı[71]. Sübaşıların kentlerdeki kamu düzeni ve asayişten sorumlu valiler konumunda olmasına rağmen, Selçuklu döneminden itibaren kentlerin kendi başlarına ayrı yönetim birimleri olmadığını, askeri olarak taksim edilmiş vilayetlere bağlı olduğunu biliyoruz. Başka değişle idari birimler kentler değil, vilayetler olmuştur. Vilayet, bir idari teşkilatı yansıtmak yanında, *"memleket, yöre"* anlamına da gelmektedir. Vilayet merkezi durumunda olan kentler ise, çevrede yer alan birkaç kasabayı ve geniş bir kırsal alanı içeren birimin yönetimini üstlenmiştir[72]. Aynı durum Osmanlı döneminde de devam edecektir. Nitekim Selçuklu döneminden itibaren belirli bir bölgenin fethinden sonra oraya atanan kadıların bazen birden fazla kentin adliye ve belediye işlerini yürüttükleri de iyi bilinmektedir. Bunun gibi, Osmanlı kent yönetiminde idari ve beledi işlerin birbirinden ayrılmadan her ikisi de kadının sorumluluğuna bırakılmış olması sadece kente özgü bir hukukun olmadığını gösterir[73].

Selçuklu döneminde siyasi iktidarın nezdinde olağanüstü öneme haiz bazı kentlerin belirli unvanlarla anılmış olmaları önemlidir.

---

70 Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye*, s. 64.

71 J. H. Kramers, "Şü-Başı", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt XI, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 78–79

72 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1988, , s. 59.

73 Ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1994.

T. Baykara bu konumda olan yirmi kent tespit etmiş, bunlardan örneğin Konya'nın "*dârü'l- mülk*" (payitaht şehri), Kayseri'nin "*dârü'l-feth*", Malatya'nın "*dârü'l-rifa*" (üstünlük kenti) ve Sivas'ın "*barü'l-âlâ*" (yücelik beldesi) unvanlarını taşıdığını belirtmiştir. Antakya, Antalya ve Samsun ile birlikte Denizli ise "*dâru's-sugr*" unvanını taşımaktadır[74]. Uç, sınır kenti anlamına gelen bu tabir, aynı zamanda üst siyasi otorite için Denizli'nin bir kale-kent olarak ayırıcı özelliğini açıkça ifade etmesi açısından ilginçtir. Gerek düşman topraklarına akınlar düzenleyen, gerekse buradan gelecek saldırılara karşı sınırları koruyan bu kentler, Selçuklu merkezi otoritesi için büyük öneme sahip olmuştur.

1429 yılında Denizli ve yöresinin nihai olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra, daha ziyade Lâzıkıyye kazası olarak adlandırılan Denizli, 16. ve 17. yüzyıllarda Anadolu Beylerbeyiliği'nin Kütahya livasını oluşturan idari birimlerden biridir. Lâzıkıyye kazası, merkez nahiye ile İbsili, Kaş-Yenice ve Aydos nahiyelerini kapsamaktadır[75]. Aydos nahiyesinin 1571 yılında müstakil kadılık haline gelmesi, yüzyılın sonunda ise İbsili nahiyesi ile Kaş-Yenice nahiyesinin Çarşanba namıyla kazadan ayrılarak ayrı bir kadılık bölgesi olmasıyla, Lâzıkıyye kazasının sınırları bir hayli daraltılmıştır. 17. yüzyıl boyunca kazanın sınırları hemen hemen bugünkü merkez ilçenin kapsadığı alanla aynıdır. Bu durum 19. yüzyıla kadar değişmeden kalmış, Anadolu Beylerbeyliği'nin dağılması üzerine sancak halinde örgütlenen Denizli ve bölgesi Aydın eyaletine bağlanmıştır[76].

---

74 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına*, s. 57.

75 Merkez nahiyesinin alanı hemen hemen bugünkü Denizli merkez ilçesinin sınırlarıyla aynıdır. İbsili, yaklaşık olarak bugünkü Sarayköy ve Babadağ ilçelerine, Kaş-Yenice nahiyesi hemen hemen bugünkü Buldan ve Güney ilçelerine denk gelmektedir. Aydos nahiyesi ise Buldan ve Güney'in kuzeyinde Uşak iline bağlı Ulubey Eşme ve Alaşehir'in güneyinde batıda Kiraz yakınlarına kadar uzanan oldukça küçük bir bölgedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye Kazâsı*, s. 46–52

76 *A.g.e.*, s. 52

Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte kent yönetiminde meydana gelen en büyük değişiklik, merkezi otoritenin payının belirgin ölçüde artmış olmasıdır. Osmanlı kentlerinde yöneticilik yapan görevlilerin nitelikleri incelendiğinde bunu daha açık bir biçimde görmek mümkündür. Erken devirlerden itibaren taşraya başlıca iki yönetici gönderilmiştir; padişahın yürütme gücünü temsil eden bey ve yargı kuvvetinin temsilcisi olan kadı[77]. Her iki görevlinin de taşradaki varlıkları doğrudan doğruya merkezi temsil etmek şeklindedir. Dolayısıyla en azında teorik açıdan değerlendirildiğinde kentsel idare kurumlarının hemen hepsinin kentlinin iradesini yansıtmak için değil, üst iradenin egemen olmasını sağlamak için geliştirilmiş olduğu düşünülebilir. Öte yandan, İmparatorluğun kapsadığı coğrafi alanların çeşitliliği ve dönemin teknolojik şartlarının zorlamasıyla merkez zaman içinde belirli bir esneklik göstermiş, yerel düzeydeki kurumlar bölge halkının iradesini kuşatacak biçimde genişlemiştir. Böylece Osmanlı kentinin teoride merkezi-mutlak yetki modeline dayanan yönetimi pratikte büyük ölçüde desantralize olmuş, ya da başka bir değişle kentlinin yönetimdeki etkinliği artmıştır.[78] Aşağıda ele alınacağı üzere, 19. yüzyıl başlarında en yüksek seviyesine çıkan yerelleşme, ancak yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni idari kurumların oluşturulmasıyla merkezin lehine olacak biçimde yeniden düzenlenmek istenecektir.

---

77 Osmanlı Devleti'nin klasik düzeninde eyalet yönetimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Çağ (1300–1600)*, (çev. Ruşen Sezer) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 108; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi* (11–15 Ekim 1976), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981 s. 1265–1281.

78 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006, s. 174–175.

IV. KENTİN MEKÂNSAL YAPISI

Laodikeia'nın mekansal yapısı Helenistik kentlere özgü temel özellikleri büyük ölçüde yansıtmaktadır. Kent, birbirine paralel ve dik sokaklar arasında kalan dikdörtgen yapı alanlarına bölünmüş, oldukça düzgün bir ızgara planına göre düzenlenmiştir. Kamu binaları, sivil konutlar, tiyatrolar ve kentin su şebekesi belirli bir sistem içinde yer alır. Laodikeia'nın sur ile çevrelenmesi, M.S. 4. yüzyıl sonlarında gerçekleşmiştir[79]. Roma döneminde bir kente sur yapma hakkı ancak İmparatorluk kararnamesiyle nadiren tanınan bir imtiyazdır, dolayısıyla Laodikeia surlarının kent için bir prestij göstergesi olduğunu belirtmek gerekir[80]. Sur dışından kente giriş dört ana kapı ile sağlanmıştır. Kentin ticari güzergâhına göre konumlanan bu kapılar, yakın kentlere göre adlandırılmıştır. Suriye kapısı, doğuda yer alan dönemin önemli yerleşimlerinden biri olan Kolassai'ye, güney yoluna ve iç kesimlere ulaşımı sağlamıştır. Efes kapısı, batı yönünde devam eden ana yola açılarak Laodikeia'nın Efes ve Milet'e kadar denizli bağlantısını gerçekleşmiştir, Hieropolis kapısı kuzeydeki Hieropolis kentine, Afrodisias kapısı ise güneydeki Afrodisias kentine ulaşımı sağlar[81].

Laodikeia'dan Ladik ya da Denizli diye bilinen yeni yerleşim bölgesine taşınmanın hemen gerçekleşmediği şüphesizdir. İki kent arasındaki ekonomik ve idari işlevler açısından göze çarpan yalın süreklilik, kentin mekânsal yapısı söz konusu olduğunda çok daha karmaşıktır. Denizli'de, Selçuklu döneminden itibaren büyük ölçüde başka özellikler gösteren bir kent fizyonomisi vardır. Buradaki temel değişiklik elbette 11. yüzyıldan itibaren bölgeye yerleşen Türklerin kendilerine mahsus yerleşme geleneklerini Denizli'ye yansıtmış olmasıdır. Bu gelenekler Orta Asya kent yaşamına dair kültürün izlerini taşıdığı kadar, İran-İslam kültüründen önemli

---

79 Celal Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, s. 12

80 Louis Kahn, "Antik Roma Sitelerinde", s. 73.

81 Celal Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, s. 83

etkilenimler içerir. Üstelik Anadolu'da karşılaşılan mevcut kentler Yunan-Bizans kültür ve medeniyetlerinin ürünü olarak Türklerin yerleşme süreçlerini kaçınılmaz olarak etkilemiştir[82]. Denizli en baştan Türkler tarafından kurulmuş bir kent bile olsa, çevredeki kentlerde mevcut olan yerleşme kültüründen tamamen bağımsız ve kopuk olması mümkün değildir. Osmanlı dönemi ise imparatorluk boyutu ile Anadolu'daki yerleşme kültürünün karmaşık niteliğini daha da derinleştirmiştir.

Selçuklu kentlerinin mekânsal yapıları incelendiğinde iki temel kent morfolojisi ortaya çıkar; surlarla çevrili *"kapalı kent"* ya da *"kale-kent"* ve herhangi bir surla sınırlanmayan ve daha çok ovalarda genişleyen *"açık kent"*. Denizli Selçuklu-Bizans sınır bölgesindeki bir uç kenti olarak uzun bir süre kale-kent görünümündedir[83]. Kentsel yerleşmenin ilk çekirdeği o dönemde surlarla çevrili durumda olan Kaleiçi mevkii olmuştur. 1950'li yıllara kadar ayakta kalan Kaleiçi surlarının ne zaman yapıldığı tarihçi ve arkeologlar arasında sürüp giden bir tartışma konusudur. T. Gökçe[84] ve T. Baykara[85] kale kitabesine dayanarak, Kaleiçi surlarının II. Giyasettin Keyhüsrev (1236-1245) zamanında yaptırılmış olduğunu

---

[82] Selçuklular döneminde Anadolu'daki Türk kentlerinin mekânsal yapıları hakkında karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Koray Özcan, "Anadolu-Türk Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i", *Bilig*, Yaz (2006), S. 38, s. 161–184.

[83] Selçukluların egemenliğinden önce, Ankara (Ankyra), Konya (Ikonion), Amasya (Amaseia), İzmir (Smyra), Trabzon, Bursa (Prusa), Şebinkarahisar (Kolonia), Antalya (Attaleia) ve Kayseri (Kaesareia)'nın da birer kale kent olduğunu söylemek gerekir. (Bkz. Sait Polat, "Osmanlı Öncesi Türkiye'de Şehir Yönetimi", s. 35). Ancak bu kentlerin büyük çoğunluğunun Selçuklu egemenliğinde kısa bir süreç içinde başka işlevler de kazandığı bilinmektedir. Denizli'nin bu yöndeki gelişimi ise biraz daha uzun bir zaman almıştır.

[84] Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye Kazâsı*, s. 65

[85] Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi*, s. 46.

ifade ederken, U. Tanyeli ve C. Şimşek, Kolassaili tarihçi Niketas'ı referans almış ve Kaleiçi surlarının Bizans İmparatoru Ioannes Kommenos (1118-1143) tarafından yaptırıldığını belirtmiştir[86]. Dolayısıyla ilk görüşü savunanlar, bugünkü Denizli kentinin kurucularının Türkler olduğu fikrini benimsemekte iken, diğerleri kadim kent Laodikeia'dan gelenlerin bu yeni mevkie ilk yerleşenler olduğunu ileri sürmektedir.

Her iki durumda da Kaleiçi mevkiinin kentin nüvesi olduğuna şüphe yoktur. Kentin ilk gelişme dönemlerinde ikamet ve çarşı alanlarıyla kamu binaları bu bölgede bir arada bulunmaktadır. Ancak 16. yüzyıldan itibaren Kaleiçi'nde iskâna dair herhangi bir kayıt yoktur. Nitekim 1671 yılında kenti ziyaret eden Evliya Çelebi, Kaleiçi'ni tamamen iskandan soyutlanmış olarak, sayısı 370'i bulan dükkanların bir araya geldiği bir ticari kompleks olarak tarif eder[87]. Zaten Osmanlı kentinin en belirgin özelliği iki ana bölümden oluşmasıdır. İkamet alanı ve çarşı biçimindeki bu iki alan birbirinden ayrıdır ve bazı kentlerde yan yana olmasına rağmen çoğunlukla iç içe geçmemiştir. Bu doğrultuda Kaleiçi mevkiinin savunma ihtiyacının giderek azalması ile birlikte ikamet alanı olma özelliğini kaybederek, kentin iş merkezi haline gelmiş olması şaşırtıcı değildir.

Osmanlı kentlerinde hemen daima mevcut olan Kaleiçi (ya da iç kale) bölgesinin aynı zamanda idari işlevleri yüklenmiş bir kesim olduğu da bilinmektedir. Devlete ait belgeler (mufassal ve icmal tahrir defterleri, cizye ve avarız defterleri suretleri vb.), devlet geliri olarak halktan toplanan paralar ile tüccarlara ait kıymetli mallar burada saklanmıştır[88]. Denizli'de de Kaleiçi'nde 15. yüzyılın ikinci

---

86 Celal Şimşek, "Laodikeia'dan Lâdik'e Denizli", s. 40.

87 Evliya Çelebi, Denizli Kaleiçi'nde bir minaresiz kadimi cami ile sadece güvenilir kimselerin kalmasına izin verilen bir hanın mevcut olduğunu ifade etmektedir. Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye Kazâsı*, s. 67.

88 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s. 23.

yarısında inşa edilen kâgir duvarlarıyla müstahkem bir bina olan bedesten bu türden bir fonksiyonu yerine getirmiş olmalıdır.

Denizli'de Kaleiçi'nin dışında kalan mahalle yerleşiminin ne zaman başladığını kesin olarak tayin etmek mümkün değildir. Ancak Kaleiçi surlarının dışında olmakla birlikte bu bölgenin hemen yakınında 13. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen ve Yeni Cami adıyla anılan Ulu caminin kentsel yayılma için güçlü bir çekim noktası olduğu açıktır[89]. Sur dışına ilk yerleşenlerin ise çeşitli bölgelerden gelen göçebe Türkmen unsurlar olduğu tahmin edilebilir. Yine 13. yüzyıl içinde Ulu caminin hemen yakınında inşa edilen hamam ile klasik İslam kentlerini üç temel öğesi tamamlanmış olur[90]. Böylece giderek sadece çarşı fonksiyonun üstlenecek olan Kaleiçi, Ulu cami ve hamam kent merkezini oluşturmuştur. Bu bölge kentin en kıymetli mevkii olma özelliğini 19. yüzyılın son çeyreğine kadar herhangi bir değişikliğe uğramaksızın devam ettirmiştir.

Çarşı belirli bir süreç içinde Kaleiçi mevkiinin dışına taşmış, etrafında demirciler, bakırcılar, boyacılar gibi çeşitli mal ve hizmet alanında çalışan esnaf ve zanaat örgütleriyle bir hayli genişlemiştir[91] Denizli'de Kaleiçi bölgesi ile onun çevresinde gelişen çarşıda

---

89 Selçuklu döneminde pek çok Anadolu kentinde ilk sur dışı yapılanmanın odakları anıtsal-kamusal yapılardır. Örnek olarak, Konya'daki Sahip Ata Külliyesi (1283), Kayseri Huand Hatun (1238) ve Hacı Kılıç (1249) Külliyeleri, Ankara'daki Ulu cami işlevini yerine getiren Arslanhane Cami (1280–1290) gösterilebilir. Bunların pek çoğunun Denizli'deki Ulu cami örneğinde olduğu gibi 13. yüzyıla tarihlenmesi dikkat çekicidir (Koray Özcan, "Anadolu-Türk Tarihinden Bir Kesit", s. 171). Bölgesel ve uluslar arası ticarette bağlantı-aktarma noktaları olan Çardak Han ve Akhan'ın da aynı yüzyıl içinde yapıldığı düşünülürse, 13. yüzyılın Anadolu'da ve dolayısıyla Denizli'de bir ekonomik canlanma dönemi olduğu açıktır.

90 Tuncer Baykara, *Selçuklular ve Beylikler Çağında*, s. 222–224.

91 Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye Kazâsı*, s.67

her iş dalının üyeleri belli bölgelerde toplanmıştır. Bu ise İslam kentlerinde ve dolayısıyla pek çok Osmanlı kentinde hemen fark edilebilecek temel bir özelliktir[92]. Nitekim 17. yüzyılda Kaleiçi'ni çevreleyen surlardan açılan toplam dört kapı vardır ve bu kapılardan kuzeydeki Boyacılar kapısı, güneydeki ise Semerciler kapısı olarak bu iş kollarının toplanma bölgesine göre adlandırılmıştır. Kaleiçi bölgesinin odak noktası ise büyük tüccarın bulunduğu ve transit ticarete konu olan malların satıldığı kapalı çarşı, yani bedestendir. 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Denizli Bedesteni toplam 70 dükkânı içinde barındırmaktadır[93]. Çoğunluğu uluslararası pazarlar için mal üreten vakıf yapıları olan çarşıdaki diğer dükkânların ise bedesten yakınında konumlanmış olduğu tahmin edilebilir. Zira bedestenli Osmanlı kentlerinde çarşının genel düzeni bu doğrultuda olmuştur[94].

Kentin merkezini teşkil eden Kaleiçi ve yakın çevresi, kent içi ulaşımın ana akslarının da kavşak noktasıdır. Kent dokusu merkezden uzaklaştıkça giderek seyrekleşir, konut-iskân alanları kente özgü topografik şartların etkisiyle kuzeyden ziyade üç yönde gelişmiştir. Kentsel gelişme, kentin idari ve ekonomik işlevlerinin artması ve daha geniş bir bölgeyi içine alacak şekilde genişlemesine paralel olarak ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Osmanlı döneminde kentlinin Selçuklu dönemine göre nispeten daha elverişli güvenlik şartlarında yaşıyor olması da önemlidir. Selçuklu döneminde bir sınır kenti olan Denizli, Osmanlı hâkimiyetinde sınırlardan çok uzaktadır. Üstelik bu dönem kentlerin gelişiminde merkezi otoritenin etkin olduğu devirdir, bunun kent formu üzerinde belirli bir

---

92 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", Vecdi Akyüz (ed.), *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2005, s. 416.

93 Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye Kazâsı*, s.66 ve 69.

94 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerinde Esnaf", s. 425.

etkisi de olacaktır. Zira kentsel yerleşimlerin gelişimsel süreçlerinde çoğu kez izlenebileceği gibi güçlü bir merkezi idarenin varlığı ile kale kentlerden ovalar üzerinde genişleyen kentsel yerleşime geçiş arasında paralel bir ilişki vardır[95]. Aynı şey Denizli içinde geçerli olmuştur. Osmanlı öncesi başlayan Kaleiçi bölgesinin dışına çıkma bu dönemde daha da hızlanacaktır. Denizli bir "*kale-kent*" ya da kapalı bir yerleşim olmaktan çıkarak bağ ve bahçeler içinde bir yerleşim haline gelecek, ya da başka değişle ovada açık bir kent halinde hızla büyüyecektir.

13. yüzyılda başlayan Osmanlı döneminde daha da hızlanan kentsel genişleme sonucu ortaya çıkan mahallerin fiziki açıdan en belirgin özelliği organik bir düzensizlik içinde olmalarıdır. Denizli Laodikeia gibi önceden planlanmış, konut-iskân alanları belli ölçülerle ayrılmış bir kent olarak ortaya çıkmamıştır. Bu doğrultuda yollar belli bir düzen içinde olmadığı gibi, ancak binek hayvanlarının geçişine izin verecek genişliktedir, çünkü mahallelerden kent merkezine giden yollar arsa mülkiyetinin hatta zamanla kent yerleşimi içinde kalmış tarlaların sınırlarına göre gelişmiştir[96]. Kamu alanı üzerinde özel kişi haklarının öncelik tanıyan bu anlayışın bir başka tezahürü olan çıkmaz sokaklara[97], diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi, Denizli'de de sıkça rastlanabilir. Bugün dahi bunların örneklerini görmek mümkündür. Çıkmaz sokak kültürü, İslam dininin uzantısı olan aile mâsuniyeti ve mahremiyetinin korunması ilkesi ile doğrudan ilişkilidir[98]. Nitekim başta

---

95 Necati İnceoğlu, "Tarihsel Süreç İçinde Denizli...", s. 104.

96 Koray Özcan, "Anadolu-Türk Tarihinden Bir Kesit", s. 163, Necati İnceoğlu, *Geleneksel Türk Mimarisi*, s.59.

97 Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", Paul Dumont-François Georgeon (ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 10.

98 İsmail Doğan, "Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Sayı 1-2, Cilt XXXV, 2002, s. 17-18.

kadı olmak üzere kenti yönetenler bu duyarlılığı önemsemiş, hatta garanti altına almış, genel ulaşımı zarar vermediği ölçüde çıkmaz sokaklara genellikle göz yummuştur.

Ev ve sokak kültürünü şekillendiren unsurlar, Selçuklu ve onun devamı olan Osmanlı kentlerindeki mahalle yapılanmasında da etkin olmuştur. Osmanlı kentinde mahalleler sadece kenti meydana getiren fiziki birimler değil, aynı zamanda sosyal, hatta idari örgütlenmelerdir. Mahalleler çoğunlukla ya dini bir yapının (cami, mescit, kilise, havra gibi) etrafında toplanma, ya da aynı meslekten olan zanaatkârların bir araya gelmesi sonucu oluşmuştur. Başka deyişle mahalle yapılanmasının arkasında hemen her zaman belirli bir ortak kimlik paylaşımı vardır. Dolayısıyla Osmanlı kentindeki mahalle, "*birbirini tanıyan bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde oluşmuş, bir topluluğun yaşadığı yerdir*", diye tanımlanmıştır. Gayrimüslimlerin genellikle ayrı mahallerde oturması bu anlayış içinde kendiliğinden gerçekleşen bir gelişmedir. Mahalledeki bina sayısına göre bölüştürülerek toplanan ve zamanla vakıf niteliğini kazanan "*avarız akçesi*", mahalle masraflarının karşılanması için fon oluşturmuştur. Mektep, mescit, çeşme gibi kamuya ait yapıların yapım ve onarımı ile imam, müezzin, muallim gibi mahalle görevlilerinin ücretlerinin ödenmesi bu fon sayesinde mümkün olmuştur[99].

16. yüzyılda Denizli'deki mahalle yapılanması Osmanlı kentlerinde görülen tipik özellikleri büyük ölçüde yansıtır. T. Gökçe, 1530 ve 1571 tarihli iki tapu tahrir defterine dayanarak kentte 21'i Müslüman, 1'i gayrimüslim olmak üzere toplam 22 mahalle olduğunu ve bu mahallerin çoğunlukla bir dini yapı etrafında geliştiğini tespit etmiştir. Mahallelerin sayısında 18. yüzyıl boyunca,

---

99 Ayrıntılı bilgi için bkz. Özer Ergenç, Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt IV, İstanbul: 1984, s. 69.

hatta 1830'lara kadar büyük bir değişiklik görülmez. 19. yüzyılın sonlarında ise kentteki doğal nüfus artışına bağlı olarak mahalle sayısı 34'e yükselmiştir[100]. Söz konusu dönemde Denizli'deki kentsel gelişme aşağıda tekrar ele alınacaktır. Ancak şimdiden belirtmek gerekir ki, Tanzimat döneminde meydana gelen gelişmeler kentin mekânsal kurgusuna da yansıyacak, yeni değişkenler ve etkenlerin belirlediği dönüşüm kentsel strüktürde somut kanıtlarla izlenir hale gelecektir.

[100] Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye Kazâsı*, s. 75–77.

İkinci Bölüm

TANZİMAT DÖNEMİNDE İDARİ MERKEZİLEŞME VE TAŞRANIN TEPKİSİ

I. OSMANLI YÖNETİM ANLAYIŞINDA MERKEZİYETÇİLİK VE ADEM-İ MERKEZİYETÇİLİK İKİLEMİ

Osmanlı devletinin özünde merkeziyetçi bir devlet olduğu doğrudur, ancak bu katı olmayan, oldukça esnek ve yeni politikalara imkân tanıyan bir idari yapıdır. Daha önemlisi bu yapı, muhalefet potansiyeli taşıyan toplumun çeşitli kesimleriyle "*mutabakata*" dayalıdır. Bilindiği gibi, İmparatorluk bünyesinin şekillendiği, yani bir uç devletinden imparatorluğa geçişin gerçekleştiği dönemde, idari hâkimiyeti sağlamlaştıracak tüm araçlar merkeziyetçi bir anlayışa göre geliştirilmiştir. 14. yüzyılın ortalarından itibaren belirginleşen, takip eden dönemde ise devlet yapısına damgasını vuracak şekilde kurumlaşan idari ve mali usuller merkeziyetçi yapıyı açıkça ifade eder. Bunlar arasından tımar sistemi, vilayet tahriri, devşirme sisteminin geliştirilmesi, padişaha bağlı kapıkulunun güçlenerek asıl yönetici kadroyu oluşturması ve yargı yönetiminin merkezde kazaskere bağlı kadıların elinde olması gibi pek çok husus merkeziyetçi yönetim anlayışına hizmet etmektedir[101].

[101] Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Gözlemler", *Belleten*, XXXVIII, Sayı 42, (1974), s. 659.

Bütün bunların içinden belki de en önemlisi, "*muntazam*" bir merkeziyetçi yapı ile karakterize edilen klasik dönemde, idari ve askeri kadroların, ülkenin her tarafında devlet kontrolünü kurmayan çalışan tüm bürokrasi üyelerinin ve elbette yeniçeri ordusunun, doğrudan Padişaha bağlı bir kul sisteminden gelmiş olmalarıdır. Öyle ki valiler, sancakbeyleri, tımarlı sipahiler, vergi tahsildarları ve hükümdar yasağını uygulamaya memur olan tüm görevliler kullardandır[102]. Bizzat devletin kendi eliyle yarattığı bu kadro, herhangi bir dini cemaatten, aşiret ya da kültür grubundan tamamen bağımsızdır. Diğer taraftan bu durum yönetici kadronun devletin dışında özerk bir kimlik geliştirmesini de imkânsız hale getirmiştir[103]. Aslında söz konusu dönemde sadece yönetici elit değil, bölgesel bir elit kurma potansiyelini taşıyan tüm gruplar büyük ölçüde devlete bağlanarak özerk örgütlenme olanakları sınırlandırılmıştır. 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar süren dönüşüm boyunca, çeşitli iç güçlerle mutabakat sağlanmaya çalışılmış, aksi durumlarda zorla göç ettirmenin yanında bazen de kuvvete başvurulmuştur[104]. Böylece "*yetki ve gücün belirli bir noktada yoğunlaştığı yönetim usulü demek olan*"[105] merkeziyetçilik geliştirilebilmiştir.

Öte yandan klasik dönemin "*muntazam*" merkeziyetçiliği içinde bile bir takım merkez-kaç unsurların var olmadığını, ya da tamamen sindirilerek etkisizleştirildiğini söylemek doğru değildir. Örneğin kamu hizmetleri alanında büyük bir etkinliğe sahip olan vakıfların, (kurucularının önemli bir bölümünün saray mensubu ya da yüksek yöneticiler olmasına rağmen) yarı-özerk kuruluşlar

---

102 *A.g.e.*, s. 660.

103 Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşme*, (çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 34.

104 *A.g.e.*, s. 27.

105 Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare: Merkeziyetçilik, AdemiMerkeziyetçilik*, Ankara: İmge Kitabevi, 2007, s. 10.

olarak, vakıf mütevellisi görevini yapan yerel ileri gelenlerin sosyal ve ekonomik nüfuzunu güçlendirdiği bilinmektedir. Dolayısıyla vakıfları adem-i merkeziyetçiliği ifade eden unsurlardan biri olarak ele almak mümkündür[106]. Bunun gibi, kent ileri gelenlerinin, yani ayan ve eşrafın, çeşitli şekillerde taşra yöneticileri ile yakın ilişki içinde oldukları da bilinmektedir. Ayan ve eşraf, kentin korunması, adaletin tesisi, vergilendirme gibi konularda görüş bildirdikleri gibi, devlet görevlileri arasından kanunlara ve şer'i nizama aykırı davrananlar olursa azledilmesi, onların yerine dirayetli olanların atanması v.b. meselelerde kent sakinlerinin isteklerini padişaha iletmek konusunda da etkindir.[107] Bundan başka, Osmanlı tebaasından olan gayrimüslim toplulukların kendi dini liderleri etrafında örgütlenerek, cemaat içi idari, hukuki ve sosyal özerkliklerini korumuş olmaları çok da merkezci olmayan bir anlayışa işaret etmektedir. Bütün bunlar "*muntazam*" merkeziyetçi yönetim ile özdeşleştirilebilecek klasik dönemde geliştirilmiş ve yerel unsurların mutabakatını sağlamaya yönelik idari uygulamalardır.

Yine aynı dönemde (16. yüzyılda) Doğu Anadolu, Halep, Şam, Mısır ve Hicaz bölgelerinin İmparatorluğa katılmasıyla birlikte, karşılaşılan yeni toplumsal kurumlara ve yerel geleneklere yasallık tanındığı, böylece etnik, dinsel ve bölgesel özelliklerin merkezci olmayan bir uzlaşma sistemi içinde varlığını devam ettirebildiği

---

[106] Merkeziyetçi-mutlak yönetimin her kademede güçlendirilmeye çalışıldığı II. Mehmet döneminde yirmi bine yakın köy ve çiftliğin vakıf ve mülk statüsünün kaldırılarak miriye dönüştürülmüş olması da bunu kanıtlar. Elbette bu reformun asıl gayesi askeri dirlikleri çoğaltmak yanında, vakıflara hâkim olan yerel unsurların (ulema, şeyhler ve eski Türk-Müslüman aileleri gibi) nüfuzlarını kırmaktır. Öte yandan II. Bayezid devrinde merkeziyetçi-mutlak yönetime karşı uyanan şiddetli reaksiyon neticesinde vakıf toprakları sahiplerine iade edilmiştir. Bkz. Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona", s. 661 ve 672–673.

[107] *A.g.e.*, s. 687–688.

de unutulmamalıdır. Nitekim gerek Mısır'daki salyaneli eyalet idaresinin, gerekse Doğu Anadolu'da "*ocaklık*" tabir edilen yapılanmaların büyük ölçüde merkeziyetçi idari anlayışın dışında uygulamalar olduğu açıktır[108]. Böylece İmparatorluğun çekirdeği sayılabilecek bölgelerinde, yani Anadolu ve Balkanlar'da, toprak tasarrufu, vergilendirme gibi idari mekanizmanın temel alanlarında hemen hemen benzer düzenlemeler geçerliyken, geri kalan bölgelerdeki uygulamalar merkezi otoritenin daha gevşek olmasını sağlayacak niteliktedir.[109]

Bütün bunlardan kolayca anlaşılacağı gibi, Osmanlı devletinde merkeziyetçi yönetimin klasik dönemdeki işleyiş biçiminde bile belirli adem-i merkeziyet uygulamaları yer almaktadır. Zaten adem-i merkeziyet teriminin ya da bugünkü deyişle yerinden yönetimin "*çok sayıda yarı bağımsız, özerk birimin bir merkezden yönetilme usulü*" demek olduğunu da belirtmek gerekir. Böylece çok sayıda merkezin yanında bir de asıl "*merkez*" vardır, ya da başka deyişle merkez yoksa adem-i merkeziyet usulü de yok demektir[110]. Dolayısıyla bu iki yöntem birbirine tamamen zıt iki yapı değildir. Burada asıl önemli olan nokta, merkezin nitelik ve ağırlığını belirleyen yapıların zaman içindeki dönüşümü ve diğer yerel birimlerin bu dönüşümden nasıl etkilendiğidir.

---

[108] Bir tür irsi sancakbeyliği olarak nitelendirilebilecek "*ocaklık*" yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *Ziya Gökalp Dergisi*, S. 44, (Aralık 1986), s. 31-40; Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: 1991, s. 13–27; Mehmet Öz, "16. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IXth International Congress of Economic and Socil History of Turkey*, (Dubrovnik-Croatia, 20-23 August, 2002), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2005, s. 31-54.

[109] Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet*, s. 27.

[110] Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare*, s. 10-11

Osmanlı devletinin siyasi-idari gelişimini değerlendirmenin açıklayıcı yöntemlerinden biri, bu gelişimi sosyal bilimlerde bir kavramsal-teorik açıklama modeli olan merkez-çevre ilişkileri bağlamında ele almaktır[111]. Burada "*merkez*" terimiyle kastedilen elbette sadece padişahın şahsı değildir, bu terim idarede merkezin hâkimiyetini ve üstünlüğünü güçlendirmeye çalışan payitahttaki bütün kişi ve grupları içine alır[112]. "*Çevre*" terimi ise basit olarak merkezi otoriteye tümüyle karşıt ya da muhalif grupların ifade edilmesi için kullanılabileceği gibi, bu terime çok daha karmaşık olarak merkezi otoriteden pay koparmak, ona rağmen güçlü ve etkin olmak isteyen toplumun diğer kesimlerini işaret etmek için de başvurulabilir. Kolayca tahmin edilebileceği gibi birincide merkezle çevre arasında keskin bir çatışma ön plandayken, ikincide zaman zaman ortaya çıkan bir karşılaşma olsa da daha ziyade mutabakat söz konusudur[113]. Osmanlı devletinde taşra elitleri

---

111 Merkez-çevre ilişkileri, tarihsel süreçlerin açıklanmasından başka, devlet-toplum ilişkileri, reel politika, politik kültür, ekonomik genişleme gibi pek çok alanda başvurulan bir olgudur. Bu çalışmada merkez=İstanbul ve çevre=taşra anlamında ele alınmıştır. Osmanlı devletinde merkez-çevre ilişkilerini teorik açıdan ele alan çalışmalar için bkz. Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire, with Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, Cilt 1, 1980, s. 81–105; Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayan Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder (ed.), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 34–76; Cenk Reyhan, "Taşranın Osmanlı-Türk Siyasal Hayatına Etkisi Bir Açıklama Modeli", *Toplum ve Bilim*, S. 83, (Kış 1999/2000), s.267–291.

112 Metin Heper, "Center and Periphery", s. 85.

113 Batı Avrupa'da kralın kutsal haklarına dayanan merkezi monarşi rejiminin yerleşme süreci içinde (16. ve 17. yüzyıllar), geleneksel toprak aristokrasisi siyasi ve ekonomik insiyatiflerini koruyabilmek için merkezle çatışma içine girmiştir. Bu ise bir dizi dış ve iç savaşa yol açmakla birlikte nihayetinde kraliyet otoritesinin büyük ölçüde rakipsiz kalarak pe-

söz konusu olduğunda mevcut durumun bu ikisinden hangisine denk geldiğini anlamak için kapsamlı bir analize ihtiyaç vardır. Tanzimat dönemine kadar uzanan ve bu dönemde yeniden şekillenen devlet-toplum ilişkilerini tanımlayabilmek maksadıyla merkez-çevre ilişkileri perspektifine başvurmak, bu perspektifi İstanbul-taşra ilişkilerinde bir açıklama modeli olarak kullanmak yararlı olacaktır.

Yaygın olarak kabul edilen anlayışa göre, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yukarıda anlatılan "*muntazam*" merkeziyetçilik büyük dönüşümlere uğrayarak, merkez ile taşra arasında kurulan hassas denge bozulmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürecek olan bu değişim döneminde bir yanda merkez giderek yetki ve gücünü kaybederken, diğer tarafta taşra elitlerinin mevcut idari işlevleri "*çevre*"nin menfaatlerini karşılayacak biçimde yeniden şekillenmiştir. Bu ise klasik dönemde merkezin taşrayı yönetmek ve denetlemek için uyguladığı yöntem ve geliştirdiği aygıtların çözülmeye başlayarak geçerliğini kaybettiğini göstermektedir. Böylece klasik dönemin "*mutabakat*"ı yerine, devletin yönetim felsefesi yeniden gözden geçirilerek farklı bir ilişki biçimi ve yeni bir uzlaşma yaratmak ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Şimdi bu sürece en azından ana hatlarıyla değinmekte fayda vardır.

17. yüzyıl, çok çeşitli sebepler (dış baskılar ile içeride yaşanan toplumsal, ekonomik ve siyasi değişmeler) yüzünden "*büyük bir altüst oluş*" dönemiydi[114]. 16. yüzyılda bir taraftan nüfus artışıyla

---

kişmesi sonucunu doğurmuştur. Kraliyet gücünün pekişmesinde daimi ordular, yeni bir vergilendirme sistemi, merkezi bürokrasi ve evlilik yoluyla ittifak kurma siyaseti uygulanan belli başlı yöntemler arasındaydı. Osmanlı devletinde ise merkez-çevre ilişkilerinin tarihi akışı elbette bu düzlemde değildi. Avrupa'daki gelişmeler için bkz. Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, (çev. Hamit Çalışkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 118-170.

[114] Rifa'at Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, (çev. Oktay Özel-Canay Şahin), Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 87.

toprak-nüfus arasındaki dengenin bozulması, diğer taraftan Amerika'dan gelen ucuz ve bol gümüşün Osmanlı İmparatorluğu'na akmasıyla ortaya çıkan enflasyon ve devalüasyonlar, takip eden dönemde yeni mali kaynaklara olan ihtiyacı had safhaya getirdi. Bu ihtiyacın karşılanabilmesi için en başta vergi sisteminde değişikliğe gidilmesi gerekiyordu.

Devletin artan masraflarını karşılamak maksadıyla mevcut vergi kaynakları nakit olarak toplanmak istendi, böylece tımar yerine iltizam sistemi giderek yaygınlaştı. Bu sistemde dirlik sahipleri, tasarruf ettikleri gelir kaynaklarını iltizama vererek vergilendirme hakkını devretmiş olurlardı. Arttırma usulüyle iltizam hakkını elde eden mültezim, hazineye ödediği peşin paranın üstüne alacağı miktarı kendi meşru kârı olarak görür, böylece tam bir girişimci gibi davranırdı. Bu sistem içinde vergi kaynağının korunmasından ziyade en yüksek kârın elde edilmesi en önemli hedefti. Nitekim iltizama verilen mukataaların ekonomiyi tahrip eden bir karakter kazanmaya başlaması üzerine, 1695 yılından itibaren "*malikâne*" adı verilen yeni bir sisteme geçildi. Mukataaların kayd-ı hayat şartıyla iltizama verilmesi demek olan bu sistemin amacı, sık sık değişen mültezimlerin tahrip ettiği vergi kaynaklarını korumaktı[115]. Ancak mukataaların malikâneye çevrilmesi, esasında reayanın işlediği miri arazinin büyük toprak sahiplerinin çiftliklerine dönüşmesinden başka bir şey değildi. Daha açık bir anlatımla, fiilen bu topraklar özel mülk, mukataa sahipleri ise gerçek toprak sahipleri haline gelmiş bulunuyordu. Bunun en önemli sonucu ise, taşradaki mukataa sahiplerinin yeni bir ayan sınıfı oluşturacak şekilde güç ve mevki kazanmaları oldu[116].

---

[115] Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona", s. 688.

[116] Halil İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet Toprak Sahipleri ve Kiracılar", Çağlar Keyder-Faruk Tabak (ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 22–24.

17. ve 18. yüzyıllarda tımar sistemindeki bozulmayı takiben, pek çok sancak İstanbul'daki yüksek görevlilere arpalık olarak verildi. Bu türden sancakları üzerine alan devlet görevlisinin söz konusu bölgede oturması gerekmiyordu, bunun yerine kendi adına burayı yönetecek bir vekil, yani mütesellim gönderirdi. Daha önemlisi bu mütesellimler, padişah hattıyla değil, ilgili taşra yöneticisinin (genellikle valiler) veya has, zeamet ve tımar sahibi olanların buyruldusuyla atanırdı. Genel olarak, sancakbeyinin sorumluluklarını taşıyan mütesellimin temel görevi temsil ettiği yöneticiye ait vergilerin toplanması ve sancağın kamu güvenliğinin sağlanmasıydı. Maiyetindeki askeri güç, ya sekban-sarıca, levend denilen paralı askerlerden ya da bölgedeki yeniçeri birlikleri arasından oluşturulur, bu birliği eyalet yöneticisinin kumandası altında eşkıya takibi gibi görevler için kullanırdı. 17. yüzyılda yöneticiler kendi mütesellimlerini en çok güvendikleri hane halkı içinden (maiyetlerindeki kethüda ve ağalar arasından) seçtikleri halde, 18. yüzyılda mütesellimler çoğunlukla ayan arasından seçilmiştir[117]. Zaten dışarıdan bu görev için gelen mütesellimler bölgedeki ayan ailelerinin muhalefetiyle karşılaştıklarından çalışamaz hale geliyorlardı, dolayısıyla mütesellimlik zamanla yalnızca ayan ailelerinin yaptığı bir görev olarak anlaşılmaya başlandı[118].

Mütesellimlik makamı eyaletlerde güç ve zenginliğe giden asıl kanal olduğundan, 18. yüzyıl boyunca ayanlar arasında bu makamı elde etmek için kıyasıya bir rekabet vardı. Bu amaç uğruna sadece entrika, rüşvet ve güç kullanımı gibi yollara başvurmakla kalmamışlar, eşkıyalarla ve aşiret liderleriyle de işbirliği içinde olmuşlardır. Öte yandan mütesellim daima yöneticinin

---

117 Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Otoman Administration", Thomas Naff-Roger Owen (ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977, s. 34–35.

118 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 303.

resmi vekili olarak hizmet etmiştir, bu yönüyle aslında merkezi otoriteyi temsil etmektedir. Dolayısıyla köken olarak yerel ileri gelenlerden biri olmasına rağmen, bu unvan sayesinde otorite ve etkisini genişletmiştir. Yerel ayanın mütesellimlik makamı üzerinde kurduğu kontrol, İmparatorluğun pek çok bölgesinde bu makamın belli aileler içinde kalarak babadan oğla geçen bir mahiyet almasıyla da açığa çıkar[119].

18. yüzyılda açıkça izlenebilir hale geldiği gibi, İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki ayan ailelerinin siyasi gücü onları birer "*hanedan*"[120] haline getirmiştir. Yine de hangi unvanla hangi görevi üstlenirse üstlensin ayandan olanların devletten bağımsız olmadığını, tam aksine bu otoriteye dayandıklarını belirtmek gerekir. A. Hourani'nin Osmanlı ayanının siyasi nüfuzu hakkındaki analizi bu yargıyla uyumludur. Ona göre, ayanın nüfuzu iki faktöre dayanır; bir tarafta otoriteye yakın olmalıdırlar ki yerel halk adına sözcülük yapabilsinler, diğer tarafta ne türden olursa olsun, yöneticiden kaynaklanmayan kendilerine özgü bir toplumsal nüfuza sahip olmalıdırlar ki *"doğal"* bir liderlik üstlenebilsinler. Sadece bu doğal liderlik onları devletin nezdinde vazgeçilmez

---

[119] 18. yüzyılda Anadolu'daki belli başlı ayan ailelerinin tamamı güç ve nüfuzlarını mütesellimlik makamına borçluydu. Manisa ve çevresinde Karaosmanoğulları, Bozok'ta Çapanoğulları, Kayseri'de Kalaycıoğulları, Emirağazadeler ve Zennecizadeler, Ankara'da Müderriszadeler ve Nakkaşzadeler, Konya'da Gaffarzadeler ve Mühürdarzadeler bu hususa verilebilecek tipik örneklerdendir. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, s. 125–140.

[120] Nitekim "*büyük sülale, itibarlı büyük aile*" anlamındaki "*hanedan*" teriminin 19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen pek çok belgede geçtiğini belirtmek gerekir. Örneğin, 1859 tarihli bir belge şu cümlelerle başlar; "*Denizli kazası hânedânından Osman Ağa'nın mesele-i sâbıkada sebkat eden hidmetinden bahisle....*" *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (bundan sonra *B.O.A.* kısaltmasıyla), Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 352/63, 06 Zilkade 1275 / 7 Haziran 1859.

kılar. Öte yandan ayanın liderliği kurumlaşmış bir yapı arz etmez. Başka değişle, her zaman buna muhalefet eden, onunla çelişen başkaları da vardır, çünkü pek çok grubun çıkar birliği hassas bir denge içinde onu bu konuma taşımıştır, bu dengenin bozulması ise hiç de zor değildir[121]. Üstelik merkezle olan iyi ilişkiler bu dengenin vazgeçilmez unsurlarındandır. İmparatorluğun pek çok bölgesindeki ayan ailelerinin oldukça maceralı olan yükseliş ve çöküş hikâyeleri de bunu kanıtlamaktadır[122].

18. yüzyılda ayanlık sisteminin oldukça yaygınlık kazandığı bir devirde bile devletin onlarla keskin bir çatışma içine girmek yerine "*mutabakat*" sağlamak yolunda politikalar izlemiş olması önemlidir. Örneğin merkezin ayanlar arasında birbirine karşıt olanları zaman zaman barıştırma yolu seçmesi[123], birbirleriyle ittifak yapmalarını önleyecek şekilde birini diğerine karşı destekleme yoluna gitmesi, ya da kendilerinden memnun olunan ayanlara devlete olan bağlılıklarını devam ettirebilmek için mutasarrıflık, mirahurluk ve sancakbeyliği gibi görevler vermesi[124], mutabakatın sağlanması amacına hizmet eden uygulamalar olarak değerlendirilebilir. Böylece devlet tarafından etkili bir biçimde manipüle edilen

---

121 Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", Albert Hourani (ed.), *The Emergence of the Middle East*, London: 1981, s. 41–42.

122 Örneğin; Rusçuk ayanından Tirsiniklizade İsmail Ağa için bkz. Meryem K. Erdoğan-Meral B. Ferlibaş, Kamil Çolak, *Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796–1806): Rusçuk Ayanı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009. Bozok ve çevresinde nüfuz sahibi olan Çapanoğulları için bkz. Özcan Mert, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980. Bunlar yanında Kuzey Anadolu'nun orta ve doğu bölgelerini de içine alan geniş sahada hüküm sürmüş olan Caniklizadeler sülalesi için bkz. Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

123 Meryem K. Erdoğan-Meral B. Ferlibaş, Kamil Çolak, *Tirsiniklizâde İsmail Ağa*, s. 32.

124 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, s. 237

ayanlar, kendi aralarında rekabet etmeye devam etmiş, taşrada birleşik ve örgütlü bir muhalefet hareketinin gelişmesi imkânsız hale gelmiştir.[125]. Bu sebeple, taşradaki yapılanmanın nihai olarak merkezi otoriteyi devralacak bir biçimde oluşmadığını belirtmek gerekir. Kaldı ki ayanın istediği merkeze eş değer ve onunla çatışan bir güç oluşturmaktan ziyade, onun sunduğu (özellikle ekonomik) fırsatlardan faydalanarak mevcut düzen içinde nüfuzlarını pekiştirmekti. Merkez ise ayanlara devletin otoritesine açıktan açığa karşı çıkmadıkları, hanedanın hâkimiyetine müdahale etmedikleri ve bulundukları konum halkın keskin muhalefetine sebep olmadığı sürece dokunmuyor, yani güç politikalarına başvurmuyordu. Zira ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı olan bir ülkede merkezin daima önem verdiği meselelerden biri, halkın özellikle vergi gelirini sağlayan sağladıklarından dolayı ana kaynağı olan köylülerin himaye edilmesiydi. Bu maksatla mütesellimler veya voyvodalar atama buyruldularında reayaya karşı adaletli olmaları konusunda özellikle ikaz edilirlerdi[126]. Son tahlilde, bütün bunlar 18. yüzyılda ayanın gücünün artışının merkeziyetçilik, adem-i merkeziyetçilik ikilemi kullanılmaksızın açıklanabileceğini göstermektedir.

Bütün bunlara rağmen, bazı araştırmacılar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkez-çevre ilişkilerinin birbirinden ayırt edici statüleri olan tarafların daimi bir gerginliği, bir karşı karşıya gelişi olduğu konusunda birleşmekte, böylece oldukça mekanik bir ilişki örüntüsü tarif etmektedirler[127]. Öte yandan böyle bir

---

125 Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet*, s. 58.

126 Metin Heper "Center and Periphery", s. 87–89.

127 Örneğin M. Heper şöyle yazar; *"Osmanlı politik kültürü bu ilişkinin [merkez-çevre ilişkisi] yapısal özelliklerinden doğrudan etkilenmiştir, bu ilişkinin en ayırt edici özelliği daimi bir gerginlik içinde olmasıdır. Bu gerginlik, şüphe, güvensizlik, keyfilik ve etik olmayan taktikler üretmiştir." A.g.e*, s. 98. Diğer taraftan Ş. Mardin, merkez-çevre kavramsal-teorik modelini daha çok devlet-toplum ilişkilerinin çözümlenmesinde kullanarak, Türkiye'nin siyasal tarihini daha Osmanlı devrinde yerleşmiş olan bir merkez-çevre *"kopukluğu"* veya *"uzlaşmazlığı"* olarak değer-

çatışma için en azından her iki tarafın da kendi içinde homojen olması, daha önemlisi birbirini taraf olarak kabul etmesi gerekir. Hâlbuki Osmanlı devletinde türdeş gibi gözüken "*merkez*" yapısının içinde de zaman zaman şiddetlenen iç mücadelelerin olduğu unutulmamalıdır. Ulema, seyfiye ve kalemiyeden oluşan yönetici elitin, özellikle savaş, reform ya da taht değişikliği gibi kriz dönemlerinde keskin bir çatışma içine girdiğini gösterecek pek çok örnek vardır. Nitekim nispeten sakin dönemlerdeki merkez bile, kurumlar ya da şahıslar arasındaki şahsi mücadelelerle parçalanmış durumdadır. Çevre ise doğası gereği merkezden çok daha belirgin olarak hiç de türdeş olmayan grupları içerir. Zira burada taşradaki egemen güçler anlamında kullandığımız çevre, sadece "*eşraf ve ayandan*" yani bölge ileri gelenlerinden oluşmamakta, aynı zamanda merkez bürokratlarının uzantıları olan taşra bürokratlarını da kapsamaktadır[128]. Devletin atadığı yerel yöneticiler kendi bölgelerindeki karmaşık güç ilişkilerine zaman içinde hâkim olmayı başarmış, konumlarını sağlamlaştırarak sosyal ve ekonomik yaşamın belirleyicisi olabilmişlerdir. Nitekim yukarıda da ifade edildiği gibi, reayadan (yönetilen) olan ayanın askeriyeye (yöneten) dönüşmesi hususunda olduğu gibi, 17. yüzyılı takiben ortaya çıkan gelişmeler, merkez ile çevre arasındaki ayırımın giderek ortadan kalkmakta olduğuna işaret etmektedir[129].

Ş. Mardin'in belirttiği gibi, "*Osmanlı İmparatorluğu'nun, karmaşık ve incelmiş bir kurumlar şebekesine dayanan uzun ömürlü bir merkezi vardır*"[130]. Öte yandan Osmanlıda merkez-çevre

---

lendirmektedir. Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayan Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s. 37–39. Heper ve Mardin'in merkez-çevre ilişkileri hakkındaki görüşlerinin sınanması için bkz. Suavi Aydın, "Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerine Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, S. 105 (2006), s. 70–95.

128 Cenk Reyhan, "Taşranın Osmanlı-Türk Siyasal", s. 269.

129 Rifa'at Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, s. 52–53.

130 Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayan Bir Anahtar", s. 34–35.

ilişkilerinin dönüşümü incelenirken, özellikle merkezin etkinlik gücünü belirlemek için onun zaman içinde değişen niteliğini daha kuvvetli olarak vurgulamak gerekir. Yukarıda ifade edildiği gibi, kuruluş yıllarındaki merkez olgusu ile İmparatorluk kurumlarının yerleşme dönemindeki merkezi yapı elbette birbirinden farklıdır. Devşirme sisteminin yerleşmesi ile birlikte eski Türk aristokrasisinin ikincil konuma indirgendiği, böylece kapıkulu odaklı bürokrasinin rakipsiz kaldığı bilinmektedir. 17. ve 18. yüzyılda ise ayanlık karşısında uyum esnekliğini en üst seviyeye çekmeye çalışmış olan merkez, Tanzimat ile beraber yeni bir safhaya girecektir. Tanzimat'ın ürettiği merkezdeki bürokratik elit ve bu elitin en üstteki temsilcileri olan nazırların bulunduğu Bâbıâlî, II. Abdülhamid dönemine kadar devlet gücüne ve idarenin işleyişine hâkim olmuştur. II. Abdülhamid devrindeki merkez ise çok daha farklı olarak hükümdarın şahsı çevresinde Yıldız sarayı odaklı bir yapıya dönüşecektir.

Tanzimat reformlarıyla birlikte "*muntazam*" merkeziyetçiliğin yeniden geliştirilmesi doğrultusunda bir istek ve irade ortaya konulmuştur. Reformların amacı, herhangi bir ayrım gözetmeksizin bütün tebaa ile doğrudan ilişki kuran, rasyonel adalet prensiplerine göre işleyen merkezi bir idare oluşturmaktır. Bu ise en başta yerel ayanlara siyasi nüfuz kazandıran imtiyazlara ve aracı rollerine karşı çıkılması anlamını taşıyordu[131]. Ne var ki elbette fiili durum bu basit neden-sonuç ilişkisi doğrultusunda ortaya çıkmadı. Gerçi bazı büyük ayan ailelerinin iktidarları 1830 ila 1870 yılları arasına yayılan süreçte tasfiye edilmişse de bu durum ayan ve eşrafın taşra yönetimindeki önemli rollerinin tümüyle ortadan kalkması demek değildi[132]. Nitekim 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ile öngörülen taşra yönetimi mekanizması (aşağıda Denizli örneğinde görüleceği gibi) özellikle kentlerdeki ayan ve eşrafın aracılığını

[131] Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", s. 51.

[132] Suavi Aydın, "Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları", s. 87.

yeni bir boyut içinde devam ettirdi. Zira eyaletlerdeki Osmanlı yöneticisi, şimdi ayan ve eşrafın aracılığına eskiden olduğundan çok daha fazla ihtiyaç duymaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, genellikle kısa bir dönem için atanan yönetici, tanımadığı bir kente küçük bir grup yardımcı devlet görevlisi ile birlikte gönderiliyordu. Üstelik Tanzimat ile birlikte askeri ve mülki yönetimin birbirinden ayrılmasını takiben burada eskiden olduğu gibi ne bölgedeki askeri birliklerin komutanıydı, ne de tamamen kendi maiyetinde olan güçlü bir askeri birlikle destekleniyordu. Bu şartlar altında bölgenin yönetimini ancak yerel eşrafın yardımıyla gerçekleştirebilirdi. Öyle ki onların bölgeye dair bilgileri, yerel nüfus üzerinde etkileri olmasa artık çok daha kapsamlı hale gelen kamu işlerinin yapılması mümkün olamazdı. Ayrıca eşrafın bölgesel gücünü kuvvetlendirecek yeni bir araç olan vilayet meclisleri sadece vilayet merkezlerindeki kentlerde değil, liva ve kaza merkezlerinde de işler hale gelmişti.

Diğer taraftan Tanzimat reformlarının halk nezdinde devletin gücünü arttıracak biçimde işlediğine kuşku yoktur. 19. yüzyıl, bütün krizlere ve kayıplara rağmen, İmparatorluğun daha önce olmadığı kadar kendi içinde bütünleştiği, eyaletler üzerinde merkezi otoritenin önceki döneme kıyasla belirgin olarak arttığı bir dönemdir. Zaten modernleşme-merkezileşme, bir tarafta içerdeki ayrılıkçı hareketlere, diğer tarafta Avrupa devletlerinin artan müdahalelerine karşı İmparatorluğun devamını sağlamak yolunda geliştirilmiş etraflı bir politikadır. Vilayet meclislerinde bölgesel meselelerin idaresinde yerel unsurlara söz hakkı tanınması, aynı zamanda bu unsurların merkezi otorite ile daha sıkı bir ilişki içinde olması, böylece kurumsal bir çerçeve dahilinde sisteme entegre edilmesi demektir. Aynı maksatla yasama ve hukukun işleyişi de yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır.

Merkezi idarecilerin elinde şekillenen yeni idari mevzuat sayesinde devlet hiç olmadığı kadar taşra toplumlarının yaşamının her cephesine nüfuz etmiş ve onu şekillendirmiştir. 1860'lı yıllardan

itibaren İmparatorluğun her bölgesinde kurulan telgraf ağları, karayolu şebekesindeki düzenlemeler, demiryolları ve limanlar İstanbul'u eyaletlere daha önce hiç olmadığı kadar yaklaştırmıştır. Tanzimat reformlarıyla ulaşılmaya çalışılan idari ve hukuki entegrasyonun kaynağı ve odağı İstanbul'dur. Böylece devlet, İmparatorluğun devamı için tek çare olarak görülen modernleşmenin ne olduğu ve nasıl uygulanması gerektiği konusundaki yorumun asıl belirleyicisi ve merkezi olacaktır[133]. Tanzimat dönemini şekillendiren reformcular, "*devletin çıkarlarını göz önünde tutan, iyi yetişmiş bilgili reformcular yetiştirmiştir*"[134]. Devlet gücünü elinde tutan Tanzimat'ın bürokrat sınıfı, 19. yüzyılın son çeyreğinde taşra yöneticilerini de içine alacak şekilde genişleyecek ve modernleşmenin liderliğini yapacaklardır.

Bütün bunlar merkezin Tanzimat ile başlayan süreçte hem bünyesinin değiştiğini hem de eskisinden farklı bir iktidar etkinliği modeli içinde hareket ettiğini göstermektedir. Diğer taraftan bunun elbette büyük bir coğrafyayı kapsayan İmparatorluğun her yerinde aynı türden yansımaları olacağını veya aynı sonuçları doğuracağını düşünmek doğru değildir. Tanzimat'ın getirdiği idari uygulamaları ve reform anlayışını doğru olarak analiz edebilmek için İmparatorluk periferindeki (çevre) bölgelere, kentlere hatta daha küçük yerleşim yerlerine inen araştırmaların gerekli olduğu yadsınamaz. Şimdi bu türden bir çaba olarak nitelendirdiğimiz çalışmamızın asıl konusu olan Denizli kentine dönmek istiyoruz. Ancak Tanzimat'ın Denizli'de uygulanışına geçmeden önce, fermanının ilanını takip eden ilk yıllarda kentte meydana gelen isyan ve kargaşaya odaklanarak, eski dönemden yeni döneme geçişin yarattığı sancıları ele almak sonraki tartışmaların daha iyi anlaşılması için yararlı olacaktır.

---

[133] Jens Hanssen-Thomas Philipp-Stefan Weber (ed.), *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Otoman Empire*, Beirut: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2002, s. 4–5.

[134] Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayan Bir Anahtar", s. 56.

II. TANZİMAT DENİZLİ'DE: İSYAN YILLARI (1840-1841)

Tanzimat reformları, daha güçlü bir devlet yaratma ve bütün ülke yönetiminde merkezi hükümetin iradesini etkin kılma hedeflerine yönelikti. Bu ise ancak idari ve mali alanda kapsamlı bir merkezileşme programıyla birlikte, kanunlaşma ve bürokratikleşme gibi devletin işleyişine yönelik süreçler içinde gerçekleşebilirdi. Devlet yapısının değişmesi, doğal olarak daha fazla paraya ihtiyaç duyulması anlamına geliyordu. Bu paranın sağlanması için ise öncelikle merkezin gelirleri arttırılmalıydı. Dolayısıyla maliye alanında yapılacak reformlar, Tanzimat'ın temelini teşkil etti. Öyle ki idari alanda yapılan reformlar bile en azından başlangıçta mali merkeziyetçilik için bir araç olarak görüldü[135].

Tanzimat reform programının esasını teşkil eden merkezileştirme politikaları, asırlardır çevrenin (taşra) ekonomik kaynakları üzerinde fiili bir denetim kazanmış olan ayan ve eşrafın çıkarlarını büyük ölçüde tehlikeye sokuyordu[136]. İdari ve mali merkezileşme, yerel gelirlerin merkez tarafından denetlenerek merkezi hazineye yönlendirilmesi ve her türlü giderin yine buradan ödenmesi demek olduğundan, taşra ayan ve eşrafının yerel özerkliklerinin kısıtlanması anlamına geliyordu. Dolayısıyla merkez ile çevrenin arasında ciddi bir güç çatışmasının ortaya çıkması kaçınılmaz gibiydi. Öte yandan, daha önce de işaret edildiği gibi, kapsamlı bir reform programı içinde kendini yenilemek isteyen devletin, yerel şartları iyi bilen taşra eşrafının aracılığına şimdi daha çok

---

135 Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996, s. 365.

136 Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", (çev. Fatma Acun), Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006*, s. 448.

ihtiyacı vardı. Ayan ise kendisini yasal olarak mevcut toplumsal-siyasal yapıyla özdeşleştirmek veya en azından bu yapının dışında kalmamak zorundaydı, aksi takdirde yerel olaylardaki etkinliğini ve uzun yıllar içinde elde ettiği sosyo-ekonomik konumunu koruması mümkün değildi[137]. Zira, Osmanlı toplumunda toplumsal itibarın, statü ve yetkinin ana kaynağı devlet olduğundan taşra elitlerinin ve özellikle ayanın kendi bölgelerindeki siyasi ve sosyal prestijleri dahi devlete bağlıydı[138]. Dolayısıyla merkez ile çevre yeni bir çatışma içine itilmiş olsalar da tekrar uzlaşmak zorundaydılar. Bu sebeple Tanzimat fermanını duyuran taşra yöneticilerinin Anadolu ve Balkanlar'da ihtilale varan direnişlerle[139] karşılaştıklarında yeni düzene karşı gelişen tepkileri "*bir hüsn-i tedbir ile setr*"[140] etmekten başka çareleri yoktu.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun öngördüğü ekonomik kaynakların merkezden kontrolü prensibi doğrultusunda yapılan ilk reform, vergi tahsili görevinin "*muhassıl-ı emvâl*" unvanını taşıyan ve geniş yetkilerle merkezden atanan memurlara bırakılmasıydı. Bu yetkilerden en önemlisi doğrudan maliye nazırı ile iletişime geçebilmesiydi. Aslında mali bir teşkilatlanma olan muhassıllık, asırlık iltizam sisteminden emanet sistemine geçiş anlamına geli-

---

137 Kemal H. Karpat, "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım", Kemal H. Karpat (ed.) *Osmanlı ve Dünya*, (çev. Mustafa Armağan v.d.), İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000, s. 136.

138 Metin Heper, "Center and Periphery", s. 98.

139 Tanzimat fermanının ilanından hemen sonra, Çarşanba, Kıbrıs, Yozgat, Tokat, Ayaş, Burdur, Denizli ve Niş gibi pek çok kent ve kasabada eş zamanlı olarak ortaya çıkan vergi isyanları ve çeşitli idari problemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002.

140 Denizli'de 1840 yılında başlayarak bir buçuk yıl boyunca devam eden halk direnişini soruşturmak üzere bölgeye gönderilen bütün memurların yazdığı raporlarda benzer ifadeleri kullanmaları oldukça anlamlıdır.

yordu. Buradaki temel amaç, yerel ekonomik kaynakları valilerin ve ayanın kontrolünden kurtarmak, bu sayede onların suiistimallerine son vererek gelir artışı sağlamaktı. Öte yandan yetkilerin paylaştırılması anlayışını beraberinde getirdiği için idari açıdan da önemli bir dönüşümdü. Zira İmparatorluğun kuruluşundan beri hem mali hem de idari-askeri görevler üstlenmiş olan valilerin (ayrıca sancakbeyi ve mütesellimlerin) otoriteleri bundan sonra sadece asayiş işleriyle sınırlanıyordu. Muhassıl tayin olunan bölge eğer eyalet ise Müşir Paşa, sancak ise Ferik Paşalar o bölgenin zaptiye işlerinden, yani asayişinden sorumlu olacak, bunun için emrindeki nizamiye askerlerinden veya onların yokluğunda redif askerlerinden faydalanacaklardı[141].

Bir başka önemli değişiklik ise, idarenin her kademesinde (vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde) halkın üye gönderdiği idare meclislerinin kurulmasıydı. *"muhassıllık meclisi"* adıyla bilinen bu meclisler, daha önce mültezimlere yardımcı olan ayanın işlevini üstlendi. Bu meclisin üyeleri; muhassıl, iki kâtip, hâkim, müftü, asker zabiti gibi atanmış görevliler yanında, bölge ileri gelenlerinden seçilmiş dört kişi ile beraber on kişiden oluşuyordu. Söz konusu bölgede gayrimüslimler bulunuyorsa, onları temsil edecek metropolit ve kocabaşılardan iki kişi de bu meclise katılıyor, böylece toplam üye sayısı en fazla on ikiye ulaşıyordu. Haftada iki üç gün toplanması öngörülen bu meclisin temel görevi, vergi yazımı ve diğer bölge sorunlarını belli kurallara göre tartışıp karara varmaktı. Bu meclislerin işlevi sadece danışma organı olmakla sınırlı değildi, yetki kapasitesi en azından teorikte yürütmeyi de kapsıyordu. Halk ile yerel yönetimin çeşitli kademelerinde görevli olan memurlar arasındaki anlaşmazlıkları bir mahkeme gibi değerlendirip sonuçlandıracak olan bu meclis, yöneticileri denetlemek, vergi gelirlerinin zamanında toplanmasını sağlamak gibi görevleri de

[141] Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması", s. 363.

yerine getirmesi gerekiyordu[142]. Bunun anlamı, yönetme erkinin vali, muhassıl ve meclis ile birlikte üçlü bir yapıya kavuşması demekti, böylece klasik dönemde tek kişinin elinde toplanan idari örgütlenmeden oldukça farklı bir yapı geliştirilmek istenmişti[143]. Hiyerarşik bir yapı içine yerleştirilmeye çalışılan bu örgütlenmenin son noktada merkezin etkinliğini arttırmak amacına hizmet ettiği açıktır. Diğer taraftan devletin kendisini yenileyerek bu amaca ulaşabilmesi için en önce sağlam bir toplumsal uzlaşmaya ihtiyacı olduğu da şüphesizdir.

Tanzimat'ın hemen öncesinde Denizli, Anadolu Eyaleti'ndeki Valide Sultan haslarından biriydi, bölge gelirleri merkezden atanan voyvodalar tarafından toplanırdı[144]. Denizli voyvodaları, vergi tahsili dışında bölgenin güvenliğini sağlamak ve gerektiğinde halktan asker toplayıp sefere katılmak gibi görevler de üstlenmişlerdi. Bu idari yapı içinde voyvodadan başkası, yani diğer eyalet ve sancak yöneticileri bölge idaresine karışamazdı[145]. Nitekim 1834 tarihli bir *"temessük"*[146] belgesinde Denizli hassı gelirlerinin *"Mansure*

---

142 Muhassıllık meclislerinin işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin*, s. 212-218.

143 Ayla Efe, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt VI, Sayı 22, Yaz 2009, s. 91-92.

144 Denizli şer'iye sicillerine dayanan bir çalışma, Denizli'nin 1793'te III. Selim'in validesi Gülruh Sultan'ın hassı olarak kabul edildiğini ortaya koymuştur. Tanju Demir, *18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyılın Başında Denizli*, s. 48.

145 Has sahipleri tarafından atanan voyvodaları, vali ve sancakbeylerinin kendi adlarına görevlendirdikleri voyvodalar ile karıştırmamak gerekir. Nitekim arşiv belgelerinde bunlara *"havas-ı hümâyûn voyvodaları"*, *"mirî mukata'at voyvodaları"* gibi adlar verilmiştir. Bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, s. 25 ve 101-102.

146 Has, zeamet ve tımar sahipleri vergi gelirleri üzerindeki tasarruf hakkını bir başkasına devrettiklerini gösteren belgelere *"temessük"* denirdi, bu uygulama 1255 (1839) yılına kadar devam etmiştir.

Hazinesi"ne[147] ait olduğu, vergi tahsiline ve bölgenin idaresine diğer devlet görevlilerinin hiçbir şekilde müdahale etmemesi gerektiği ifade olunuyor, ayrıca önemli meseleler ve hazine malları hakkında merkezden yazılacak emir ve tembihlerin doğrudan Denizli voyvodasına gönderileceği de belirtiliyordu[148]. Bütün bunlar Denizli bölgesindeki merkezi denetimin, en azından uzak bir vilayet merkezinden yönetilen bölgelere kıyasla biraz daha etkin olduğu anlamına gelmektedir[149].

19. yüzyılın başlarından itibaren Denizli Hassı Voyvodalığı genellikle Batı Anadolu'nun büyük ayan ailelerinden biri olan Tavaslızâdeler tarafından yönetildi. 1750'li yıllardan başlayarak Menteşe ve Denizli bölgesinin en büyük yerel güçlerinden biri haline gelmiş olan Tavaslızâde ailesi, Osman Ağa zamanında siyasi nüfuzlarını ve ekonomik güçlerini bir hayli arttırmışlardı[150].

---

147 Mansure Hazinesi, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından hemen sonra kurulan Asakir-i Mansure ordusunun giderlerini karşılamak için oluşturulmuştu. Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin*, s. 105.

148 *B.O.A.*, Cevdet Maliye, 469/19084, 29 Zilhicce 1250 / 28 Nisan 1834.

149 17. yüzyıldan itibaren giderek artan mali sıkıntılar geliri fazla küçük bölgelerin doğrudan doğruya hazineye bağlanarak yönetilmesine sebep olmuştu. Kural olarak her yılın Mart başında ataması yapılan voyvodalar bölge gelirlerini bizzat toplayarak, hazineye veya ilgili has sahibine ödemek zorundaydılar. Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Ankara: İmge Yayınevi, 2007, s. 121-122.

150 Mehmet Yaşar Ertaş, "Merkezileşme Siyaseti Karşısında Tavaslızâde Osman Ağa", *II. Uluslar arası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, Manisa, 2005 (Yayınlanmamış Bildiri). Denizli ve Honaz bölgesinde bulunan toplam 174. 000 dönüm çiftlik arazisi (Büyük Ada, Küçük Ada, Abdal, Caber, Gölemezli, Çeşmebaşı, Kavakbaşı ve Uzunpınar Çiftlikleri) Tavaslızâde ailesine aittir. Selahattin Özçelik, *XIX. Yüzyılda Honaz Kazasında Sosyal ve Ekonomik Hayat (Temettuat Defterlerine Göre)*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2005, s. 15. Bunun gibi, Acıpayam bölgesinde de Ucarı (4900 dönüm) ve Çorum Çiftlikleri (1700 dönüm)

Nitekim 1811-17 yılları arasında Denizli voyvodası görevini sürdüren Osman Ağa[151], Tanzimat fermanının ilanına kadar, kısa aralıklarla tekrar tekrar Denizli bölgesinin idaresini üstlenecektir. Osman Ağa, zaman zaman açığa alınarak cezalandırılmışsa da aracılar koyarak tekrar göreve gelebilmiştir[152]. Bu durum hemen her nüfuzlu ayan için geçerli olduğu üzere, Osman Ağa'nın da sarayda hatırı sayılır dostlara sahip olduğunu düşündürmektedir. Nitekim 1820 yılında seraskerin tezkeresi üzerine padişah ile bizzat tanışmak üzere saraya gelmesine izin verilmiş, padişahın huzurunda bir takım hediyeler takdim etmiştir[153]. İleriki yıllarda da merkezi hükümetin Osman Ağa'ya gösterdiği iltifat ve güven devam etmiş olmalıdır. Nitekim 1821 yılında Rum isyanına karşı bölgeye sevk edilen orduya katılmak için Ayvalık'a geldiğini[154], bundan sonra Çeşme Kalesi Muhafızlığı[155], donanma için kalyon inşası gibi görevlerde bulunduğunu biliyoruz[156].

Tanzimat'ın ilanından hemen sonra, Mart 1840 tarihinden itibaren Anadolu, Rumeli ve Adalar'da uygulamaya konulan

---

gibi Tavaslızâdeler'in tasarrufunda olan geniş topraklar vardı. Selahattin Özçelik, *XIX. Yüzyıl Ortalarında Acıpayam ve Çevresi (Temettuat Defteri İncelemesi)*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2005, s. 57-58.

151 Tanju Demir, *18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyılın Başında Denizli*, s. 49.

152 Osman Ağa, 1829 yılından 1832 yılına kadar Menteşe Mütesellimliği ve Denizli Hassı Voyvodalığı görevini sürdürmüştür. (Mehmet Yaşar Ertaş, "Merkezileşme Siyaseti Karşısında") 1833 yılında görevinden azledilmişse de hemen ertesi yıl tekrar aynı göreve getirilmiştir. *B.O.A.*, Hatt-ı Hümayun, 699 / 33714, 29 Z 1249 / 9 Mayıs 1834.

153 *B.O.A.*, Hatt-ı Hümayun, 1438/59099 ve 59098, 29 Zilhicce 1235 / 7 Ekim 1820.

154 *B.O.A.*, Cevdet Askeri, 555/23287, 29 Şaban 1236 / 1 Haziran 1821

155 *B.O.A.*, Hatt-ı Hümayun, 730/34732, 29 Zilhicce 1240 / 14 Ağustos 1825

156 *B.O.A.*, Hatt-ı Hümayun, 577/28261, 29 Zilhicce 1248 / 19 Mayıs 1833

muhassıllık teşkilatının merkezlerinden biri de Denizli'ydi[157]. Her ne kadar Tanzimat ile idari ve mali merkezileşme hedeflenmişse de merkezi hükümet, reformları uygulayabilecek yetkinlikte ve yeterli sayıda bir bürokrat kadroya sahip değildi. Bu sebeple pek çok bölgenin yönetimi için yerel koşulları bilen ayana başvurmak gerekiyordu. Dolayısıyla eski voyvoda Tavaslızâde Osman Ağa, Denizli'ye bu kez de muhassıl olarak atandı. Ne var ki Osman Ağa'nın bu seferki memuriyeti daha en baştan kent halkının, kente yakın köylerin ve kazaların şiddetli muhalefeti ile karşılandı. Hâlbuki Tavaslızâde'nin Tanzimat'ın gereği olarak yerine getirmesi gereken oldukça güç görevleri vardı.

Tavaslızâde Osman Ağa, öncelikle halkın Tanzimat'ın yararlarına inanmasını sağlamalıydı, ayrıca vergi tahsilinin yeni prensipler doğrultusunda servet esasına göre yapılabilmesi için yanındaki kâtiplerle birlikte nüfus ve emlak yazımına başlaması gerekiyordu. Öte yandan merkezi hükümet emlak yazımının zaman alacağını bildiğinden, devlet gelirlerinin kaybolmaması maksadıyla 1840 senesi için geçici olarak her bölgeden durumuna göre bir miktar peşin vergi toplanmasına karar vermişti. Bu verginin şahıslar arasında bölüştürülerek tahsili işini her yerde muhassıllık meclisleri düzenleyecekti[158]. Bütün bunlar, ekonomik kaynaklar üzerinde merkezi denetimi esas kılmak yanında, bölge yönetiminde halkın işbirliğini eskisinden çok daha gerekli hale getiren yeni uygulamalardı. Osman Ağa'nın işini güçleştiren bir başka husus ise, vergi tahsili için gelen görevlilerin öteden beri türlü adlarla halktan kendileri için aldıkları nakdi ve aynî aidatın kaldırılmış olmasıydı[159]. Dolayısıyla voyvodalık, mütesellimlik gibi görevleri

---

157 Mart 1840 tarihinde yayınlanan Takvim-i Vekayi'ye göre, ülke genelinde muhassıllık merkezlerinin toplam sayısı 137 idi. Ayla Efe, "Tanzimat'ın Eyalet Reformları", s. 91.

158 Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", s. 366.

159 Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, s. 10

yapan ayanın eski alışkanlıklarından vazgeçmesi ve halkla işbirliği içinde hareket etmesi gerekiyordu.

Reformların, eski suiistimalleri ortadan kaldırarak halka huzur ve emniyet getirmesi umuluyordu, böylece üretim faaliyetleri artacak, vergiler daha kolay ve yüksek miktarda toplanabilecekti. Ne var ki pek çok bölgede olduğu gibi, Denizli'deki gelişmeler de tam aksi yönde oldu. 1840 yılının ortalarında, yani vergilerin tahsil edileceği hasat mevsiminde Denizli halkı, kendilerine muhassıl olarak atanan Tavaslızâde Osman Ağa'nın önceki dönemlerde yaptığı zulüm ve baskıları gerekçe göstererek şiddetli bir direnişe geçti. Denizli halkının temsilcisi olarak seçilen bazı kent ileri gelenleri ile müderris, hatip, imam gibi görevlilerden oluşan, toplam 67 kişinin mühürlediği bir mahzar yazıldı (bkz. Ek II). Bu mahzarda; adı zaten türlü suçlarla bilinen Osman Ağa'nın emlak tahririnde haksızlık yaptığı, *"ale'l-hesap"* (peşin) suretiyle aşırı miktarda vergi dağıttığı, mirasçısı olmayan tarlaları sattığı ve pamuk ziraatı için her köyde birer ikişer tarlayı fakir köylülere zorla ektirdiği gibi suçlamalar vardı. Mahzarda halkın tepkisi şu sözlerle çarpıcı bir biçimde ifade edilmekteydi:

> *"Tavaslı Osman'ın zulmü cümlemizi hak ile yeksân ve evlâd ü ıyâllerimizi alıp mala ve emlâka bakmayarak yalın ayak baş kabak ağlaşarak dâr-ı âlîyeye azîmet ve hâl-i perişâniyetimizi aynen ve lisânen arz ederek meded padişâhım el amân bizi zâlim elinden kurtar bükâsıyla rikâbına sarılacağımız muhakkak derecesinde idüğü"*[160]

Denizli'deki olaylar bu bölgenin asayişinden sorumlu olan Menteşe Feriki Arif Paşa'ya bildirildiğinde, Paşa kethüdası Ali Ağa'yı görevlendirdi. Ne var ki Ali Ağa, Denizli'de zaptiye memurluğu görevine getirilmek arzusuyla olayları bastırmak yerine halkın

---

[160] *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 7/107, No. 3, 6 Cemaziyelahir 1256 / 6 Temmuz 1840

direnişine destek verdi. Bunun üzerine yine Arif Paşa tarafından gönderilerek Denizli'ye gelen zaptiye memuru Hacı Mehmet Bey, kethüdayı uzaklaştırmışsa da bu kez kendisi de halkla beraber hareket etmeye başladı. Zira Hacı Mehmet Bey'in görüşüne göre, *"bu misüllü hak davası ve siyâset icrâsı kanunnâmelerde münderic"* idi[161]. Birkaç gün sonra ise, Tavaslı Osman Ağa, adamlarından Aydınlı İnce Ağa'yı vergi tahsili göreviyle muhassıl vekili olarak Denizli'ye gönderdi. Bunun üzerine iki binden fazla silahlı adam, *"Tavaslı tarafından gelen adamlar makbûlümüz değildir ve ana tımar ta'şîr ettirmeyiz şimdi çıkıp gitsin gitmez ise telef ederiz"*[162] diyerek zaptiye konağını kuşattı. Bunun üzerine İnce Ağa geri dönmek zorunda kaldığı gibi, Denizli müftüsü ve naibi dahi Tavaslızâde'nin adamı sayıldıklarından can korkusundan Tavas'tan Denizli'ye gelemediler[163].

Denizli'deki direnişin çevreye yayılmaya başlaması üzerine bu kez de Aydın Feriki Kamil Paşa duruma el koydu. Aydın meclisi azasından Sülcûdîzâde Mustafa Efendi olayları soruşturmak üzere Denizli'ye gönderildi. Mustafa Efendi'nin asıl görevi, Tanzimat'ın getirdiği kapsamlı uygulamaların ertelenmemesini sağlamaktı. Dolayısıyla Muhassıl Osman Ağa'nın kente gelebilmesini sağlamak için kent halkını ikna etmesi gerekiyordu. Mustafa Efendi yolda uğradığı kaza ve köylerde, ayrıca Denizli'de soruşturma yaparak gözlemlerini ayrıntılı bir rapor haline getirdi. Güzelhisar'dan hareket eden Mustafa Efendi, Nazilli'ye geldiğinde ilk soruşturmasını düzenli olarak Denizli'ye gidip gelen Nazilli tüccarıyla yaptı. Tüccarlardan öğrendiği üzere Denizli'deki ihtilal devam etmekteydi, üstelik direniş Denizli'ye bağlı olan Sarayköy ve Buldan'a da yayılmış, Muhassıl Osman Ağa'nın oradaki vekilleri olan Ahmet Ağa ve Hacı Evliyazâde Hacı Mehmet Ağa halk tarafından yöreden

[161] *A.g.b.*, No. 9

[162] *A.g.b.*, No. 11

[163] *A.g.b.*, No. 9

uzaklaştırılmıştı. Mustafa Efendi Sarayköy ve Buldan'a gidip olayın sebebini halka sorduğunda, Denizli'deki iktidar sahiplerinden "*tiranlardan*" korktukları için muhassıl vekillerini uzaklaştırmak zorunda kaldıkları yolunda cevap aldı. Daha sonra Denizli kazasına geçen Mustafa Efendi, burada kent ileri gelenlerinden eski Cezayir Müftüsü Hacı Miftah, ayan Çakıroğlu Hacı Mehmet ve onun oğlu olan Redif Binbaşısı ile görüştü. Ne var ki bir süre sonra zabıta karakolunun karşısındaki büyük meydanda yeniden birkaç bin silahlı kişinin toplanmış olması bu görüşmenin sonuçsuz kaldığını gösteriyordu. Mustafa Efendi'nin yazdığı üzere, Denizli halkı bu direnişte o kadar kararlıydı ki *"Osman Ağa'yı istemeyiz eğer gelir ise bi'l-umûm muhârebe ederiz"* demekteydiler. Mustafa Efendi Denizli'deki direnişi sona erdiremeyince beraberindeki buyrulduyu okuduktan sonra geri dönmek zorunda kaldı[164].

Aydın Feriki Kamil Paşa, Denizli'deki olaylar hakkında Bâbıâli'ye gönderdiği tahrirde bu direnişin civar muhassıllık bölgelerinde de vergi tahsilini güçleştirdiğini, Denizli halkının hiçbir surette nasihat kabul etmediğini, dolayısıyla isyancılara karşı ceza kanunnamesine uygun olarak kuvvet kullanmaktan başka çare kalmadığını yazıyordu[165]. Öte yandan merkezi hükümet, halkın isteklerinin sadece muhassılın değiştirilmesiyle sınırlı olduğunu dikkate alarak bölgeye asker sevk etmek yoluna gitmedi. Kaldı ki gerek zaptiye memuru gerekse soruşturma için gönderilen Mustafa Efendi, Denizli halkının Tanzimat'a karşı bir ayaklanma içinde olmadıklarını ifade etmiş, üstelik vergilerin ödeneceğine dair halktan teminat alınarak ürün miktarını gösteren defterlerin tutulmakta olduğunu yazmıştı[166]. Zaten vergi gelirlerinin korunabilmesi merkezi hükümetin en önemli kaygısıydı. Bu sebeple Denizli olaylarını ayrıntılı olarak ele alan Meclis-i Vâlâ, Osman Ağa'nın azledilerek

---

[164] *A.g.b.*, No. 11

[165] *A.g.b.*, No. 10

[166] *A.g.b.*, No. 4

yerine halkın istediği üzere daha "*mutedil*" bir muhassılın tayinine karar verdi[167]. Kararın gerekçesi ise, Osman Ağa'nın Tanzimat'ın uygulanmasına dair padişah iradesini halkın önünde okumaması, muhassıllık meclisine aza seçerken kanuni nizama uymak yerine idari meclisi kendi taraftarlarından oluşturmasıydı[168].

Denizli'deki bu direniş, bölgedeki memurların ve merkezi hükümetin yazışmalarında "*ihtilal*", "*fesad*", "*kil ü kâl (dedikodu)*" gibi terimlerle nitelendirilmiştir. Olay hakkındaki kayıtlardan anlaşıldığı üzere, bu direnişin asıl sebebi yerel eşraf arasındaki güç çatışmasıydı. Mustafa Efendi, kent ileri gelenlerinden eski Cezayir Müftüsü Hacı Miftah, ayan Çakıroğlu Hacı Mehmet ve onun oğlu Redif Binbaşısı'nı "*reis-i fesâd*" olarak nitelendirmiş, bu kişilerin maksadının diğerlerini saf dışı bırakarak iktidarı kendi ellerinde toplamak olduğunu açıkça yazmıştı. Bu yüzden kendileriyle işbirliği yapabilecek başka bir muhassılın atanmasını sağlamaya çalışıyorlardı. Keza halkı kışkırtarak mahzarlar yazdırıp, bu mahzarları taşıyan temsilcilerin yanına üç dört yüz silahlı adam vererek İstanbul'a gönderen de onlardı. Bu heyet davul ve zurna çaldırarak İnegöl'e doğru giderken, Buldan ve civarındaki köylerin de ihtilalına yol açmıştı. Buldan ve Sarayköy'deki muhassıl vekilleri ise yöre halkının zorlamasıyla görev yerlerini terk etmeye mecbur kalmışlardı[169].

Bu olaylar, Denizli'deki kent ileri gelenlerinin sadece kent halkı üzerinde değil, en azından onun kadar Denizli etrafındaki köy ve kazalardaki halk üzerinde de etkin bir nüfuza sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar bu olaylar tepkisel olarak gelişmişse de yerel eşrafın hükmü altındaki kentsel iradenin yakın çevreyi de kuşatması önemlidir. Olayları soruşturan Mustafa Efendi'nin

---

167 *A.g.b.*, No. 11

168 *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 6/85, 17 Cemaziyelevvel 1256 / 16 Ağustos 1840.

169 *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 7/107, No. 11, 6 Cemaziyelahir 1256 / 6 Temmuz 1840.

"*Denizli ahâlisinin lütûfla muamele kabul etmeyeceklerini*" belirtmiş olması, kentsel iradenin hesaba katılması gereken bir düzeyde olduğunu anlatmak içindir. Gerektiğinde kolayca binlerce silahlı adamı kent meydanında toplayabilmiş olmaları elbette kent eşrafının nüfuzunu güçlendiren bir unsurdur. Nitekim Sarayköy ve Buldan'daki halk, Denizli'den gelecek silahlı kişilerin kasabalarını basacaklarından korktuklarını açıkça ifade etmişlerdir. Şunu da vurgulamak gerekir ki kentsel iradenin ortaya çıktığı bu olay, merkezi otoriteye karşı açıkça dile getirilmiş bir başkaldırı değildir. Denizli halkı, Aydın Feriki Kamil Paşa'ya veya Menteşe Feriki Arif Paşa'ya itibar etmek yerine, merkezi hükümeti kendilerine muhatap almışlardır. Soruşturmacıya verdikleri ifadede sadece İstanbul'da mahkeme olunabileceklerini veya yalnızca devlet tarafından gönderilecek bir "*muteber*" adamın meselelerini çözebileceğini söylemeleri bu yüzdendir[170].

Denizli'deki direniş yerel otorite odakları arasındaki bir güç çatışması olmak yanında, taşra eşrafının Tanzimat uygulamalarıyla tehlikeye düşen maddi menfaatlerini koruma çabası olarak da ele alınabilir. Tanzimat fermanının getirdiği ilkeler doğrultusunda vergi ödemekte herkesin eşit olması, imtiyaz ve muafiyetlerin kaldırılması, daha önceki dönemde az vergi veren ayanın ve vergiden muaf bulunan din adamlarının muhalefetine yol açmıştır[171]. Bu durum neden çok sayıda imam ve müderrisin Denizli'de yazılan mahzarı mühürlediklerini de açıklar. Elbette bu kişilerin kentin saygın şahsiyetleri oldukları da unutulmamalıdır. Ancak tıpkı ayandan olanlar gibi peşin suretiyle alınacak vergiden kendilerine düşen hisseyi ödemek istemedikleri olayla ilgili kayıtlarda da ifade olunmuştur[172]. Üstelik emlak tahririnin tamamlanmasından sonra

---

[170] *A.g.b.*, No. 5

[171] Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", s. 369.

[172] "*Maliye hazine-i celîlesine idhâl olunmak üzere Denizli Tavas ve Vakf kazâlarına tevzî olunan ale'l-hesâb akçeden dolayı malûmü'l-esâmi*

servetlerine göre vergi verecekleri göz önüne alınırsa eski imtiyazlı durumlarını kaybederek ciddi miktarda ödemeler yapacakları da muhtemel gözükmektedir[173].

1840 yılındaki direnişin işaret ettiği bir başka husus ise, Tanzimat döneminin başlarında Denizli bölgesinin asayişi meselesinde tam bir yetki karmaşası olduğudur. Aydın ve Menteşe Ferikleri olan paşalardan hangisinin bu konuda asıl yetkili olduğu belli değildir. Tanzimat'ın ilanı sırasında Denizli bölgesinin asayiş işleri Muğla'daki Menteşe Ferikliği'ne bağlıdır. Ancak Aydın Feriki Kamil Paşa'nın da olayların içinde yer almış olması dikkate değerdir. Bu durum bir başka açıdan bakıldığında, Tanzimat döneminin başlangıcında Denizli'deki yerel otoritenin Menteşe ve Aydın bölgesindeki mülki görevliler ile buradaki yerel eşrafın iktidar alanı içine girdiğini de göstermektedir. Dolayısıyla Denizli kentinin henüz Batı Anadolu bölgesinde kendi başına güçlü bir siyasi ağırlık merkezi olmadığı, daha ziyade ikincil bir konumda bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla Denizli bölgesini yöneten eski voyvodaların veya yeni muhassılların varlık gösterebilmeleri, daha ziyade Aydın, Muğla ve Tavas gibi merkezlerden yönlendirilen bu karmaşık güç ilişkisine dâhil olabildikleri sürece mümkündür. Eğer

---

cend nefer eşhâs kendi emlak ve arâzisine isâbet eden hisseyi vermemek da'iyesiyle ahâliyi tahrîk ve ifsâd eylemiş olduklarına ..." B.O.A., İrade Meclis-i Vala, 6/85, 17 Cemaziyelevvel 1256 / 16 Ağustos 1840.

173 Nitekim 1841 tarihli bir arşiv kaydından anlaşıldığı üzere, Denizli kentindeki cami ve mescitlerde din eğitimi veren müderrisler kendilerine düşen üç bin kuruş civarındaki temettü vergisini vermemek için merkezi hükümete başvurmuşlardı. İstidalarında üstlerinde ancak kendi ihtiyaçlarına yetecek cüzi bir miktar emlakin bulunduğunu ve geçimlerini halktan aldıkları bağışlar ile sağladıklarını ifade etmişlerdi. Ne var ki yapılan emlak tahririne göre hareket edileceği herkesin mali durumuna göre vergi ödemekle yükümlü olduğu ifade olunarak istekleri geri çevrildi. *B.O.A.*, Cevdet Maliye, 577/23670, 25 Ramazan 1257 / 12 Eylül 1841.

ki bunu gerçekleştirebilirlerse bu kez de kendi maiyetinde olanları daha alt mevkilere yerleştirmektedirler. Keza Osman Ağa'nın kendi yeğeni Ahmet Ağa'yı Sarayköy'e muhassıl vekili olarak atamış olması da buna işaret eder. Aşağıda inceleneceği üzere, merkezi yönetimin bölgedeki siyasi ağırlığının artması ancak daha ileriki dönemlerde gerçekleşecektir. Denizli kenti ise merkezi hükümetin güçlendiği bu süreç zarfında kendi hinterlandı ve yakın çevresi üzerindeki idari ve siyasi etkinliğini güçlendirecektir.

Tavaslızâde Osman Ağa'nın Denizli'deki görevinden alınmasından bir süre sonra bu kez Menteşe kaymakamlığına getirilmiş olması ilginçtir. Hatta zimmetine para geçirmek suçlamasıyla mahkeme edilerek, 1844 yılında Rodos'a sürülmüş olmasına rağmen, kısa bir süre sonra tekrar görevine iade edilmiştir. 1847 yılında ise daha öncekilere benzer suçlamalarla ikinci kez yargılanarak görevden uzaklaştırılmıştır. Ne var ki Aydın valisinin himayesi ve iltimasıyla kısa bir süre sonra eski memuriyetine geri dönmüştür. Osman Ağa örneğinin belki de en çarpıcı yanı 1829 yılından 1852 yılına kadar defalarca ciddi suçlarla mahkeme edilmiş olmasına rağmen Denizli, Tavas ve Menteşe bölgelerinde geniş yetkilerle yöneticilik yapmış olmasıdır. Üstelik Osman Ağa'ya istinat edilen zimmete para geçirme, adam kayırma, yolsuzluk ve gayri hukuki yollarla topraklara el koyma gibi suçların karşılığının pranga ve kürek cezası ya da en azından sürgün olduğu düşünülürse bu durum daha da şaşırtıcı olacaktır[174]. Öte yandan Osman Ağa'nın bölgenin eski hanedanından yani taşra eşrafından olması, zaman içinde elde ettiği sosyal, ekonomik ve siyasi nüfuz, onu her şeye rağmen merkezi hükümet nezdinde kolayca göz ardı edilemeyecek bir duruma getirmiştir.

Bütün bunlar Tanzimat ile yapılmak istenen idari merkezileşmenin aslında kolayca gerçekleşecek bir dönüşüm olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Her şeyden önce asırlar içinde oluş-

[174] Mehmet Yaşar Ertaş, "Merkezileşme Siyaseti Karşısında".

muş, yerel otoritenin odağını ve işleyişini saptayan ilişki ağı tüm canlılığı ile hala devam etmektedir. Daha önce ifade olunduğu gibi merkezin bu iktidar mekanizmasını kendi lehine olacak biçimde dönüştürebilmesi için bürokrat kadronun ne sayısı ne de tecrübesi yeterli değildir. Osman Ağa'nın yerine atanan Ratib Efendi'nin kısa süren muhassıllık dönemi, yerel otoriteyi belirleyen ilişkiler karşısında merkezi bürokrasi içinden çıkan bir yöneticinin taşradaki çıkmazlarını açıklamak bakımından oldukça çarpıcıdır.

Tavaslızâde Osman Ağa'nın yerine Denizli Muhassılı olarak tayin edilen Ratib Efendi, daha önce Tersane-i Amire'de çalışmış Bâbıâlî memurlarındandı. Bu bakımdan Denizli bölgesi, uzun zamandır yerel ayan tarafından idare edilmekteyken bu atamayla sivil bir bürokratın yönetimi altına giriyordu. Bu ise merkezi hükümetin sivil bürokrasi vasıtasıyla bölgede etkili bir idari kontrol kurma isteğini yansıtmaktaydı. Ne var ki Ratib Efendi her hangi bir askeri tecrübesi olmayan, bölgeyi tanımayan ve yerel halkın tabiatına yabancı olan bir yöneticiydi. Yöneticilik konumundaki bu yapısal zayıflıklar yüzünden, yerel güç kaynaklarını kontrol edebilmesi için mutlaka bölgedeki ileri gelenlerin desteğine ihtiyacı vardı. Aslında merkezi hükümet, bölge ileri gelenlerini bünyesinde barındıran muhassıllık meclisini, bu ihtiyaca karşılık verecek bir yapı olarak düşünmüştü. Öyle ki, muhassıllık teşkilatını düzenleyen nizamnamede bu meclise üye seçilmenin koşulu, *"o bölgenin tanınmış, en muktedir ve afif zatlarından olma, oldukça devlet umuruna, memleket ahvâline vakıf bulunması"* olarak tespit edilmişti. Ratib Efendi, Denizli'de göreve başlamasının hemen ardından meclis üyelerinin belirlenmesi için gerekli çalışmalara başladı. Seçimler sonucunda bölge ileri gelenlerinden otuz kişi belirlendi, bunların içinden kura usulü ile dört kişi meclise üye olarak atandı. Denizli'deki Rum cemaatinin lideri dışındaki diğer üyeler,

Hamidlizâde Hacı Mustafa Ağa, Hacı Salih ve Hacı Bekir Ağa idi[175]. Yerel halkı temsil eden bu dört üye ile beraber, sandık müdürü, emlak ve emval kâtipleri, zaptiye memuru, müftü ve naib de eklendiğinde Denizli Muhassıllık Meclisi'ndeki görevli sayısı ona ulaşıyordu[176]. Her ne kadar mecliste doğal üye olan devlet görevlilerinin sayısı fazla olsa da meclisin etkinliği asıl olarak halk temsilcilerinin bölgedeki siyasi nüfuzuna bağlıydı. Nitekim aşağıda kısaca özetlenen olayların esası da bunu açıkça göstermektedir.

Ratib Efendi, merkezden gelen sivil bir bürokrat olarak taşra eşrafına hâkim olabilmek için öncelikle halkın nazarındaki yöneticilik konumunu güçlendirmeliydi. İhtiyacı olan destek en başta kısa bir süre önce meydana gelen olaylarda Tavaslızâde'ye karşı direnişi yönlendiren eski Cezayir Müftüsü Hacı Miftah Efendi tarafından sağlandı. Tavaslızâde'nin yandaşlarından biri olmakla suçlanarak görevden alınan Denizli Müftüsü Salih Efendi'nin yerine Hacı Miftah Efendi atandı. Miftah Efendi'nin Menteşe Feriki Arif Paşa'ya yakın olmasının yanında, Tavaslızâde'ye karşı yürütülen isyanda başı çekenlerden biri olması büyük ihtimalle bu atamanın asıl sebebiydi[177]. Bu dönem hakkındaki arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere, meclis azalarından ve kentteki varlıklı ailelerden olan

---

[175] *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 22/332, No. 21, 19 Rebiülevvel 1257 / 11 Mayıs 1841.

[176] Denizli'deki Muhassıllık meclisinden 1 Şubat 1841 tarihinde yazılmış bir mazbatada söz konusu üyelerin mührü okunmaktadır. *A.g.b.*, No. 13

[177] Çıkan olaylar üzerine Denizli Müftüsü Hacı Miftah Efendi'nin Menteşe Feriki Arif Paşa'ya yazdığı arzuhal, aralarındaki yakın ilişkiyi anlatan şu cümlelerle başlar: *"Çâker-i sadâkat-i peykerleri öteden beri daire-i devletlerinin bendegân-ı sıdk nişânlarından ma'dûd olarak ba'is-i fahr-i mübâhâtim olan envâ'-i taltifât ve iltifât-ı bigâyât bende-perverlerine olmuş kullarından bulunduğum hâsebiyle ..." B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 16/241, No. 14, 1 Zilhicce 1256 / 24 Ocak 1841.

Hamidlizâde Hacı Mustafa Ağa[178] ile Hacı Bekir Ağa'nın desteğiyle Ratib Efendi'nin konumu daha da güçlendi.

Merkezi bürokrasi içinden gelen yeni muhassılın kurduğu bu yerel bağlar karşısında kendi etkinliklerinin sınırlandığını ya da iktidardan uzaklaştırıldıklarını düşünen diğer çevreler ise siyasi bir muhalefet içine girmekte gecikmedi. Aslında bu siyasi ihtilafın niteliği ve boyutu kısa bir süre önce Tavaslızâde'nin karşılaştığından çok da farklı değildi. Zira yöneticinin değişmesine rağmen, halkın kanaatlerini yönlendirerek kendi çıkarlarını korumak isteyen eşrafın beklentileri aynıydı, dolayısıyla kullandıkları yöntemler de aynı oldu. Direnişin temel sebebinde de bir değişiklik yoktu. Kent eşrafı Tanzimat uygulamalarının kendilerini mali ve siyasi açıdan zarara uğratacağını düşünmekteydi, bu sebeple içlerinden bir grup bunu önleyebilmek için yeni yöneticiye destek vermiş, muhassıla ve onun çevresindekilere muhalif olan diğer grup ise bazı memurlarla ittifak kurarak, silahlı direniş için çevre üzerindeki nüfuzlarına başvurmuşlardı. Yine kayıtlardan anlaşıldığı üzere, Denizli kenti ve çevre kazalardaki halkı isyana teşvik eden muhalif grubun başında Zaptiye Memuru Hacı Mehmet Bey vardı. Denizli Naibi Ahmet Hulusi Efendi, ayandan Hacı Çakıroğlu Hacı Mustafa, Abdibeyzâde Emin ve Kahveci Alibeşe ise onun yanında yer aldılar. Muhassıl Ratib Efendi, zaptiye memuru ve naibin kendisine karşı hareket etmekte olduğunun farkındaydı. Hatta Zaptiye Memuru Mehmet Bey'in muhassıl olarak kendi yerine geçmeyi istediğinden şüphe ediyordu[179]. Bu sebeple hem zaptiye memurunun hem de naibin azlini istemiş, bu amaçla merkeze gizlice mektuplar göndermişti. Ancak bu

[178] Denizli kentinde Hamidlizâde ailesinin hayratından olan iki kütüphane vardı. Bu kütüphanelerde herkesin kullanımına açık elli cilt kitap bulunuyordu. *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1301 / 1883-1884, Def'a 6, s. 203.

[179] *A.g.b.*, No. 16.

mektuplardan herkesin haberdar olmasıyla iki grup arasındaki çatışma daha da sertleşti[180].

Bu hizipleşmenin sonucu olarak Ratib Efendi'nin göreve başlamasından sadece beş ay sonra Denizli'de öncekinden çok daha şiddetli bir direniş başladı. Direnişin açık sebebi yine vergi maddesiydi. Kent halkı özellikle zengin kesim üzerlerine düşen vergiyi ödemek istemiyorlardı. Muhassıllık meclisi tarafından emlak tahriri yapmak üzere atanan görevlilere zorluk çıkarılıyor, mesela yüz bin kuruşluk temettü vergisi ödemesi gerekenler üzerlerine üç bin kuruş kaydettirmek için her yolu deniyorlardı. Diğer taraftan, Tavaslızâde'ye karşı duyulan tepki yüzünden Denizli hassından 1256 (1840) yılında alınması gereken verginin ancak üçte biri tahsil olunabilmişti. Ratib Efendi önceki seneye mahsuben peşin suretiyle 700 kese vergi tahsil etmiş, kısa bir süre sonra ise muhassıllık meclisinde görüşülerek içinde bulunulan 1257 (1841) yılı için 2700 kese daha verginin tahsiline karar verilmişti[181]. Ne var ki bu vergiyi çok bulan halk muhassıla muhalif grubun tahrikiyle silahlı direnişe geçti. Maliye kâtibi Mehmet Salih Bey'in yazdığına göre, Zaptiye Memuru Hacı Mehmet Bey ve yandaşlarının kent halkını toplayarak, "*Tavaslızâde zamanında bu kadar kuruş vermezdiniz işte muhassıl sizlere bu vechîle kazığı soktu kıyâmete kadar çıkmaz bâdi bunun bir çaresine bakıp devlet-i âlîyeye ricâ edip nısfını veya sülüsünü afv ettirelim lâkin bu adam burada iken olmaz*" diye konuşmaları halkı galeyana getirdi. Bu arada Denizli hassına bağlı köylere adamlar göndererek, Ratib Efendi ve müftü hakkında yazılan şikâyet mektupları buradaki halka mühürlettirildi[182].

---

[180] *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 22/332, No. 21, 19 Rebiülevvel 1257 / 11 Mayıs 1841.

[181] *A.g.b.*, No. 19

[182] *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 16/241, No. 21, 1 Zilhicce 1256 / 24 Ocak 1841.

Kent halkından ve Denizli'ye bağlı köylerden toplanan üç bin silahlı adam Muhassıl Ratib Efendi'nin ve Müftü Hacı Miftah'ın evlerini bastı, hatta Miftah Efendi'nin eşyalarını talan edip evini yerle bir etti. Bundan sonra her ikisi de zorla meclis odasına götürüldü, burada türlü hakaretlere maruz kaldıktan sonra adi suçlular gibi zincirlenip üç gün boyunca hapse atıldılar. Bir ara muhassıl ve müftü zincirlendikleri tomruktan çıkarılıp, boğazlarına halka ve ayaklarına pranga takılarak sokaklarda gezdirildi. Olaylar yüzünden dört gün süreyle Denizli çarşısında dükkânlar açılamadığı gibi halk arasında birbirine düşman olanlar arasında kavgalar çıktı, can kaybı olmasa da bazı kişiler yaralandı. Bu arada meclis azalarından Hamidlizâde Hacı Mustafa Ağa ve Hacı Bekir Ağa Denizli'den kaçarak canlarını zor kurtarmıştı. Bundan sonra Zaptiye Memuru Mehmet Bey, Müftü Miftah Efendi ile Muhassıl Ratib Efendi'yi güya canlarını kurtarmış olmak için yanlarına beş süvari verip Menteşe Feriki Arif Paşa'nın yanına gönderdi[183].

Olaylar devam ederken Naib Ahmet Hulusi Efendi, Ratib Efendi aleyhine bir mahzar yazmış, bu mahzar Denizli Muhassıllık Meclisi üyelerine zaptiye memurunun baskısıyla mühürlettirilmişti[184]. Mahzarda ifade edildiği üzere, Ratib Efendi hakkındaki suçlamaların ilki Tanzimat-ı hayriyenin gereği gibi idaresinde başarısız olmasıydı. Ayrıca, kendisine mahsus maaşla yetinmeyip, muhassıllık bütçesinden elli bin kuruşa yakın bir meblağı zimmetine geçirmişti. Öşür vergisini tahsil ederken bölgede eskiden beri kullanılan ölçü yerine başka bir ölçü kullanarak mahsulün fazlasını kendine ayırmıştı. Bundan başka asayişin temini ve vergi tahlisinde istihdam edilmesine karar verilmiş olan elli nefer süvari ve piyade askere ilave olarak kendi maiyetine yirmi beş nefer asker daha yerleştirmişti. Bu askerlerin maaşları gayri hukuki olarak muhassıllık bütçesinden ödeniyordu. Dolayısıyla Denizli Meclisi

[183] *A.g.b.*, No. 23

[184] *A.g.b.*, No. 18.

bu suçlardan ötürü Muhassıl Ratib Efendi'nin azledilerek yerine başka birinin tayinini istemekteydi[185] (bkz. Ek III)

Aydın Feriki Kamil Paşa'nın merkeze gönderdiği raporda ise, Denizli'deki olayların Menteşe Feriki Arif Paşa'nın dikkatsizliği ve kötü idaresinden kaynaklandığı yazılmıştı. Burada da iki paşa arasındaki yetki karışıklığı tekrar ifadesini bulmaktadır. Nitekim Muhassıl Ratib Efendi ve Müftü Miftah Efendi'nin her ikisine de mektup yazarak yardım istemiş olmaları da aynı hususa işaret etmektedir[186]. Denizli'deki direniş sırasında devlet otoritesini temsil eden muhassıl ve müftünün bu derece hakarete uğraması elbette her şeyden önce ciddi bir asayiş kriziydi. Denizli kentinde asayişten sorumlu asker sayısının sadece elli civarında olması, buna karşılık taşra eşrafından bazılarının her istediklerinde kent halkı ve çevre köyler üzerindeki nüfuzlarını kullanarak kısa bir sürede iki-üç bin silahlı adamı toplayabilmeleri devlet otoritesinin bölgedeki zafiyetine açık bir kanıttı.

Nihayet konu merkezi hükümet tarafından ele alındığında, Muhassıl Ratib Efendi, müftü, naib, maliye kâtibi ve zaptiye memuru ile olaylara karışan diğer şahısların İstanbul'a getirilerek Meclis-i Vâlâ'da mahkeme edilmesine karar verildi. Meclis-i Has tarafından alınan karar üzerine muhassıl, müftü ve diğer memurlar kabahatli bulunarak azledildi. Denizli ayanından Hacı Çakıroğlu Hacı Mustafa bir sene müddetle Bozcaada'ya, Abdibeyzâde Emin ve Kahveci Alibeşe ise yine bir sene için Sakız adasına sürgüne gönderildi[187]. Diğer taraftan *"bu misüllü şekâveti adat edinmiş olan"* Denizli halkının bir daha ihtilal yoluna sapmasını önlemek için

---

185 *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 22/332, No. 13, 19 Rebiülevvel 1257 / 11 Mayıs 1841.

186 *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 16/241, No. 38, 1 Zilhicce 1256 / 24 Ocak 1841.

187 *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 22/332, No. 22, 19 Rebiülevvel 1257 / 11 Mayıs 1841.

bazı askeri tedbirlere de başvurulmasına karar verildi. İstanbul'dan gönderilecek iki tabur asker Denizli, Aydın ve Muğla taraflarında istihdam olunacak, ayrıca bir deniz birliği yelkenli bir harp gemisi (İskona) ile İzmir limanına gönderilecekti[188].

Bütün bu olaylardan kolayca anlaşılabileceği gibi, Tanzimat'ın getirdiği merkezi idare ilkesi ile taşradaki geleneksel siyasi-idari davranış modeli arasında ciddi bir uyuşmazlık vardı. Keza yeni yapılanmaya yöneltilen eleştiriler çoğunlukla bu uyumsuzluğu işaret edecek şekilde, "*muhassılların ekserisinin idare-i mülkte istihdam olunarak taşra ahvalini öğrenmiş adamlar olmamaları*"[189] hususunda birleşiyordu. Bu durumun sadece Denizli'de değil, birçok yerde aynı türden isyanlara sebep olması aslında pek de şaşırtıcı değildir. 1839-1840 yılları arasında meydana gelen vergi isyanlarının neticesinde hazinenin ciddi bir gelir kaybına uğraması muhassıllık teşkilatının kaldırılmasının en önemli sebebiydi. Bundan sonra valilere güvenlik görevlerine ek olarak mali yönetim sorumluluğu da verilmesiyle iltizam sistemine geri dönülüyordu. Muhassıllık meclisleri ise artık "*memleket meclisi*" adı altında çalışacak, meclis başkanlığı valilerin elinde olacaktı. 1849 yılının başında yapılan düzenleme ile taşra meclislerindeki hükümet memurlarının sayısı arttırılarak, meclisin her gün toplanması öngörüldü. Böylece merkeziyetçilik ilkesi daha da güçlendirilmeye çalışıldı. Taşra meclislerinin yapısı ve çalışma düzeni bu tarihten itibaren 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin ilanına kadar çok büyük bir değişikliğe uğramadı[190].

---

188 *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 16/241, No. 38, 1 Zilhicce 1256 / 24 Ocak 1841.

189 Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002, s. 109.

190 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s. 43

Üçüncü Bölüm

TANZİMAT DÖNEMİNDE DENİZLİ'DE YEREL YÖNETİM DÜZENİ

I. TANZİMAT DÖNEMİNDE DENİZLİ KENTİNİN İDARİ İŞLEVLERİ VE ÜST İRADE İLE İLİŞKİSİ

1842 yılında muhassıllık teşkilatının kaldırılmasından sonra, Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde geçerli olacak yeni idari düzenlemelere gidildi. Bu düzenlemelerin esası, yetki ve sorumlulukları arttırılarak eyalet merkezlerine vali konumunda müşirlerin atanması, ayrıca eyalet dâhilindeki sancaklara idari ve mali işlerden sorumlu muhassıla karşılık gelen birer "*kaymakam*" görevlendirilmesiydi. Bundan başka, eyalet merkezlerinde müşirin maiyetine mali işlerden sorumlu olacak bir defterdar atanıyor, kaymakamın yanına ise bir mal müdürü veriliyordu[191]. Bir başka önemli değişiklik ise "*kaza*" idare biriminin oluşturulmasıydı. Bu birim Osmanlı devletinin kuruluşundan beri kullanılmakta olan, kadının adli ve idari sorumluluğu altındaki kaza biriminden tamamen farklıydı. Yeni oluşturulan kazaların yönetimi, vergi tahsili ve asayişten sorumlu bir "*kaza müdürü*" ne bırakılıyordu. Kaza müdürlüklerine atanacak kişilerin bölgedeki hanedan ve ileri gelen aile mensupları arasından seçilmesi karara bağlanmıştı. Bu ise sonraki dönemde yerel yöneticiler ile taşra eşrafı arasındaki

[191] Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı*, s. 111-112

ilişkilerin daha da karmaşıklaşması, daha ötesi zaman zaman çatışmalara sebep olması anlamına geliyordu.

1842 düzenlemeleri ile Denizli ve bölgesi, 1793'ten beri sürdürdüğü Valide Sultan Hassı statüsünden çıkarak bir kaymakamlık haline geldi. Böylece Denizli'ye atanan mülki idarecinin hem konumu hem de kullandığı unvan değişmiş oluyordu. Bundan sonra Denizli ve bölgesi Aydın valisine tabi kaymakamlar tarafından idare olundu. Hemen aşağıda inceleneceği üzere bundan sonraki kaymakamların pek çoğunun ataması, Aydın valilerinin görüşü doğrultusunda gerçekleşti. Nitekim 1842 yılında Denizli'nin ilk kaymakamı olan Mustafa Bey, Aydın Müşiri Salih Paşa'nın isteği üzerine bu göreve tayin olundu[192]. Takip eden dönemde valilerin otorite alanlarını genişleten başka düzenlemeler de yapıldı. 1852 yılında çıkarılan bir ferman ile vali nezaretlerin eyalette bulunan taşra memurları üzerinde daha etkin bir denetim kazandı[193]. 1858 yılında çıkarılan daha ayrıntılı bir talimatla, vali merkezin taşradaki kalemlerinde çalışan bütün memurların amiri haline getirilerek, "*ilk defa hükümetin taşradaki yegâne vekili ve ana aktörü olarak*" tescillendi[194]. Valinin konumunu taşrada tam yetkili yerel yönetici olarak güçlendirme anlayışı 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri'nde de aynı şekilde devam etti. Zaten 1871 yılındaki kanunun temel özelliği taşra yönetiminden sorumlu memur ve meclislerin yetkilerini daha açık hale getirerek 1864 Nizamnamesi'nin eksikliklerini gidermekti. İmparatorluk tarihinin sonuna kadar yürürlükte kalacak 1871 Nizamnamesi'nde valiye taşra memurları üzerinde öncekinden bile geniş yetkiler

---

192 *B.O.A.*, Cevdet Dahiliye, 208/10127, 29 Safer 1258 / 11 Nisan 1842; Hatt-ı Hümayun, 235/13068, 21 Rebiülahir 1258 / 1 Haziran 1842.

193 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1976*, (çev. Osman Akınhay), Cilt I, İstanbul: Papirüs Yayınevi, 1997, s. 161.

194 Abdülhamid Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007, s. 24

tanınmıştı[195]. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, vali bu geniş yetkileri merkezi hükümetin güçlendirilmiş kontrolü altında, İstanbul ile devamlı ilişkisi olan bir idareci olarak kullanabilirdi[196].

Merkezden atanan mali ve mülki bir memur olan muhassılın yerine, Denizli'nin eyalet valisinin vekili olarak onun maiyetinde çalışan bir kaymakamın yönetimine bırakılması bölgenin üst irade ile ilişkisinin yeniden biçimlenmesi demekti. Diğer taraftan bu yeni değişiklikle Aydın'ın Denizli üzerindeki siyasi ağırlığı artıyor, kent ve yakın çevresi Tavas ve Muğla gibi kentlerin çekim alanından giderek uzaklaşıyordu. Valide Sultan Hassı konumunda iken Denizli kentinin siyasi ve idari etkinliği pek de geniş olmayan bir coğrafi alanla sınırlıydı. Daha önce de ifade edildiği gibi, bölgeye voyvoda olarak atanan görevliler genellikle Tavas, Aydın, Muğla gibi bölgelerde siyasi etkinlik kazanmış ayanlar arasından çıkıyor, Denizli Hassı'nın yönetimine geldiklerinde Buldan, Sarayköy, Göküyük ve Honaz kazalarına da vekil atama hakkı elde ediyorlardı[197]. Aydın vilayetine bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılan Denizli kaymakamlığına 1842 tarihinden itibaren bağlı kazaların sayısı giderek arttı. Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden yapılan taramalardan anlaşıldığı üzere, Denizli kaymakamı 1842-1867 yılları arasında Buldan, Honaz ve Sarayköy'den başka Eşme (Kaza-i Erbaa), Serge, Selendi, Göküyük, İnay (Güney) kazalarında da yetkilidir[198]. Kaymakam vekillerinin genellikle kent ileri gelenleri arasından seçildiği düşünülürse, bu durum sadece Denizli'de oturan kaymakamın değil, aynı zamanda kentin de siyasi etki alanının nereye uzandığını açıklar.

---

195 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, s. 179.

196 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı*, s. 70.

197 *B.O.A.*, Cevdet Dahiliye, 28/1376, 25 Muharrem 1256 / 29 Mart 1840.

198 1867 yılında Denizli sancağına bağlı kazalar şunlardır: Honaz, Ezine-i Lazkiye (Sarayköy), İnay, Serge, Eşme, Selendi, Göküyük, Çarşamba-i Lazkiye (Buldan). Bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1284, 1867/1868, Def'a 22, s. 174.

Denizli'nin idari ve siyasi bir merkez olarak konumundaki bir başka önemli değişiklik ise, tabi olduğu eyalet merkezinin 1850 yılında Aydın'dan İzmir'e taşınmasıydı. Aslında eyalet merkezinin Aydın'a göre çok daha gelişmiş bir kent olan İzmir'e taşınması fikri, 1840 yılından beri eyalet valilerinin talebiyle birkaç kez gündeme gelmişti. İzmir'in vilayet merkezi olması 1850 yılında Aydın Valisi Halil Rıfat Paşa'nın isteği doğrultusunda çıkan padişah iradesiyle gerçekleşti[199]. Elbette bu değişikliği doğuran en önemli etken, mülki yöneticilerin isteği değildi, daha ziyade İzmir'in bir liman kenti olarak ekonomik etkinliğinin 17. yüzyıl sonlarından itibaren giderek artmakta olmasıydı. 19. yüzyıla gelindiğinde ise, Anadolu ile ilişkili olan uluslar arası ticaretin büyük bölümü İzmir limanından gerçekleşmekteydi[200]. İzmir kenti, geniş bir art bölgede gerçekleşen üretimin denetim, koordinasyon ve dağıtım merkezi haline gelmişti. Öyle ki bir asırlık süre (1770-1870) zarfında İzmir limanından yapılan ihracat cari değerlerle on kat artmış, ithalat ise buna paralel olarak sekiz kat fazlalaşmıştı[201]. Bunu sağlayan çeşitli faktörler arasında en etkili olanı ulaşım şebekesinin İzmir limanı odaklı olarak gelişmekte olmasıydı. 1866 yılında açılan İzmir-Aydın demiryolu hattı, kısa bir süre içinde inşa edilen yeni kollarla Alaşehir, Afyon, Sarayköy, Denizli, Dinar gibi önemli yerleşim merkezlerine ulaştı[202]. Hızlı ulaşım ticaretin uzamsal örgütlenmesinde tamamen yeni bir dönem başlattı. Bundan sonra demiryolu ağı içindeki diğer üretim merkezleri gibi, Denizli ve çevresi de İzmir limanı aracığıyla Avrupa'dan yönlendirilecek arz

---

199 Aysun Sarıbey, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aydın'da Yönetim* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2006, s. 97.

200 Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim", s. 858.

201 Reşat Kasaba, "İzmir", Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren- Donald Quataert (ed.), *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Tarih vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 10.

202 Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir: Akademi Kitabevi, 2001, s. 116.

ve talep dengesinden etkilenecekti. Pek çok Batı Anadolu kenti gibi Denizli de artık kontrol fonksiyonları bakımından İzmir'e bağlıydı, başka bir deyişle Avrupa merkezli ekonomi ile bütünleşmekte olan bir liman kentinin idari, ekonomik, siyasi ve elbette kültürel çekim alanı içine girmiş bulunuyordu.

Denizli'nin İzmir'den yönetilen Aydın vilayetine bağlı bir kaymakamlık olarak statüsü, Osmanlı eyalet yönetiminde yeni bir düzenlemenin yapıldığı ve Aydın vilayetinin yeniden teşkilatlandırıldığı 1867 tarihine kadar devam etti. 1864 tarihinde Tuna vilayetinde yapılan idari düzenlemeler,[203] 1867 yılında on üç eyalete daha yaygınlaştırıldı[204]. Bunlardan biri olan Aydın vilayeti bu tarihten itibaren İzmir, Saruhan, Menteşe ve Aydın sancakları ile otuz bir kazadan oluşmaktaydı. Denizli daha önce sancağa eşdeğer bir kaymakamlık iken, bundan sonra Osmanlı taşra hiyerarşisinde bir derece alta düşürülerek Menteşe Sancağı'na bağlı kaza statüsüne indirgendi. Sarayköy, Honaz ve Buldan ise kazadan nahiyeye dönüştürülerek yine Denizli'den yönetildi[205].

---

[203] 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nin tam metni için bkz. *Düstûr*, Cilt I, 1289/1872-1873, s. 608-624

[204] 1864 yılında ilan edilen Tuna Vilayeti Nizamnamesi, taşra idaresini yeniden yapılandırmak konusunda Tanzimat döneminde yapılan kanunlaştırmaların ilk önemli adımıydı. Bu nizamname ile resmi idare dilinde "*eyalet*" teriminin yerini "*vilayet*" terimi alıyor, vilayetlerin livalara (sancak), livaların kazalara, kazaların da köylere bölünmesi öngörülüyordu. Vilayet, liva ve kaza merkezlerinde oluşturulacak idare meclislerinin yapısı ve işleyişi de bu nizamname ile düzenlenmiş, yönetici ile meclis arasında ihtilafa sebebiyet vermemek için sorumluluk alanları dikkatlice tanımlanmaya çalışılmıştı. Tuna'daki uygulamaların başarılı olması üzerine yeni taşra yönetim sistemi, 1867 yılından sonra Bursa, Çanakkale, Trabzon, İzmir, Ankara, Diyarbakır, Sivas, Kastamonu, Konya, Yanya, Prizren ve İşkodra'da da uygulanmaya başlandı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Stanford J. Shaw, "Local Administration in the Tanzimat", Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 41-44.

[205] *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1284, 1867/1868, Def'a 22, s. 174.

Bir yıl sonra Denizli Menteşe sancağından alınarak Aydın sancağına bağlandı.

Osmanlı arşiv kaynaklarından anlaşıldığına göre, 1871 yılında ilan edilecek *İdare-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizamnâmesi*'[206]nden hemen önce bu durum düzeltilmek istendi. Denizli kazasının yeniden sancak haline dönüştürülmesi için Aydın valiliği tarafından merkezi hükümet nezdinde girişimlerde bulunuldu. 1870 yılında, Aydın Umumi Meclisi'nden yazılan mazbatada, Denizli'nin öteden beri bir ticaret merkezi olmasının yanında bölgenin genişliği sebebiyle daha önce sancak düzeyinde idare edildiği, ancak vilayetin yeniden teşkil olunduğu sırada kaza durumuna getirildiği belirtiliyordu. Dört tarafı dağlar ve ormanlarla çevrili olan Denizli bölgesinde eşkıyalık ve yol kesmenin eksik olmadığı, kaza olarak idaresiyle asayişin gereği gibi sağlanamadığı, bu yüzden ticaret ve ziraatın zarar gördüğü, dolayısıyla bölgeden elde edilen hazine gelirlerinin gittikçe azalmakta olduğu ifade edilmişti. Sonuç olarak Denizli bölgesinin sancak şeklinde idare olunması halinde bu problemlerin ortadan kalkacağı umuluyordu[207]. Ne var ki sancak yönetimi için memurların sayısının artırılması, mülkiye, adliye ve maliye alanında yeni yönetim bürolarının kurulması, mahkemelerin ve yeni komisyonların oluşturulması gerekiyor, bu ise bölgeye ayrılan tahsisatın arttırılmasını icap ettiriyordu. Yapılan hesaplamalar sonucu, Denizli mutasarrıfına verilecek altı bin kuruşluk maaş için Aydın mutasarrıfının maaşından üçte bir oranında (9000 kuruştan 3000 kuruş) kesinti yapıldı, idari ve adli memurların maaşları için Dâhiliye Nezareti tarafından karşılık bulundu. Mali işleri yürütecek memurların maaşları için ise 2900 kuruşluk ek bir tahsisat gerekiyordu. Bu miktar da bir sonraki senenin büt-

[206] 1871 tarihli "*İdare-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizamnâmesi*"nin tam metni için bkz. *Düstûr*, Cilt I, 1289/1872-1873, s. 625-651

[207] *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1375/70, 18 Ramazan 1287 / 12 Aralık 1870.

çesine gider olarak kaydedildi[208]. Böylece Denizli'nin yeniden liva kademesinde idaresi için çözülmesi gereken en önemli sorun, yani mali kaynak meselesi halledilmiş oluyordu. Ancak hangi sebepten ileri geldiği açık değilse de Denizli'nin tekrar sancak haline gelmesi için on iki yıl daha beklenmesi gerekti[209].

1882 yılının sonunda merkezi hükümet, Aydın Vilayeti İdare Meclisi'nin başvurusu üzerine Denizli'nin livaya dönüştürülmesi meselesini tekrar gündemine aldı[210]. Bölgeden gelen talep kabul edildiği takdirde kente eski bölgesel statüsü iade edilmiş olacaktı. Konu bu tür idari meselelerde en yetkili meclislerden biri olan Şurâ-yı Devlet'te tartışıldı. Meclis, Denizli'nin idari konumunun yükseltilmesi doğrultusundaki talebin daha çok bölgedeki *"vücûh ve mu'teberânın teşkilât sebebiyle merkez-i livâca nüfûz ve me'mûriyyet kazanmaktan"* ibaret olup olmadığından kuşkulanıyordu. Diğer taraftan bölgenin büyüklüğü, nüfusun miktarı ve mali tahsisatı dikkate alındığında sancak teşkilatı oldukça gerekli görünmekteydi. Zira kazaya indirgendiğinden bu yana Denizli bölgesinin geliri ve nüfusu azaldığı, şimdi bölgede 26 bin hanede 52 bin nüfus mevcut olduğu görülmüştü. Sonuçta bölgenin mutasarrıflık derecesine yükseltilmesi için öne sürülen gerekçelerin yerinde olduğuna karar verildi. Aynı kararla Menteşe livasına bağlı olan Tavas kazası ve Aydın sancağından yönetilen Buldan kazası Denizli'ye bağlandı. Ayrıca mevki olarak ve ticari açıdan öneminden dolayı daha önce Denizli'ye bağlı bir nahiye durumunda olan Sarayköy kazaya, Sarayköy'e bağlı Kadıköyü (bugünkü Babadağ ilçesi) ise nahiyeye dönüştürüldü. 1883 yılının Şubat ayında çıkarılan padişah iradesi ise Şurâ-yı Devlet'in kararını onaylanıyor,

---

208 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1375/69, 4 Şevval 1287 / 28 Aralık 1870.

209 1871 tarihli devlet salnamesinde Denizli Aydın sancağına bağlı kazalardan biri olarak gözükmektedir. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1288, 1871/1872, Def'a 26, s. 245-246.

210 *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 870/ 695558, 07 Safer 1300 / 18 Aralık 1882.

Denizli'nin tekrar sancak haline getirildiğini duyuruluyordu. Söz konusu iradede kararın gerekçesi ve yeni idari düzenlemeden beklenen faydalar şu şekilde özetlenmişti:

> *"Denizli kazâsının cesâmet ve ehemmiyet-i mevki'ası hasebiyle merkez-i livâ ittihâz olunmuş iken her nasılsa esnâ-yı teşkîlâtta kazâ halinde bırakılmış ve bu sûrette idâresinde fâ'ide hâsıl olamayıb gerek nüfûs ve gerek vâridâtça pek ziyâde tedennî etmesiyle bu halde kalması hâlen ve maslahaten gayr-i câ'iz olduğuna ve sâye-i ma'mûriyet-vâye-i hazret-i melîkdârîde mutasarrıflığa tahvîli ve vâridâtının az müddet içinde tezâyüd ve terakkisiyle hazine-i celîlenin menâfi ve memleketin ma'mûriyetiyle ahâlisinin servet ve istirâhatini müstelzem olacağı anlaşıldığına ve bu uğurda ihtiyâr olunacak mesârif menâfi-i atiyeye nisbetle istiksâr olunur derecede görülemediğine binâen..."*[211]

Denizli kenti merkezli yeni idari teşkilat için 800.525 kuruşluk ek bir tahsisat ayrıldı. Bu suretle yeni idari bürolar için memur kadroları oluşturulacak, eğitim, sağlık, vergilendirme, bayındırlık, ticaret ve tarımın geliştirilmesi gibi pek çok konuda görev yapacak meclisler ve komisyonlar kurulacaktı. Oldukça geniş bir alanda yetkili olan bu meclisler ve komisyonlar Denizli kentinde odaklanarak, buradan kazalardaki alt kurullar vasıtasıyla tüm sancakta etkinlik gösterecekti. Merkezi hükümetin Denizli'yi mutasarrıflık merkezi haline getiren kararı, önce Aydın valiliğine ve oradan Denizli'ye tebliğ edildi. Karar kentteki ulema, eşraf ve bölge ileri gelenleri hazır bulunduğu halde okunduğunda Denizli belediye meclisinden bir teşekkür mazbatası düzenlenerek, padişahın sağlığı ve devletin devamı için edilen dualarla birlikte Denizli halkının duyduğu büyük memnuniyet vilayete bildirildi[212] (bkz. Ek V).

---

[211] *B.O.A.*,İrade Şura-yı Devlet, 63/3672, 5 Rebiülahir 1300 / 13 Şubat 1883.

[212] *B.O.A.*, Yıldız Sadaret Hususi Kataloğu, 173/78, 6 Recep 1300 / 13 Mayıs 1883.

1867 yılından beri Denizli'nin kaza düzeyinde idare olunduğu düşünülürse, 1883 yılındaki düzenleme kentin gelişimi için elbette önemli bir karardı. Bu suretle Denizli kentine daha önce hiç olmadığı kadar geniş bir coğrafi alanda idari ve ekonomik etkinlik kazandırılmış oldu. Gerçektende 1842-1867 yılları arasında sancak kademesiyle eş değer olan kaymakamlık derecesinde iken bile bu kadar geniş bir bölge Denizli kenti kanalıyla yönetilmemişti. Gerek taşradaki, gerekse merkezdeki idare büroların yazışmalarında görüldüğü üzere, düzenlemelerle kamu nizamının temini ve gelir artışı arasında daima bir bağlantı kurulmaktaydı. Nitekim Sadaret makamından yazılan evrakta açıkça ifade edildiği gibi, Denizli'nin mutasarrıflık haline dönüşmesiyle gelirlerinin artacağı, bölgenin gelişiminin halka servet ve istirahat sağlayacağı, ayrıca kamu idaresinin kolaylaşacağı umuluyordu[213]. Öyle anlaşılıyor ki böyle bir beklenti içinde olan sadece devlet değildi. Denizli halkı da merkeze gönderdiği teşekkür mazbatasında bu idari düzenlemeyi bölgedeki eğitimi geliştirecek, tarım ve ticareti arttıracak, imar faaliyetlerini kolaylaştıracak, hatta "*temeddün ve terbiye-i ahâli*" için vasıta olacak bir karar olarak kabul etmişti (bkz. Ek VI).

Bütün bu beklentileri kesin ve açık verilerle ölçmek elbette mümkün değildir. Ancak, aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, 1898-1908 yılları arasında Denizli sancağının gelirlerinde belli bir miktar da olsa yükseliş meydana gelmiştir. Bu durum idari düzenlemelerin taşra gelirlerini arttıran önemli bir unsur olduğu hakkındaki yargıyı doğrulamaktadır. 1899 yılında meydana gelen depremin sancak gelirlerinde yarattığı düşüş dikkate alınmayacak olursa, Denizli sancağından elde edilen toplam gelir miktarının bu süre zarfında belirli bir istikrar gösterdiği açıktır.

---

[213] *B.O.A.*, Yıldız Sadaret Hususi Kataloğu, 172/52, 22 Safer 1300 / 2 Ocak 1883

Tablo 1:
Denizli Sancağının Gelirleri 1898-1908 (Kuruş Olarak)

Yıl (Mali)	1314 (1898-1899)[I]	1315 (1899-1900)[II]	1316 (1900-1901)[III]	1319 (1903-1904)[IV]	1324 (1908-1909)[V]
Emlâk ve Akâr Vergisi	2.315.403	2.287.532	2.305.626	2.316.600	2.309.000
Temettü	597.702	583.997	565.732	574.000	556.000
Bedel-i Askerî	56.000	56.593	57.825	58.500	87.500
Ağnâm Rüsûmu	2.366.713	1.877.306	1.831.946	1.838.000	1.745.000
Canavar Resmi	15	—	---	---	—
A'şâr Vergisi (maktu'ân ihâle olunan)	3.650.342	4.248.974	1.585.197	5.082.000	6.100.000
A'şâr Vergisi (emâneten ihâle olunan)	1.688.957	990.621	4.154.806	—	—
Orman Hakkı, Kereste, Yol Resimleri	142.672	263.115	132.606	428.631	146.000
Envâ'-i Ma'den	77.831	107.666	94.267	348.014	—
Emlâk-Tapu Harçları	165.241	99.926	186.605	232.540	262.000
Emlâk-ı Emiriyye Mu'accele İcâr ve hâsılâtı	---	19.195	2.000	4.800	6.000
Mahâkim Harçları	143.715	19.135	241.051	197.832	157.800
Rüsûm-ı Mütenevvi'a	64.577	51.227	23.834	77.375	69.000
Hâsılât-ı Müteferrika	137.793	103.084	103.000	103.000	166.500
Yekûn	**11.415.818**	**10.873.041**	**11.324.135**	**11.260.692**	**11.704.800**

I *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1317/ 1899-1900, Def'a 20, s. 328.

II *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1319/ 1901-1902, Def'a 21, s. 286.

III *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1320/ 1902-1903, Def'a 22, s. 290.

IV 1319 mali yılı için a'şâr vergisi ihalesinden elde edilen gelir maktu'ân ve emâneten olmak üzere ayrı ayrı değil birlikte hesap edilmiştir.*Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1323/ 1905-1906, Def'a 24, s. 270.

V *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1326/ 1908-1909, Def'a 25, s. 560.

Denizli'nin mutasarrıflığa dönüştürülmesini takip eden dönemde mutasarrıflığın idari sınırları genişlemeye devam etti. 1884 yılında Denizli Sancağı İdare Meclisi'nden gelen talep üzerine Çal kazası, Karahisar (bugünkü Afyon) sancağından ayrılarak Denizli'ye bağlandı. Kararın gerekçesi Çal'ın Denizli'ye Karahisar'dan daha yakın olmasıydı. Çal'dan Karahisar'a at üzerinde yapılan yolculuk 34 saat sürmesine rağmen, Denizli'ye sadece 7 saatte ulaşılabiliyordu. Ayrıca Çal'a bağlı köylerin büyük bir bölümü artık idari sınırları genişlemiş olan Denizli sancağı içinde kalmıştı. Çal'daki bölgesel ticaretin eskiden beri Denizli vasıtasıyla İzmir ile yapıldığı, Sarayköy'e kadar uzatılmış bulunan demiryolunun ise bu ticareti daha da geliştirebileceği vurgulanıyordu. Dolayısıyla Çal'ın tıpkı Tavas, Buldan ve Sarayköy gibi Denizli'ye kaza olarak bağlanmasıyla idari ve ticari işlerin kolaylaşacağı, halkın bundan büyük yararlar elde edeceği düşünülmekteydi. Sonuç olarak 1884 yılının Temmuz ayında çıkan irade ile Çal, Denizli mutasarrıflığının dördüncü kazası oldu[214].

Belirli bir bölgenin idari hiyerarşide daha yüksek bir konuma ulaşması, oradaki kent ileri gelenlerinin devlet idaresindeki paylarını arttıran memuriyetler ya da birtakım idari pozisyonlar elde etmeleri demekti. Ayrıca a'şâr vergisi gibi birtakım vergilerin daha çok ihale yoluyla tahsil edildiği ve bu ihalelerin sancak merkezlerinde gerçekleştiği düşünülürse, sınırların genişlemesi kent eşrafının daha geniş bir bölgede idari ve ekonomik nüfuz kazanması anlamına geliyordu. Bu durum kent eşrafının zaman zaman idari teşkilatta yapılacak düzenlemeleri etkilemek maksadıyla merkezi hükümet nezdinde girişimlerde bulunacak kadar çaba harcamalarını sağlamıştır. Garbikaraağaç kazasının (şimdiki Acıpayam) 1888 yılında Denizli'ye bağlanması meselesi bu durumun belki de en çarpıcı ve ilginç örneklerinden biridir. Denizli ile Burdur sancakları, hatta bu sancakların bağlı olduğu

---

214 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1380/57, 25 Recep 1301 / 21 Mayıs 1884; İrade Şura-yı Devlet, 69 /4056, 7 Ramazan 1301 / 1 Temmuz 1884.

Aydın ve Konya vilayetleri bu meselede iki karşıt tarafa ayrılmış ve aralarındaki çekişme uzun bir zaman devam etmiştir. Tarafların liderliğinde ise kolayca tahmin edilebileceği gibi her iki bölgedeki taşra eşrafı ve devlet görevlileri vardır.

Garbikaraağaç'ın Denizli'ye bağlanması yolundaki talep eşrafın önderliğindeki kaza halkından geldi. 1888 yılının başında Garbikaraağaç kazası halkı, Konya vilayeti dâhilindeki Burdur sancağından ayrılarak Denizli sancağına bağlanmak istediklerini ifade eden bir istida ile Aydın valiliğine başvurdu. Valiliğin konuyu Denizli Sancak İdare Meclisi'ne havale etmesi üzerine buradan düzenlenen mazbatada; Karaağaç'ın ve ona bağlı olan İrle nahiyesi köylerinin Burdur'a 18 saat, vilayet merkezi olan Konya'ya 60 saat, Denizli'ye ise sadece 4-5 saat mesafede olduğu belirtilmekteydi. Bu sebeple Garbikaraağaç kazasıyla ona tabi olan İrle nahiyesi ve köyleri Denizli ve Tavas kazasına girift ve bitişikti. Ayrıca büyük çoğunluğu ziraatla uğraşan Karaağaç halkı, Denizli kentinde bulunan un fabrikalarından yararlanmak için ürünlerini buraya naklediyorlar, ihtiyaç duydukları erzak ve benzeri şeyleri Denizli'den alıyorlardı. Karaağaç tüccarının bütün ticari ilişkileri, Sarayköy'e kadar uzatılmış bulunan demiryolunun vasıtasıyla Denizli ve İzmir üzerinden gerçekleşmekteydi. Öyle ki Karaağaçlılar için Denizli "*adeta bir iskele mesâbesinde*" idi. Bundan başka yine Denizli Sancak İdare Meclisi'nin yaptığı araştırmaya göre, idari işlerinin Burdur'a, askeri işlerinin ise Denizli'ye bağlı olması Karaağaçlılar için güçlük yaratıyor, bunun yanında firari redif askerinin sayısını arttırarak pek çoğunu eşkıyalığa sevk ediyordu. Denizli Meclisi'nin öngördüğü üzere, Garbikaraağaç'ın Denizli'ye bağlanması ile bölgede asayişin temini kolaylaşacak, böylece öşür ve diğer vergiler daha rahat toplanarak hazinenin geliri en az 300.000 kuruş arttırılabilecekti[215].

---

[215] *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1384/26, 10 Zilkade 1305 / 19 Temmuz 1888; Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1525/109, 17 Zilkade 1305 / 29 Temmuz 1888.

Ne var ki sayılan bu yararlara rağmen, Karaağaç'ın Denizli'ye bağlanması konusu Burdur ileri gelenlerinin kuvvetli muhalefetiyle karşılandı. Aydın vilayetinin yaptığı incelemeden anlaşıldığı üzere, Burdurlu İbrahim Bey ve Kızılhisarlı Halil Bey'in başını çektiği Burdur eşrafı, bir mahzar düzenleyerek Karaağaç'daki muhtar ve ağalara bunu zorla mühürletti. Karaağaç halkı, Burdur ile bağlarının devam etmesi halinde eşrafın haklarında pek çok kötülük ve zulüm yapabileceklerinden korkuyor, hatta İrle nahiyesinde yaptıkları gibi halkı borçlandırarak topraklarını kendi çiftlikleri haline getirmelerinden çekiniyorlardı. Bu sebeple Burdur eşrafının zorlamasıyla sadece mahzar değil, çok sayıda imzanın bulunduğu telgrafları nezaretlere çekerek Burdur'a bağlı olmaktan şikâyetleri olmadığını ifade etmek zorunda kaldılar[216]. Konya valiliği ise Garbikaraağaç'ın Burdur'dan ayrılarak Denizli'ye bağlanmasına tamamen karşı çıkmakta, Şurâ-yı Devlet'e gönderdiği yazıda bu durumun yerel idareye kötü tesir edeceğinden bahsetmekteydi[217]. Öte yandan Denizli'deki kent ileri gelenleri de kendi mahzarlarını hazırlayarak Burdurlulara karşı harekete geçti. İstanbul'a gönderdikleri telgrafta Burdurluların niyetlerinin Karaağaç kazasının aşarını kapatmak olduğu söylüyorlar, dolayısıyla tamamen kişisel menfaatler gözeten Burdurluların teşebbüslerinin kabul edilmemesini istiyorlar[218].

Gerçekten de Burdur eşrafı yılda en az 5-6 bin lira aşar geliri olan Karaağaç kazasını kaybetmek niyetinde değildi[219]. Aynı yıl Denizli sancağının aşar ve diğer vergilerle birlikte toplam gelirinin 12.239.495 kuruş olduğu düşünülürse aslında bu miktar hiç de

---

216 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1384/27, 8 Zilkade 1305 / 17 Temmuz 1888.

217 *A.g.b.*

218 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1509/32, 10 Ramazan 1305 / 21 Mayıs 1888.

219 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1519/8, 24 Şevval 1305 / 4 Temmuz 1888.

azımsanamayacak bir meblağıydı[220]. Nitekim 1899 yılında çok sayıda Burdurlu tarafından mühürlenen bir mahzarda şöyle denilmekteydi:

> *"Karaağaç kazâsında bulunan köylerden yirmisi çiftlik olarak Burdur ahâlisinden bazılarının taht-ı tasarrufunda bulunduğu cihetle münâsebet ve karibiyyet mülâsebesiyle a'şâr müzâyedesi zamanında mezkûr çiftlikât ile kur'a-yı sâireden bazılarının a'şârı Burdur talibleri üzerinde takarrar ederek ihâleleri icrâ olunmakta..."*[221]

Karaağaç kazasının sunduğu ekonomik fırsatlar dolayısıyla Burdur eşrafı kaza üzerindeki haklarından vazgeçmek istemiyorlardı. Önce Konya vilayeti nezdinde girişimlerde bulundular. Konya'da ittifak halinde oldukları kişileri kullanarak valiyi kendi taraflarına çekmeyi başardılar. Konya valiliği Burdur'un Karaağaç'a aslında o kadar uzak olmadığını, eğer iki merkez arasındaki mesafe idari teşkilatlanmada o kadar önemliyse Isparta ve Burdur'un hatta daha ilerisinin de silsile halinde Denizli'ye bağlanması gerektiğini biraz da alaycı bir dille merkeze ifade etti. Konya vilayetinin girişimleri yetmeyince, Burdur eşrafından bir kaç kişi bizzat İstanbul'a gitmek suretiyle merkezi hükümeti etkilemeye çalıştı[222]. Nihayetinde Burdur'un muhalefetine rağmen Garbikaraağaç kazası, İrle nahiyesi ile birlikte 1888 yılının Ağustos ayında çıkarılan bir irade ile Denizli'ye bağlandı[223].

Ne var ki aynı konunun tekrar tekrar gündeme gelmesinden Burdur eşrafının Karaağaç'tan bir türlü vazgeçmek istemediğini

---

220 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Özdemir, *1306 (1888) Aydın Vilayeti Salnamesinin Tahlili*, http://www.akademiktarih.com/index

221 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu, 26/67, 1 Cemaziyelevvel 1317 / 7 Eylül 1899.

222 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1519/8, 24 Şevval 1305 / 4 Temmuz 1888.

223 *B.O.A.*, İrade Şura-yı Devlet, 92/5472, 7 Zilhicce 1305 / 15 Ağustos 1888; Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1548/19, 22 Muharrem 1306 / 28 Eylül 1888.

anlıyoruz. 1899 yılının Ağustos ayında Karaağaç müftüsü, kaza müdürü, belediye reisi ile eşrafının başını çektiği 45 kişi bir istida yazarak Adliye Nezareti'ne başvurdu. Bu istidada Karaağaç'ın Burdur'a bağlanması için Burdur eşrafının birtakım sahte imzalar bulunan mahzarlarla Konya'ya tekrar müracaat ettiklerini üzüntüyle öğrendiklerini, ancak Denizli'ye bağlı olmaktan hiç bir şikâyetlerinin olmadığını, aksine son on yıl zarfında ticari alışverişlerinin arttığını, idari ve askeri işlerinin eskiye nazaran daha kolaylaştığını ifade ediyorlardı[224]. Buna karşı Burdurlular tarafından hazırlanan, Karaağaç köylerinin muhtar ve imamlarınca mühürlenerek Sadaret'e gönderilen diğer mahzarda ise bütünüyle ters istikamette görüşlere yer verilmekteydi. Bu mahzarda; Tanzimat döneminin başından itibaren Karaağaç kazasının Burdur sancağının en önemli kazalarından biri olduğu belirtiliyor, mülki, adli ve mali işlerinin gerektiği gibi yürütülmekte ve hazine gelirlerinin artmakta olmasına rağmen Denizli'ye bağlanması ile herşeyin tersine döndüğü söyleniyordu[225].

Kısa bir süre sonra yine Karaağaç muhtar ve imamlarından oluşan bu kez 140 kişi tarafından mühürlenerek Adliye Nezareti ve Sadaret'e iki nüsha halinde gönderilen bir başka dilekçe daha hazırlandı. Bunda ise tam tersi bir görüş ifade ediliyor, kazanın Denizli'ye bağlanması sayesinde halkın Burdurluların zulüm ve baskısından kurtulduğu, ziraat ve ticaretin gelişmesiyle servet sahibi olduğu ve vergi gelirlerinin arttığı belirtiliyordu[226]. Gruplar arasındaki bu çatışmaya rağmen Garbikaraağaç kazasının durumunda hiç bir değişiklik olmadı.

Son tahlilde bu olaylar, değişikliklerin bölge halkını içine alan, özellikle kent eşrafının menfaatlerini yakından ilgilendiren,

---

224 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu, 26/44, 13 Rebiülahir 1317 / 21 Ağustos 1899.

225 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu, 26/67, 1 Cemaziyelevvel 1317 / 7 Eylül 1899.

226 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu, 26/44, 13 Rebiülahir 1317 / 21 Ağustos 1899.

onların nüfuz ve ekonomik etkinlik alanlarını belirleyen gelişmeler olduğuna işaret etmektedir. Gerçekten de Tanzimat döneminin idari düzenlemeleri belirli bir süre zarfında merkez kentin bölgesel bütünleşmeyi sağlamasına, çevresi ile ticari ilişkileri yönlendirecek nispette önem kazanmasına katkı yapmaktaydı. Nitekim 1914 yılında, Konya valiliği bu kez de İrle nahiyesini Denizli'den ayırarak Burdur sancağının Tefenni kazasına bağlamak istediğinde, Aydın valiliği 1888 yılından beri geçen zaman içinde Karaağaç kazası ve ona bağlı bölgenin Burdur ile hiçbir ticari münasebetinin kalmadığını, bütün ticari işlerin Denizli üzerinden gerçekleştiğini ifade etmekteydi[227].

Denizli kentinin etkisi altındaki art bölgeyi genişleten ve bu bölge ile ilişkisine yeni bir boyut kazandıran diğer bir gelişme ise askeri alandadır. 19. yüzyılın son çeyreğinde askeri açıdan Denizli, yedi Osmanlı ordusundan merkezi Selanik olan 3. Ordu bölgesindeydi. 1890 yılında yapılan yeni askeri düzenleme ile Denizli kenti 22. Redif Liva Merkezi olarak tespit edildi. Bu durumda daha önce, redif teşkilatında İzmir Redif Fırkası'nın Tavas livasına tabi olan Denizli daha üst bir mertebeye yükseltilmiş oluyordu. Bundan sonra Sarayköy, Honaz, Tefenni, Muğla, Milas, Marmaris ve Tavas taburları Denizli'ye bağlı olacaktı. Ayrıca kent merkezinde livaya bağlı taburların idaresi için bir kumandanlık merkezi oluşturuldu[228]. Askeri birliklerin başı olarak atanan mirliva (bugünkü tuğgeneral) Denizli kentinde oturacak, oldukça geniş bir bölgeden askere alma işlemleri bundan sonra Denizli'de yapılacaktı. Bütün bunlar, kente yeni bir hareketlilik getirmek yanında kent alanında daha önce görülmeyen bir takım askeri binaların oluşmasına yol açtı. Bu son düzenleme ile beraber kentin askeri konulardaki etkinliği, otoritesinden çok daha geniş bir coğrafi alana yayılmış oluyordu.

---

227 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti İdare Kataloğu, 183-2/49, 3 Ramazan 1332 / 16 Temmuz 1914.

228 Cengiz Çakaloğlu, "II. Abdülhamid Devrinde Denizli Redif Taburu", Ayfer Özçelik v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 273-274.

II. DENİZLİ'DEKİ YÖNETİCİ: KARİYER, YETKİ KAPASİTESİ VE KENT HALKIYLA İLİŞKİLER

Tanzimat reformlarının temel amacı olan idari merkezileşmenin gerçekleşebilmesi için, her şeyden önce sultan adına taşrada görev yapacak yeni bir sivil seçkinler grubunun yaratılması gerekiyordu. III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde bu yolda önemli adımlar atıldı. Eski *kalemiye*nin topluca yeni bir tür sivil bürokrasiye dönüşmesini sağlayacak okulların açılması, bir sivil rütbeler sisteminin oluşturulması, memurlar için maaş sisteminin getirilmesi ve eski müsadere uygulamalarının yerine yeni cezai kuralların benimsenmesi gibi pek çok düzenleme bu dönemin kazandırdıklarıydı. Tanzimat reformları ise daha öteye geçerek düzgün ve kurumlaşmış bir devlet düzeni yaratmaya çalışırken, yönetici kesim arasından en çok sivil bürokrasinin etkin bir rol elde etmesini sağladı[229].

Sivil bürokrasi öncelikle merkezdeki çok çeşitli idari büroların getirdiği yeni örgütlenmenin ürünüydü. Merkezi idarenin çeşitli alt birimleri giderek belli sahalarda uzmanlaşmış ve yetki alanları kanuni düzenlemelerle belirlenmişti. Sivil bürokrasinin taşra yönetimine hâkim olması ise, ancak 1860'lı yıllardan sonra olmuştur. Özellikle 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ile Osmanlı tarihinde ilk defa taşra yönetimi uzmanlaşmış sivil bürokratların rol aldığı bir örgütlenme içinde düzenlenmeye çalışılmıştır[230]. Bu nizamnameler ve diğer yasal düzenlemeler ile önceki dönemde başlayan gelişme devam etmiş, sivil bürokrasi idari fonksiyonlarının yanında giderek artan ölçüde, güvenlik, eğitim, yargı gibi daha önce askeri ve dini bürokrasi tarafından yerine getirilen bazı önemli işlevleri devral-

---

[229] Ayrıntılı bilgi için bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press, 1980, s. 151-155

[230] Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 79.

mıştır[231]. Bunun en açık kanıtı, 1870'li yıllardan sonra hemen her Osmanlı vilayeti için yayınlanan salnamelerin yıllar içinde giderek zenginleşen içerikleridir. Yüzyıl sonlarına gelindiğinde artık çok daha fazla sayıda taşra idare kalemi, eğitim, yargı gibi konularda yetkili meclis organları, pek çok ihtisas komisyonu salnamelere kaydedilmekte, kalem memurlarının ve görevlilerin adları uzun listeler halinde verilmektedir[232].

Öte yandan taşrada yeni idari organların oluşturulması ve devlet memurluklarının artması, elbette artık etkin bir yönetim sisteminin kurulmuş olduğu anlamına gelmez. Kaldı ki Tanzimat'ın getirdiği taşra idari örgütlenmesinin çok geniş topraklara sahip İmparatorluğun her bölgesinde aynı ölçüde başarılı olmadığı da bilinmektedir. Dolayısıyla idari etkinliğin ne düzeyde olduğunu analiz etmek için mutlaka Osmanlı taşra yönetiminin belli bölgelerdeki gelişim süreçlerine eğilerek, örneğin mülki amirlerin eğitimine, kariyer çizgilerine, rütbeleri ile görevleri arasındaki ilişkinin rasyonel ya da tesadüfi mi olduğuna, en önemlisi ise idareci tavrının ve davranış tarzının ne olduğuna bakmak gerekir. Ne var ki bu, Sicil-i Ahval defterlerine dayalı bir grup biyografisi (prosopografi) çalışmasını gerektirecek kadar kapsamlı bir konudur. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde Denizli'deki yöneticiler incelenirken sadece bazı genel değerlendirmeler yapmakla yetinilmiştir.

---

231 Metin Heper, "19. yy'da Osmanlı Bürokrasisi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 251.

232 C. Findley, 18. yüzyıl sonlarında *kalemiye* memurlarının sayısının sadece 1000-1500 kadar olduğunu, Tanzimat döneminde sayının on binleri bulduğunu, II. Abdülhamid döneminde ise 100.000'e ulaştığını tespit etmiştir. Bkz. Carter V. Findley, "19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 259-262.

A. Denizli Sancağı Kaymakamları (1842-1867)

Yukarıda açıklandığı üzere, muhassıllık teşkilatının kaldırılmasını takiben (1842 yılından itibaren) Osmanlı ülkesi eyalet-sancak (kaymakamlık)-kaza olmak üzere üç ana birime bölünmüştü[233]. Eyaletin başında vali, sancağın başında kaymakam bulunuyor, kaza ise kaza müdürü tarafından yönetiliyordu. Bu yapı içinde Denizli, 1867 yılında Aydın vilayetinin yeniden teşkilatlandırılmasına kadar devam edecek süreç içinde, sancak olarak örgütlenmiş ve idaresi bir kaymakama bırakılmıştır. 1842-1867 yılları arasında Denizli kaymakamları hakkındaki arşiv kayıtları atamalarla ilgili bazı genellemeler yapılmasına imkân tanımaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Denizli kaymakamları çoğunlukla Aydın valisinin görüşü doğrultusunda belirlenmekteydi. Bunun yanında sancaklarda kaymakamlık yapacak mülki memurun istenen vasıflara sahip olup olmadığı zaman zaman İzmir'deki eyalet meclisinde de tartışılmaktaydı. Böylece kaymakam atamalarındaki sorumluluk vali ile eyalet meclisi arasında paylaşılmış oluyor, başka deyişle hiyerarşik örgütlenmede tabi olduğu üst otorite kaymakam olacak kişiye görevini layıkıyla yerine getireceği konusunda bir tür "*kefalet*" veriyordu. Bundan sonra söz konusu kişinin ataması Meclis-i Vâlâ'da tartışılarak onaylanmakta ve nihayet padişah iradesiyle atama kesinleşmekteydi[234].

Ne var ki sivil bürokrasi mekanizmasının en büyük eksikliği, taşradaki yeni örgütlenmeye bağlı olarak ortaya çıkan idari

---

[233] Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin*, s. 236.

[234] Örneğin 1853 yılında Denizli'ye kaymakam olarak atanan Raşid Efendi hakkındaki bir arşiv belgesinde şöyle denilmektedir: "*mahallince emr-i kefâlet ve taltifât icrâsı ile rikâb-ı hümâyûn kapıcıbaşılarından İzmir Karantina Müdürü Raşid Efendi'nin ta'yini Meclis-i Vâlâ'da tezekkür ve tensîb ve hak-pay-ı hümâyûn-ı hazret-i şâhâneden istizân olunarak irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülükâne ol merkezde müteallik ve şeref-sudûr buyrulup manzûr-ı âlîsince* ", *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 59/89, 1 Rebiülahir 1269 / 12 Ocak 1853.

kadroları dolduracak sayıda ve nitelikte yetişmiş elemanın bulunmamasıydı. En azından 1870'li yıllara kadar bu böyle devam etti. Dolayısıyla konu genellikle bölgedeki valilerin inisiyatifine bırakılarak pratik bir çözüm yaratmak istenmişti. Öte yandan bir başka açıdan bakıldığında ise bu durum, Denizli bölgesinin büyük ölçüde İzmir'de oturan Aydın valilerinin siyasi etkinlik sahasında kalması demekti. Bununla birlikte, bazen valinin önerdiği aday değil, tümüyle merkezin belirlediği bir başka memur Denizli'ye kaymakam olarak atanabilmekteydi[235]. Keza, bazen görevli kaymakamın azledildiği durumlarda yerine atanacak kişilerin sahip olması gereken vasıflar merkezden gönderilen yazışmalarda ifade ediliyor, böylece merkezi hükümetin konuya bakışı ortaya çıkmış oluyordu. Genellikle bu vasıflar sıkça tekrarlandığı gibi, "*dirâyetkâr, mu'tedil ve zapturapta muktedir*" olmaktı[236]. Henüz kamu güvenliği ile ilgili şartların istenen düzeyde olmadığı bu dönemde kaymakamın güçlü bir yönetici olarak tarif edilmesi elbette şaşırtıcı değildir. Öte yandan bu vasıflara sahip olsalar bile kaymakamların yetkileri altındaki bölgeyi söz konusu niteliklerini yansıtacak surette yönetmeleri hiç de kolay değildi.

Her şeyden önce 1842-1867 yılları arasında Denizli'de kaymakamlık yapan mülki memurların sıralandığı ekteki listede (bkz. Ek I) de açıkça görüleceği gibi, görev süreleri genellikle bir,

---

[235] Örneğin 1861 yılının başında Aydın valisi tarafından Sadaret'e yazılan bir tahriratta, Denizli Kaymakamı Rauf Bey'in yerine İzmir Zabıta Memuru Hamdi Bey'in atanması önerilmiştir. Söz konusu yazıda Hamdi Bey'in "*dirâyetkâr, kâr-güzâr ve zapturapta iktidârı*" olan bir memur olduğu, dolayısıyla görevi hak ettiği belirtilmiş olmasına rağmen, merkezi hükümet Aydın valisinin isteğini kabul etmemiş, Gümüşhane Kaymakamı Hasan Şakir Bey'i Denizli'ye kaymakam olarak atamıştır. *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 447/18, 25 Cemaziyelahir 1277 / 8 Ocak 1861.

[236] *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair, 66/77,15 Safer 1269 / 28 Kasım 1852.

en fazla bir buçuk yıl arasında değişmekteydi. Hatta bazıları altı ay gibi oldukça kısa dönemler için görev yapıyorlardı[237]. Görev süresinin kısalığı yanında, kaymakamın kendisinden beklenen görevleri layıkıyla yerine getirmek konusundaki diğer bir eksikliği, maiyetinde yeterli askeri gücün bulunmamasıydı. Tanzimat döneminin başlangıcında askeri alanda yapılan düzenlemelerle ülkede belirli merkezlerde yeni ordular kurulmuş, güvenliğin sağlanması ordu komutanlarıyla zaptiye örgütüne bırakılmıştı. Böylelikle vali ve sancak kaymakamlarının iç güvenliği sağlama konusundaki yetki kapasiteleri eskiye nazaran belirgin ölçüde düşmüştür[238].

Denizli kaymakamlarının görevden alınmaları çoğunlukla bir yıllık süreler sonunda rutin gibi gözüken görev yeri değişikliğiyle oluyordu. Ancak kendilerine bir takım suçlar isnat edilerek azledilen kaymakamların sayısı hiç de az değildi. Tespit edilebildiği kadarıyla 1842 ile 1867 yılları arasında Denizli'de kaymakamlık yapmış 19 mülki memurun 12'sinin görev yeri değiştirilmiş, 1'i görev sırasında vefat etmiş[239], 6'sı yani yaklaşık üçte biri ise türlü

---

[237] Örneğin 1853 yılının Ocak ayında Denizli kaymakamı olarak atanan Raşid Efendi, sadece Haziran ayının sonuna kadar görevde kalabilmiş, azledilmesiyle yerine Haydari Bey Denizli Kaymakamlığı görevine getirilmiştir (*B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 59/89, 1 Rebiülahir 1269 / 12 Ocak 1853; Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 63/75, 12 Ramazan 1269 / 19 Haziran 1853). Bir başka örnek ise 1879 yılının Aralık ayında Denizli kaymakamı olarak atanan Enis Bey'dir. Enis Bey'in altı aylık görev süresi 1880 yılının Mayıs ayında Kilis Kaymakamı Saib Bey'in Denizli'ye atanmasına kadar sürmüştür (*B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1331/65, 12 Cemaziyelahir 1297 / 22 Mayıs 1880).

[238] Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin*, s. 225.

[239] 13 Aralık 1849 tarihinde Denizli'ye atanan Bekir Paşa, görevi başındayken vefat eden tek kaymakamdır. *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 35/27, 20 Muharrem 1267 / 25 Kasım 1850.

suçlardan mahkeme edilmek üzere azledilmiştir[240]. Gerçi bunların bazıları mahkeme sonucunda suçları olmadığı anlaşıldığından sonraki yıllarda başka memuriyetlerle kayırılmışlardır[241]. Azledilen kaymakamlara yöneltilen suçlar, genellikle idari başarısızlık, zimmete para geçirmek, halkın istemediği kişileri himaye ederek meclis azalığına atamak, vergi tahsilâtında gevşeklik veya kamu düzenini muhafaza edememek gibi yerel yönetimin aksayan yönlerine de işaret eden hususlardır[242].

Kaymakamların sık sık azledilmesi idari pozisyonlarının hiç de sağlam olmadığı yolunda kaygı duymalarına yol açmış olmalıdır. Zira bazı kaymakamlar yerel halkın kendilerinden hoşnut olduğuna yahut bir idareci olarak iyi hallerine dair mahzarlar yazdırarak atamalarda önemli bir karar mercii olan Meclis-i Vâlâ'ya göndermişlerdir. Bu mahzarlardan bir kısmı kaymakamın göreve başlamasını hemen takiben yazılmıştır.

---

[240] 1842-1867 yılları arasında mahkeme edilerek görevinden azledilen Denizli kaymakamlarının isimleri sırasıyla şöyledir; Mehmet İzzet Bey, Raşid Efendi, İsmail Ağa, Mustafa Raşid Efendi, Raşid Efendi, Derviş Bey (bkz. Ek I).

[241] Örneğin 1861 yılının Nisan ayında başarısızlık ve vergi tahsilindeki müsamahasından dolayı azledilen Rauf Bey yargılanarak suçsuz bulunmuş ve aynı yılın Ağustos ayında Bilecik Kaymakamı olarak atanmıştır. *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 488/57, 26 Muharrem 1278 / 3 Ağustos 1861.

[242] Örneğin, 1861 yılının Nisan ayında azledilen Denizli kaymakamı Rauf Bey'e yöneltilen suçlamalar şöyle sıralanmaktadır: "*Denizli kâ'im-makâmı Rauf Bey'in zabturapt-ı memleket ve tahsîl-i bakayâ husûslarında müsâmaha üzre hareket eylemesinden dolayı ol taraf ahâlisinin emniyeti münselîb olduğu misüllü kendisinin menfûr-ı ahâli olan kesânı himâyet ve meclis a'zâlığına nasb eylemekte olduğu tahkîk kılındığı tafsilâtıyla kâ'im-makâm-ı mümâ-ileyhânın azliyle yerine erbâb-ı liyâkatten birinin ta'yîni*" *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 451/56, 16 Receb 1277 / 28 Ocak 1861.

Bazıları ise kanun ve yönetmeliklerin kendilerine tanıdığı hakları kötüye kullanan kaymakamlar hakkında şikâyetlerin ortaya çıkması üzerine kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bu durum, kent halkının söz konusu mahzarları gerçekten yöneticiden hoşnut olduklarından değil, daha ziyade yeni atamaya gösterilen geleneksel bir nezaket tavrıyla veya kaymakamın gizli ya da açık yönlendirmesiyle yazdıkları fikrini doğurmaktadır[243]. Nitekim çarpıcı bir örnek olması bakımından 1851 yılında Denizli'ye kaymakam olarak atanmış olan Mehmed Efendi hakkında kent halkı tarafından düzenlenen mahzarlara kısaca değinmekte yarar vardır. İlk mahzar Mehmet Efendi göreve başladıktan dört ay sonra hazırlanmış, yüzden fazla kişi tarafından mühürlenmek ya da parmak basılmak suretiyle Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiştir. Denizli'deki ulema, imam, hatip, seyyit gibi kent ileri gelenleri ile reayadan pek çok kişinin isminin yer aldığı bu mahzarda; Mehmet Efendi fukara-perver olmasıyla övülüyor, memuriyetinin icaplarından olan işlere verdiği önemden bahsediliyordu. Ayrıca idari meseleleri kanun ve nizama göre yürütmesi, bölgenin asayişi ve halkın emniyetine özen göstermesi dolayısıyla halkın kendisinden hoşnut ve razı olduğu bildiriliyordu[244]. Ne var ki bundan sadece üç ay sonra yazılan ve bu kez birkaç kent ileri geleni ile bir meclis azası tarafından düzenlenen başka mahzarda, mali ve mülki işlere iktidarı olmayan kaymakamdan uygunsuz hareket ve tavırları yüzünden halkın hiç de memnun olmadığı

---

243 Örneğin, Mehmet İzzet Bey (1850-1851), İsmail Ağa (1854-1855), Abdi Efendi (1857-1858), Rauf Bey (1859-1860), Mehmet Bey (1863-1864), Tevfik Bey (1866-1867) Denizli halkından hoşnutluk mahzarı alarak merkeze gönderen kaymakamlardır. Bu mahzarlardan birkaç örnek için bkz. *B.O.A.*, Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri, 108/63, 23 Muharrem 1268 / 17 Kasım 1851; 580/71, 13 Rebiülahir 1275 / 20 Kasım 1858; 681/118, 29 Şevval 1280 / 7 Nisan 1864.

244 *B.O.A.*, Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri, 108/63, 22 Muharrem 1268 / 17 Kasım 1851.

belirtiliyor, Mehmet Efendi'nin görevinden azledilerek yerine eski mal kâtibinin kaymakam olarak atanması isteniyordu[245].

Merkeze gönderilen arz ve mahzarlar dışında, kent halkının taşra yönetiminde varlık göstermelerini sağlayacak başka vasıtalar da vardı. Tanzimat ile yürürlüğe giren idari meclisler, dar bir çerçevede de olsa, yerel halkın yönetime katılması için eskiye nazaran daha kurumsal bir çatı sağlıyordu. Nitekim vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde kurulan bu meclisler, devlet-toplum ilişkisini yeniden düzenleme isteğinin bir sonucuydu. İdari meclisler mülki yöneticinin bölge yönetimi konusunda en önemli yardımcısı olarak tasarlanmıştı. Mülki amirin başkanlığında, haftanın belli günlerinde toplanan meclis, bölge yönetimi, maliye, eğitim, belediye hizmetleri gibi konuları görüşüp karara bağlamakla görevliydi. Özellikle kamu güvenliği ile ilgili sorunların çözümünde yönetici ile birlikte meclis de sorumluydu[246]. Dolayısıyla, taşra yönetim örgütünün düzgün çalışabilmesi için meclis ile mülki yönetici arasında belirli bir uyum olması gerekiyordu.

Denizli kaymakamları hakkındaki bazı arşiv kayıtları, kent halkının (ya da daha doğru bir ifadeyle taşra elitinin) idari meclis vasıtasıyla yerel yöneticilerin görevden alınması konusunda zaman zaman etkin olabildiklerine işaret etmektedir. İdari meclislerin idari anlaşmazlıkları inceleme ve memurlara disiplin cezası verme yetkisine sahip olduğu düşünülürse aslında bu çok da şaşırtıcı olmayacaktır. Ancak meclis yoluyla mülki amir üzerinde yapılan denetimin her zaman etkili bir şekilde gerçekleştiğini de söylemek zordur. Böyle bir durumun ortaya çıkabilmesi için kent eşrafının meclise hâkim olması, kendi aralarında uzlaşması, hatta bazı mülki memurları da yanına çekmesi gerekmiştir. Örneğin 1856-1857 yılları arasında Denizli'de görev yapan Mustafa Rüştü

---

[245] *B.O.A.*, Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri, 110/75, 22 Rebiülahir 1268 / 14 Şubat 1852.

[246] Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin*, s. 236.

Efendi hakkında Denizli meclisinden vilayet merkezine yazılan şikâyet mazbatası kaymakamın görevden alınmasını sağlamıştır. Mustafa Rüştü Efendi, konumunu kişisel menfaatleri için kullanmak, vergi tahsilinde ihmalkârlık, bazı tutuklu eşkıyaları serbest bırakarak kamu güvenliğini bozmak gibi memuriyetine ilişkin görevlerde başarısızlıkla suçlanmıştır[247]. Benzer biçimde 1860 yılının sonunda Denizli Kaymakamı Raşid Efendi'nin görevden alınmasının temel gerekçesi, Denizli İdare Meclisi'nin kaymakam hakkındaki şikâyet mazbatasıdır. Raşid Efendi, rüşvet almak, bazı kişileri sebepsiz yere hapsetmek, cinayet, rüşvet gibi suçlardan hapse konmuş olanları serbest bırakmak, eşkıyalık olaylarına göz yumarak kamu güvenliğine zarar getirmekle suçlanmıştır[248]. Bu gibi durumlarda, öncelikle Aydın valisinin kaymakamlar hakkında gizli ve açık tahkikat yapmaları isteniyor, gereğinde idari ve mali işlerin engellenmemesi için kaymakamlar hemen azledilerek eyalet meclisinde mahkeme edilmek üzere İzmir'e gönderiliyordu[249]. Ne var ki kimi zaman mahkeme süreci oldukça uzun sürmekte, kaymakam bir kere görevden alındıktan sonra kendisinden şikâyetçi olanlar ifade vermek için İzmir'e gitmek zahmetine katlanmamaktaydı. Örneğin Raşid Efendi, mahkemenin başlaması için İzmir'de dört ay gibi uzun bir süre beklemiş, soruşturması gerçekleşmesi ancak içinde bulunduğu zor durumu merkezi hükümete yazmasından sonra olmuştu[250].

---

247 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 251/37, 3 Muharrem 1273 / 3 Eylül 1856.

248 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 116/19, 12 Şevval 1276 / 3 Mayıs 1860.

249 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 418/59, 17 Muharrem 1277 / 5 Ağustos 1860.

250 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 437/39, 5 Cemaziyelevvel 1277 / 19 Kasım 1860; 445/43, 16 Cemaziyelahir 1277 / 30 Aralık 1860; 45/80, 17 Cemaziyelahir 1277 / 31 Aralık 1860.

Bütün bunlar taşraya gönderilen ve görev yerini tanımayan yerel yönetici ile bölge halkı arasında uyumlu bir ilişki kurulması konusunda merkezi hükümetin duyarlı olduğu fikrini doğurmaktadır. Denizli kaymakamları yerel halka "*imtizâc*" etmek (uyum sağlamak) ve halkın sevgisini en azından desteğini kazanmak zorundaydı. Zira türlü sebeplerden dolayı "*enzâr-ı ahâlide menfûr olmak*", yani halkın gözünde nefret kazanmak yöneticinin görevden alınması için yeterli bir sebepti[251]. Ancak kendi menfaatleri doğrultusunda kent halkını yönlendirme potansiyelini taşıyan eşrafın, yönetici ile halk arasındaki ilişkinin niteliğini belirlemek konusunda oldukça etkin olduğunu da unutmamak gerekir.

Denizli kaymakamları, bütün taşra görevlileri için geçerli olduğu üzere, hiyerarşik bir örgütlenme içinde bir idari bürokrat olarak hareket etmek durumundaydılar. Her ne kadar teorikte doğrudan doğruya merkezi yönetimin bölgedeki temsilcisi olsalar da yerel yönetimde büyük ölçüde valiye karşı sorumluydular. Bir

---

[251] 1888 yılında Denizli Mutasarrıfı Fiham Paşa'nın Sarayköy kazasına bağlı Kadı nahiyesinde bir ay içinde 56 kişinin vefat etmesi üzerine görevden alınması ile sonuçlanan olaylar bu hususa güzel bir örnek teşkil eder. Meseleyi araştırmak üzere vilayet sıhhiye müfettişi bölgeye gönderilmiş, bir süredir bölgede devam eden dizanteri, ishal ve humma'nın bu ölümlere neden olduğunu tespit etmiştir. Soruşturma Meclis-i Mahsûs'un kararıyla Seraskerlikten gönderilen tahkik memuru tarafından daha da derinleştirildiğinde kaza kaymakamı ve nahiye müdürünün ölümleri ciddiye almadıkları tespit edilmiş ve benzer olaylar için bir "*ibret-i müessire*" olmak üzere her ikisi de azledilmiştir. Mutasarrıf Fiham Paşa ise yapılan soruşturmanın neticesinde her hangi bir ihmali olmadığının belirlenmesine rağmen, olaylar yüzünden halkın nefretine uğradığından görevinden alınarak mahkeme edilmiştir. *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1482/115, 22 Cemaziyelevvel 1305 / 4 Şubat 1888; Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi, 496/75, 1 Şaban 1305 / 13 Nisan 1888; İrade Dahiliye 1095/85865, 4 Zilhicce 1305 / 12 Ağustos 1888.

başka deyişle, kaymakamların ferdi teşebbüs alanı son derece sınırlıydı. Bu sebeple, yönetimle ilgili konularda valinin istek ve emirleri doğrultusunda çalışırlar, aldıkları kararları yine valiye yazarlardı. Özellikle büyük ve önemli sorunlar mutlaka vali ve eyalet merkezindeki büyük meclise bildirilmekte, genellikle oradan da merkeze yazılarak çözülmekteydi[252]. Dolayısıyla bazı idari meselelerde kaymakam merkez tarafından doğrudan muhatap alınmaz, hatta kimi zaman vali aracılığı ile merkezle ilişki kurması gerektiği konusunda uyarıldığı da olurdu[253]. Öte yandan zaman zaman mali konularda merkezden doğrudan doğruya kaymakamlara yazılar gönderilmiş olduğunu da söylemek gerekir. Özellikle bu dönemin en önemli meselesi olarak görülen vergi tahsilini düzenli olarak gerçekleştirmek isteyen hükümet, sancağa bağlı kaza müdürlerinin tahsilâtta gevşeklik gösterdiklerini saptadığında, bunun önlenmesi için kaymakamların gayretle çalışarak daha dikkatli olmalarını istemiştir[254].

1842 yılında yapılan yeni düzenlemelerle sancaklar kaza denilen alt birimlere bölünmüş olduğundan sancak kaymakamı buradaki mülki görevlilerin amiri konumundaydı. Sancağa bağlı kazalarda müdürlük yapanlar, kaymakamın denetimi altında çalışmaktaydı. Kaza müdürlerinin en önemli görevleri vergilerin

---

252 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin*, s. 237.

253 Örneğin Denizli Kaymakamı Haydari Bey, 1853 yılında bölgede kamu düzeninin bozuk olmasından dolayı vergilerin düzenli olarak tahsil edilemediğini Maliye Nazırı'na doğrudan yazarak bildirmiştir. Kaymakamın tahriratı Maliye Nezareti'nden Meclis-i Vâlâ'ya havale edildiğinde, İzmir valisine hitaben bir mazbata kaleme alınmış, bu gibi hususların vilayet reisi tarafından yazılmasının usulden olduğu, bundan sonra buna dikkat edilmesi noktasında Denizli kaymakamının uyarılması gerektiği ifade edilmiştir. *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 130/31, 21 Cemaziyelahir 1269 / 1 Nisan 1853.

254 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 443/31, 5 Cemaziyelahir 1271 / 23 Şubat 1855.

kazaya bağlı köylerden zamanında toplanmasını sağlamaktı. Ayrıca kamu güvenliğinin temininden, Tanzimat'ın öngördüğü yeniliklerin uygulanmasını kolaylaştırmaktan da sorumluydular. Daha önce işaret edildiği gibi, kaza müdürlerinin bölgedeki hanedan ve ileri gelen ailelere mensup kişiler arasından halk tarafından seçilmesi kural olarak benimsenmişti[255]. Buna rağmen uygulamada müdürlerin başka şekilde atandığı da oluyordu. Örneğin Denizli kaymakamları bazen kendi akrabalarının sancağa bağlı kazalara müdür olarak atanmalarını sağlıyorlar[256], ya da halk tarafından seçilen müdürleri azlettirerek kendi adamlarını bu görevlere tayin ettiriyorlardı[257]. Böyle durumlarda mesele kaymakam tarafından Aydın valisine açıklıkla yazılır, hatta söz konusu kaza halkından alınan mahzarla kaza müdürünün değiştirilmesinin gerekçeleri ayrıntılarıyla anlatılırdı.

Kaza müdürlüklerinde değişiklik söz konusu olduğunda azledilen memurun yerine kaymakam ya da vali tarafından bir "*vekil*" atanır, sonra halkın, daha doğrusu halkı yönlendirme gü-

---

255 1842 yılından sonra taşra yönetiminde yapılan yeni düzenlemeler içinde kaza yönetimi ve kaza müdürleri hakkında yapılan ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin*, s. 242-248.

256 Örneğin, Denizli Kaymakamı Sadri Bey'in oğlu Refet Bey, 1853 yılında Tavas kazasına müdür olarak atanmıştı. *B.O.A.*, Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri, 265/3, 19 Safer 1270 / 21 Kasım 1853.

257 Örneğin, 1857-1858 yılları arasında Denizli'de kaymakamlık yapan Abdi Efendi, Buldan Kazası Müdürü Hacı Selim Efendi'yi görevinden azlettirmişti. Ancak Hacı Selim Efendi, Abdi Efendi'nin görevden ayrılmasından sonra, görevin kendisine iade edilmesi için merkezi hükümet nezdinde girişimlerde buldu. Sadaret'e yazdığı mahzarda halkın aslında kendisinden hoşnut olduğunu, kaymakamın kendi adamını bu göreve getirmek maksadıyla kendisini azlettiğini ifade ediyordu. 1860 yılında isteği kabul edilerek, tekrar Buldan'a kaza müdürü olarak atandı. *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 423/41, 10 Safer 1277 / 28 Ağustos 1860.

cüne sahip ileri gelenlerin uygun gördüğü bir kişi göreve gelirdi. Dolayısıyla, kaza müdürlerinin seçiminde halkın iki gruba ayrılarak arşiv vesikalarının diliyle kazada bir takım "*uygunsuzlukların*" ortaya çıkması sık rastlanır olaylardandı. Örneğin, 1848 yılında Buldan Kaza Müdürü Mekrizâde Süleyman Ağa, Tanzimat'ın icabı olan uygulamaları yerine getirmediğinden yerine Fahri Efendi atanmış, ancak o da idarede başarısız olarak kaza halkının iki muhalif gruba ayrılmasına yol açmıştı. Buldan halkından bazıları Süleyman Ağa'nın eski görevine iadesini isterken, diğer grup Fahri Efendi'nin görevinde kalması için destek vermişti. Gerçi Fahri Efendi yöredeki bazı eşkıyalardan yardım alarak kendisini desteklemesi konusunda halkı baskı altında tutmaktaydı[258]. Nihayetinde olayları soruşturmak maksadıyla kazaya gelen Denizli Kaymakamı İzzet Bey, Fahri Efendi'nin görevinden alınmasını, kaza idare meclisinin dağıtılarak yeni seçimlerin yapılmasını ve Buldan'a vekil olarak Denizli İdare Meclisi azalarından Hacı Hüseyin Ağa'nın atanmasını sağladı. Ayrıca içlerinde meclis azaları ve müderrislerin bulunduğu Buldan halkı ileri gelenlerinden kazadaki "*tarafgirliği*" bertaraf eden bu değişikliğin gerekli olduğuna dair bir de mahzar aldı. Mahzarda 36 kişinin mührü bulunuyordu[259]. Bu olay, sancak kaymakamının kaza üzerinde denetleyici ve yaptırımcı mülki amir olarak kendini gösterdiğine, ayrıca sancağa bağlı kazalarda Denizli ileri gelenlerinin etkinliğinin giderek güçlendiğine işaret etmesi bakımından da dikkate değerdir.

Denizli kaymakamı sancağa bağlı kazaları dolaşarak, özellikle vergi tahsilinin düzenli olarak gerçekleşmesini kontrol etmekle görevliydi. Önceki dönemden bakaya olarak kaydedilen vergilerin toplanmasının sağlanması, memurların mali harcamalarının

---

[258] *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi, 155/69, 11 Rebiülevvel 1265 / 4 Şubat 1849.

[259] *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi, 156/4, 25 Zilkade 1264 / 23 Ekim 1848.

kontrol edilmesi, zimmetlerine para geçirmelerinin önlenmesi gibi meseleler için kaymakamların sancağa bağlı kazalarda teftiş gezileri yapmaları padişah iradeleriyle istenirdi[260]. Nitekim bu teftiş gezileri esnasında kaza müdürlerinin çoğu kez kendi şahsi çıkarları doğrultusunda çalıştıkları tespit edilmekte, hazine adına topladıkları vergileri zamanında teslim etmeyerek kişisel servet gibi kullandıkları ortaya çıkmaktaydı. Dolayısıyla tıpkı sancak kaymakamları gibi onlar da sık sık görevden uzaklaştırılıyor, sürgün ya da hapis gibi cezalara mahkûm ediliyorlardı[261].

B. Denizli Kaza Müdürleri (1867-1883)

1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi ile taşra idaresinde yeni bir düzenlemeye geçildi, eyaletlerin yerine sancak, kaza ve nahiyelerden oluşan vilayetler kuruldu. Bundan sonra vilayetler valilerin, sancaklar mutasarrıfların ve kazalar ise kaymakamların yönetiminde olacaktı. Yukarıda da izah edildiği gibi, bu nizamnameyi takiben Aydın vilayetinde yapılan düzenleme ile Denizli, sancak statüsünden kaza statüsüne indirilerek yönetimi önce Menteşe, bir yıl sonra ise Aydın mutasarrıflığına bağlandı. Sancaktan kaza statüsüne geçiş, kentin idari işlevlerinin bundan sonra çevredeki köylerle, Sarayköy, Honaz ve Buldan nahiyeleri ile sınırlı olan daha dar bir alanda geçerli olacağı anlamına geliyordu.

1867 düzenlemesinin Denizli kentinin idari işlevlerini daraltarak, bölgedeki kamu güveninin sarsılması ve kent nüfusu-

[260] *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 130/31, 21 Cemaziyelahir 1269 / 1 Nisan 1853.

[261] Örneğin Denizli sancağına bağlı Eşme kazası müdürü Abdülhalim Ağa'nın 1848 yılında görevinden azledilerek sürgüne gönderilmesinin gerekçesi, "*menfa'at-ı zâtiyyesi garazıyla mugâyir-i rızâ-yı âlî hareket etmekte olduğundan bi'l-cümle ahâlinin kendisinden mutazarrır ve dilgir*" olmasıydı. *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi, 135/26, 16 Receb 1264 / 18 Haziran 1848.

nun azalması gibi bazı olumsuz etkilere yol açtığını daha önce açıklamıştık. Bu değişikliğin bir başka anlamı ise, bundan sonra Aydın mutasarrıfının ve Aydın meclisinin bölge üzerinde idari yetki kazanmasıydı. Elbette İzmir'deki Aydın valisi hala Denizli üzerinde asıl yetkili amirdi. Ancak 1883 yılına kadar sürecek bu dönem zarfında Denizli'nin mülki ve mali idaresi Aydın mutasarrıfları vasıtasıyla yürütüldü. Bu yapı içinde Denizli'ye atanacak yöneticinin kim olacağı konusu vali ile mutasarrıf arasında zaman zaman çatışma konusu haline gelebiliyordu. Örneğin 1869 yılında Aydın Valisi, Âlim Ağa'yı Denizli kazasına kaymakam olarak atamak istediğinde, Aydın Mutasarrıfı Mustafa Bey bir takım sakıncalar ileri sürerek bu atamaya karşı çıktı. Hatta Mustafa Bey, 1868 yılında kurulan ve mülki idarenin işleyişinde en yüksek denetim mercisi haline gelen Şurâ-yı Devlet'e yazdığı tahrirde Âlim Ağa'nın atamasına karşı çıktığı için valinin hiddetine maruz kaldığını, yeni kaymakamın kendisine rağmen Denizli'ye giderek göreve başladığını bildirmekteydi[262]. Merkezi hükümet mutasarrıf ile vali arasında ortaya çıkan bu anlaşmazlığı çözebilmek için Denizli'ye başka bir kaymakam atarken, Aydın mutasarrıfını da Midilli mutasarrıflığına tayin etmiş, böylece bir uzlaşma yolu bulmuştur[263]. Bütün bunlar Osmanlı taşra örgütlenmesinin hiyerarşik yapısı içinde üst idari birimlerin daha alttaki idari birimlere yapılacak atamaları belirlediğini, hatta büyük ölçüde alt birimleri idari vesayeti altında gördüğünü açıkça göstermektedir. Ancak son noktada merkezi hükümet, Tanzimat'ın başından itibaren gerçekleştirmek istendiği gibi, mülki idarede asıl karar mercii pozisyonundadır.

---

[262] *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1375/55, 21 Ramazan 1286 / 25 Aralık 1869.

[263] *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1375/61, 10 Ramazan 1287 / 4 Aralık 1870.

C. Denizli Sancağı Mutasarrıfları (1883-1908)

1883 yılında Denizli'nin kazadan mutasarrıflığa dönüşmesi ile kaza kaymakamının yerine mutasarrıf geçmiştir. 1870'lerden itibaren daha açıkça görüldüğü üzere, Osmanlı taşra yönetiminde etkin olan idari kadro, özellikle Tanzimat öncesi dönemle kıyaslandığında önemli ölçüde farklılaşmıştır. Eski sistemde çok sayıda taşra memuru valinin ya da yerel yönetici olarak atanan muhassıl, mütesellim gibi görevlilerin maiyetindeki kişisel hizmetlileridir. Tavaslı Osman Ağa döneminde muhassıl vekillerinin Osman Ağa'nın akrabalarından seçilmiş olduğunu burada tekrar hatırlatmak gerekir. Hâlbuki Tanzimat döneminde yerel yöneticiler büyük ölçüde merkezden atanan sivil bürokratlar olarak, görev yaptıkları bölgelerde doğrudan doğruya merkezi temsil etmektedirler. Bu hususun belki de en önemli dezavantajı bölge hakkında belirli bir tecrübeden yoksun olmalarıdır. Gerçi tespit edilebildiği kadarıyla, 1883-1908 yılları arasında görev yapan Denizli mutasarrıflarının büyük çoğunluğu (tıpkı önceki dönemin kaymakam ve kaza müdürleri gibi) daha önce Anadolu'daki çeşitli sancaklarda görev yapmış yöneticilerdir. İçlerinden ancak birkaçı Balkan veya Arap vilayetlerinden Denizli'ye gelmiştir (bkz Ek I). Dolayısıyla Anadolu halkının tutum ve tavırlarına çok da yabancı olmamaları gerekir. Yine de Denizli halkı ile uyumlu ilişkiler sürdürebilmek, özellikle merkezin çok önem verdiği vergi tahsilâtı işini düzenli olarak yapabilmek için kent eşrafının aracılığına ihtiyaçları vardır.

Denizli mutasarrıflarının atama ve özlük işleri Dâhiliye Nezareti tarafından yürütülüyordu. Mutasarrıf atamaları Dâhiliye Nezareti'nin Sadaret'e yazdığı tezkere dikkate alınarak yapılır, atamanın kesinleşmesi ise diğer yöneticilerde olduğu gibi ancak padişah iradesiyle gerçekleşirdi[264]. 1883 yılından sonra Aydın va-

[264] Örneğin 1883 yılında Denizli Mutasarrıfı'na atanan Hasan Hayri Paşa hakkındaki iradede şöyle denilmektedir: "*Denizli sancağı mutasarrıflığına Hüdavendigar Vilâyeti merkez mutasarrıfı sâbık saadetlü*

lisinin bu hususta önceki dönemde olduğu kadar etkin olmadığını söylemek mümkündür. Yine de bazı mutasarrıf atamaları Aydın valisinin görüşü dikkate alınarak yapılmıştır. Özellikle bir önceki yöneticinin çeşitli suçlar isnat edilerek azledilmesi durumunda, valinin mutasarrıf adayına kefil olması elbette merkezi yönetimin kararını etkilemiştir. Örneğin, 1892 yılında Şeref Paşa'nın azledilmesinden sonra mutasarrıflık konumuna aday gösterine Vilayet Mektupçusu Muharrem Efendi hakkında Sadaret'e gönderdiği tahriratta Aydın valisi şöyle yazmıştır: "*Denizli mutasarrıflığına Tuna Vilâyeti valiliğinden beri tanıdığım ve âhiren altı yedi senedir Kastamonu'da ve burada tecrübe edip ehliyet ve istikametine i'timâd hâsıl eylediğim mektûbi-i vilâyet Mustafa Efendi'nin ta'yinini... sûret-i mahsûsada temenni ve ricâ eylerim*"[265]. Atama Aydın valisinin istediği gibi gerçekleşmiş, Muharrem Bey yüksek rütbeli bir memur olmamasına rağmen, Rumeli Beylerbeyi payesindeki Şeref Paşa'nın yerine Denizli mutasarrıflığı görevine getirilmiştir[266].

Tanzimat döneminde oluşturulmaya çalışılan sivil bürokrasi mekanizmasının belirli bir personel politikasının oluşmasına ne derece imkân verdiği oldukça tartışmalı bir konudur. Tanzimat'ın bürokratik reformları hakkındaki temel eserlerden birini kaleme alan C. Findley, bu hususta pek de olumlu sonuçlara ulaşmamıştır. Ona göre, "*her ne kadar sivil bürokrasiyi oluşturan 1830'lardaki reformlar üzerindeki etkisi çelişkili görünse de gerçek şudur ki Tanzimat reformcuları önceki uygulamaların ötesine geçen hiçbir*

Hasan Hayri Efendi'nin icrâ-yı me'mûriyeti husûsuna dair Dâhiliye Nezâret-i celîlesinin tezkeresi leffen arz ve takdîm kılınmağla icrâ-yı muktezâsı hakkında irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyâri ne vechîle şeref-müteallik buyrulur ise..." B.O.A., İrade Dahiliye, 881/70235, 1 Cemaziyelevvel 1300 / 10 Mart 1883.

[265] *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1310/Ca-35, 20 Cemaziyelevvel 1310 / 10 Aralık 1892

[266] *B.O.A.*, Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı, 6/20, 30 Cemaziyelevvel 1310 / 20 Aralık 1892.

kapsamlı personel politikası üretememiştir". Dolayısıyla 1861 tarihli bir yazısında Âli Paşa'nın iddia ettiği gibi, "*yükselmenin dayandığı tek esasın yetenek ve başarı olduğunu*" söylemek için henüz çok erkendir[267]. Zira önceki dönemde hâkim olan patrimonyal takdir yetkisi hala geçerliliğini korumakta, şahsi bağlantıların ve ilişkilerin önemi devam etmektedir. Benzer biçimde Osmanlı reformları hakkında önemli çalışmalardan birini yazan R. Davison'a göre, "*atamalardaki ölçü genellikle liyakatten ziyade entrika, nüfuz kullanma ve rüşvetti; bazen siyasal bakımdan etkili bir insanı şerefli bir sürgün göreviyle Bâb-ı Âlî'den uzaklaştırmanın aracıydı*"[268]. Öte yandan idarecilerin tayin kararlarında eğitimlerinin ve uzmanlıklarının gözetilmesi yönünde Tanzimat ile belirgin bir kaygının başlamış olduğu da yadsınamaz bir gerçektir[269].

Tanzimat döneminde sivil bürokrasideki hiyerarşik yapının önceki döneme kıyasla daha düzenli olduğu açıktır. Belki de bunun en önemli kanıtı, mülki rütbelerin birbirini takip eden bir silsile halinde çok daha düzenli ve yalın olarak uygulanmaya başlanmış olmasıdır. 1834 yılında yapılan yasal bir düzenleme ile her memuriyetin hangi rütbeye denk geldiği belirlenmiş, ayrıca her rütbe için özel nişan, resmi elbise ve kılıçlar ihdas edilmiştir. Mülki rütbeler, *ûlâ*, *sânî*, *sâlis* ve *râbi*' olmak üzere dört sınıfa ayrılmıştır. Aynı düzenlemede eskiden ancak üst düzey devlet ricalinin sahip olabildiği "*hâcegânlık-ı divân-ı hümâyûn*"[270] rütbesi silsilenin en altına yer

---

267 Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 195.

268 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, s. 162.

269 Abdülhamid Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 46

270 Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde bu unvan sadece divân-ı hümâyûn dairelerinin şeflerine verilirken, sonraki dönemde bu dairenin haricindeki hizmet sahipleri de aynı unvanı almıştır. 18. yüzyıldan sonra ise merkezi hükümet daireleri dışındakiler ile vezirlerin maiyetindeki divan efendisi gibi görevliler de bu rütbeye sahip olmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, s. 68-71.

almış ve bir daha eski itibarına kavuşamamıştır[271]. Uzmanlaşmanın artması ve bürokrasinin genişlemesi üzerine ilk üç rütbedeki yığılmaları önlemek için, 1846 yılına kadar yapılan birkaç küçük değişiklikle bu rütbeler kendi içinde de alt sınıflara bölünmüştür[272].

Tanzimat döneminin başından 1883 yılına kadar Denizli'de görev yapan yerel yöneticilerin mülki rütbeleri pek yüksek değildir. Yalnızca 1839 yılında Denizli muhassılı olan Tavaslı Osman Ağa bu hususta önemli bir istisnadır. 1834 tarihli bir kayıttan anlaşıldığı üzere[273], Osman Ağa devlet ricaline nadiren verilen *"mirâhûr-ı evvel-hazret-i şehriyârî"*[274] rütbesine sahiptir. Denizli ve Menteşe bölgelerinde voyvodalık ve mütesellimlik yapan, kale muhafızlığı, ordu komutanı gibi önemli görevler üstlenen ve II. Mahmut'un

---

271 Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, 1836-1856 Tanzimat Dönemi*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, s. 37-38.

272 Buna göre mülki memurlar arasındaki sıralama şu şekildeydi: Sadaret müsteşarlığı ile mehd-i ulyâ-yı saltanat kethüdalığına mahsus olan *rütbe-i bâlâ*, vezirlik ve müşirlik rütbelerinin altında yer alıyor, bundan sonra ise sırasıyla, *rütbe-i ûlâ / rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli / rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi / rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel mütemâyizi / rütbe-i sâniye sınıf-ı evveli/ rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi / rütbe-i sâlise sınıf-ı evveli / rütbe-i sâlise sınıf-ı sânisi / rütbe-i râbia / hâcegân-ı divân-ı hümâyûn* rütbeleri geliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, s. 68- 71; Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 39-40.

273 *B.O.A.*, Cevdet Maliye, 469/19084, 29 Zilhicce 1250 / 28 Nisan 1834.

274 Osmanlı devletinde *"İstabl-ı Amire"* (Has-ahır) denilen ve saray hayvanlarıyla bunların takımlarının idare ve yetiştirilmelerine ait işlerle meşgul olan teşkilatın başındaki memura *"mirahur-ı evvel"* denilmiştir. Ancak Tavaslı Osman Ağa için burada kullanılan *"mirahur- evvel"* idari bir payedir ve kapıcıbaşılığın üstünde tutulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, Cilt II, s. 542, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Mirahur", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 349.

huzuruna kabul edilen Tavaslı'nın rütbesi padişahın kendisine gösterdiği teveccühün kanıtı olmalıdır. Osman Ağa'dan sonra Denizli'ye gelen kaymakamların mülki rütbeleri ise "*hâcegân-ı divân-ı hümâyûn*", "*rikâb-ı hümâyûn kapıcıbaşısı*" veya "*rütbe-i sâlise*" gibi daha alt seviyelerdedir. Dolayısıyla bu rütbe sahiplerine "*Paşa*" değil, "*Efendi*" veya "*Bey*" denilmiştir. Kayıtlardan çıkarılabildiği kadarıyla, Denizli kaymakamları arasında sadece 1850 yılında görev yapan Bekir Paşa, askeri rütbelerden mirlivâlığa denk gelen "*mirü'l ümerâ*" rütbesine sahiptir. Ancak o da görev sırasında vefat etmiş, dolayısıyla Denizli'de kısa bir süre kalmıştır.

1883 yılında Denizli'nin Osmanlı taşra hiyerarşisinde idari statüsünün mutasarrıflığa dönüşmesinden sonra Denizli yöneticilerinin görev süreleri dikkat çekici bir biçimde uzamıştır. 1842-1867 tarihleri arasındaki 25 yıllık süre zarfında Denizli'ye atanan 19 kaymakamın ortalama görev süresi bir yıldan biraz fazla iken, 1883-1908 tarihleri arasında yine 25 yıllık süre zarfında Denizli'de toplam 13 mutasarrıf görev yapmış, ortalama görev süreleri ise neredeyse iki yıla çıkmıştır. Keza mutasarrıflar arasında Şeref Paşa (1888-1892), Ahmet Şevki Bey (1896-1901) ve Hasan Muharrem Bey (1903-1908) gibi 4-6 yıl arasında kesintisiz olarak görev yapan yöneticiler de olmuştur (bkz. Ek I). Dolayısıyla Denizli söz konusu olduğunda 1883-1908 yılları arasındaki dönemin önceki devirlere kıyasla taşra idaresinde çok daha istikrarlı olduğu düşünülebilir[275].

[275] A. Kırmızı, II. Abdülhamid döneminde 1895-1908 yılları arasında Osmanlı vilayet idaresini inceleyen oldukça yetkin bir çalışmada, söz konusu tarihlerde taşrayı yöneten valilerin oldukça uzun süreler görev yaptıklarını tespit etmiştir. Örneğin, Kamil Paşa (Aydın, 1895-1907), Bahri Paşa (Adana, 1898-1908) ve Arif Paşa (Edirne, 1895-1907) gibi pek çok vali on yılı aşkın sürelerle aynı yerde çalışmışlardır. Dolayısıyla II. Abdülhamid döneminin son yılları, en azından bazı bölgelerin taşra idari mekanizması söz konusu olduğunda nispeten bir istikrar ve etkinlik dönemi olarak görülebilir. Abdülhamid Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 16-17.

Nitekim 1883-1908 yılları arasında Denizli'de görev yapan 13 mutasarrıfın sadece ikisi (Fiham Paşa ve Şeref Paşa) kötü yönetim, yolsuzluk, gibi suçlar dolayısıyla görevlerinden azledilmişlerdir. Diğer taraftan şunu da belirtmek gerekir ki taşra yöneticisinin nispeten daha uzun bir dönem için aynı bölgede kalması her zaman olumlu sonuçlar yaratmamıştır. Örneğin, aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde ele alınacağı üzere, Şeref Paşa dört yıllık Denizli mutasarrıflığı görevinden sonra yirmi dört ayrı suçtan dolayı mahkeme edilmiştir.

1883 yılından sonra ortaya çıkan bir başka değişiklik ise kente tayin edilen mülki amirin daha üst seviyedeki bürokratlar arasından seçilmeye başlanmış olmasıdır. Bundan sonra "*Efendi*" ve "*Bey*" den başka "*Paşa*" unvanını taşıyan Denizli mutasarrıfları, çoğunlukla ya "*rütbe-i ûlâ*"ya ya da onun da üstünde yer alan "*Rumeli Beylerbeyi*" payesine sahiptir. Aslında 1871 Vilayet Nizamnamesi'nden sonra, sancak kaymakamının yerini alan mutasarrıf, taşra hiyerarşisinde onunla aynı seviyededir. Dolayısıyla Denizli mutasarrıflarının önceki dönemin kaymakamlarından daha üst rütbeli olmasının sebebi, Denizli'nin mutasarrıflık olarak örgütlendiği 1883 yılına gelinceye kadar Osmanlı devlet yönetiminde sivil bürokrasi kadrolarının genişlemiş olmasına bağlanabilir. 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde taşra yöneticiliğine namzet olanların sayısı her durumda önceki dönemden çok daha yüksek olmalıdır[276].

Öyle anlaşılıyor ki mülki rütbelerin tevcihi daha çok görev süresi esasına göre yapılmıştır. Örneğin 1902 ile 1908 yılları arasında altı yıl Denizli mutasarrıfı olarak görev yapan Hasan Muharrem Bey'in rütbesi her üç yılda bir, sonraki üst dereceye çıkarılmış,

---

[276] 1859 yılında açılan Mekteb-i Mülkiye ilk başta iki yıllık bir eğitim programı uygularken, 1877 yılında yeniden düzenlenerek dört yıllık olmuş ve öğrenci yetiştirme alt yapısı iyileştirilmiştir. 1908'den önce 1236 mezun veren Mekteb-i Mülkiye üst düzey bürokratların yetiştiği önemli bir eğitim kurumu haline gelmiştir. *A.g.e.*, s. 46

rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi'ne haiz olarak başladığı görevini *rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli* derecesiyle bitirmiştir. Diğer taraftan, bazen taşra yöneticilerinin üstün hizmetleri ve gösterdikleri gayretler dolayısıyla hizmet süresine bakılmaksızın daha üst rütbelerle ödüllendirildikleri de olmuştur. Örneğin 1887 yılında Denizli mutasarrıfı olan Cafer Bey'in rütbesi, *rütbe-i sâniye mütemâyizi*'nden, her biri üç yıllık hizmet süresine denk gelen iki rütbe atlanarak, "*rütbe-i mir-i mirâniye*" yani Rumeli Beylerbeyi payesine çıkarılmıştır[277]. Aydın valiliğinin isteği üzerine yapılan bu terfi Cafer Bey'in Denizli mutasarrıflığı içindeki yol çalışmalarındaki gayretleri dolayısıyladır. Bir başka örnek ise 1908 yılında Denizli'de görev yapan İsmail Kemal Bey'dir. Denizli'de iki iptidai mektebi ve Adliye Dairesi'nin inşasından dolayı İsmail Kemal Bey'in bölgeye yaptığı hizmetler ve görevindeki gayretli çalışmaları takdire layık görülmüş ve rütbesi bir derece yükseltilmiştir[278]. Zaten bu dönemde taşra yöneticileri için en önemli başarı ölçütü yapılaşma ve bayındırlık alanındaki hizmetlerdir. Bu yüzden pek çok vilayet salnamesinde inşa edilen hükümet konakları, saat kuleleri v.b. devlet binalarının fotoğraflarına gururla yer verilmekte, açılan yollar, yaptırılan köprüler, kaldırımlar gibi bayındırlık hizmetleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Keza 1892 tarihli bir belgede Denizli mutasarrıfının "*vezâif-i esâsiyesinin ümrân-ı memleket ve tesviye-i turuk ve ma'âbir ve terâkki-i sanâyi ve ticaret ve ta'mîm-i ma'ârif*" olduğu özellikle vurgulanmış, bu işlere özen gösterilmesi istenmiştir[279].

Denizli'deki yöneticilerin kariyer çizgilerini ortaya koyabilmek konusunda tayin ve terfi süreçlerinde verilen nişan-

---

277 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1410/57, 12 Receb 1304 / 6 Nisan 1887.

278 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1235/36, 21 Muharrem 1326 / 24 Şubat 1908.

279 *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1310/Ca-35, 20 Cemaziyelevvel 1310 / 10 Aralık 1892.

ların açıklayıcı bir gösterge olacağı düşünülebilir. Öncelikle belirtmek gerekir ki Tanzimat döneminde ihdas edilen nişan ve madalyaların önemli bir bölümü dönemin siyasi ve maddi yenilikleriyle, en önemlisi de modernleşmenin yönüyle doğrudan ilgilidir[280]. 1852 yılından itibaren uygulanmaya başlanan "*Mecidî Nişanı*", Osmanlı devletinin Batı tarzındaki ilk nişanı olarak kabul edilmektedir. Bu nişanın ve alâmetlerinin niteliklerini, veriliş şartlarını ve kullanımını düzenleyen bir nizamnamenin çıkarılmış olması önemlidir. Çünkü daha önce verilen nişanlar modern bir taltif sistemi için vazgeçilmez olan bu özelliğe sahip değildir. Bu sebeple Mecidî Nişanı'nın Avrupa devletlerindeki sistemde olduğu gibi idari ve hukuki bir çerçeve içinde ihdas edilmiş olması önemlidir[281].

Mecidî Nişanı, Tanzimat döneminde taşra yönetiminden sorumlu sivil bürokratları taltif etmek için en sık kullanılan mükâfat olmuştur. Gerçi bu nişanın liyakat ve hizmet esasına ne derece uyduğu, yani değerli bir "*ödül*" olup olmadığı tartışmalıdır. Zira sistemin yaygınlaşmasıyla birlikte ister istemez nişan ve madalyalar bir değer kaybına uğramış veya en azından rutinleşmiş bir mükâfat haline gelmiştir. Başka bir deyişle, devlet görevlileri belli hizmet sürelerinden sonra az çok otomatik bir şekilde rütbelerine uygun nişanlar alabilmektedirler. E. Eldem, Osmanlı nişan ve madalyaları hakkındaki kapsamlı eserinde, özellikle II. Abdülhamid döneminde "*Padişahın epey 'hafif' nedenlerle veya en azından katı liyakat veya hizmet kavramlarına pek uymayan sebeplerle madalya ve nişan verdiği*" sonucuna ulaşmıştır. Öte yandan bu durumun daha ziyade merkez bürokratları için doğru olabileceği de akla gelmektedir. Zaten E. Eldem de bu hususa dikkat çekerek, nişan

---

280 Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2004, s. 332.

281 Ayrıntılı bilgi için bakınız *a.g.e.* s. 176-215.

ihdasında *"taşra teşkilatına nazaran merkezi idareye öncelik ve ayrıcalık tanınmış olduğunu"* belirtmektedir[282].

Denizli mutasarrıfları genellikle ikinci ve üçüncü sınıf Mecidî Nişanı'na sahiptir. İçlerinden sadece iki mutasarrıf ise Sultan Abdülaziz'in cülusundan hemen sonra uygulanmaya başlanan *"Osmanî Nişanı"* ile ödüllendirilmiştir. Kısa bir süre içinde devletin en yüksek ve itibarlı nişanı haline gelen Osmanî Nişanı'nın en azından Mecidî nişanı kadar sıklıkla verilmemiş olması, iki nişan arasında belirli bir hiyerarşinin olduğunu doğrulamaktadır. Keza her iki nişanla taltif edilen kişilere verilen Osmanî Nişanı neredeyse genel bir kural olarak Mecidî Nişanı'nın bir ya da iki rütbe altında olmuştur[283]. Örneğin Denizli Mutasarrıfı Hasan Hayri Paşa, birinci dereceden Mecidî Nişanı'na sahipken Osmanî Nişanı'nın ikinci derecesiyle ödüllendirilmiştir. 1908 yılında Denizli mutasarrıfı olan İsmail Kemal Bey ise ikinci dereceden Mecidî Nişanı'na ve dördüncü dereceden Osmanî Nişanı'na sahiptir (bkz. Ek I).

Devlet görevlilerinin tayin ve terfi işlemlerinden sorumlu olan Sicil-i Ahval Komisyonu'nun kayıtlarını incelemeden elbette bu dönemde kaç devlet görevlisinin hangi nişana ya da nişanlara sahip olduğunu kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak 1906 tarihli devlet salnamesi bu noktada sınırlı da olsa bir fikir vermektedir. Bu salnameye dâhil edilen nişan ve madalya sahibi devlet memurlarının sayısı 9,800 kadardır, 8,000 nişan sahibinin ancak 3,000 kadarı ise birinci ve ikinci dereceden nişan almıştır. Dolayısıyla taşra yöneticileri arasında üst dereceden Mecidî Nişanı alanlara çok sık rastlanmadığı sonucuna varılabilir[284]. Denizli mutasarrıflarının ikinci ve üçüncü derece gibi nispeten yüksek dereceli nişanlara sahip olmaları, bu nişanların birer ayrıcalık ve itibar sembolü olarak değerlendirilmesiyle anlam kazanır.

---

[282] *A.g.e.*, s. 334.

[283] *A.g.e.* s. 222.

[284] *A.g.e.* s. 344

Dördüncü Bölüm

DENİZLİ'DE KENT YÖNETİMİ: EŞRAF POLİTİKALARI VE BELEDİYE TEŞKİLATI

I. KENT EŞRAFININ İKTİDAR MÜCADELELERİ VE BÖLGESEL NÜFUZ ARAÇLARI

Tanzimat döneminde Osmanlı taşra idaresi söz konusu olduğunda değişen tek şey, elbette sadece idari yapının işleyişi ve bu yapı içinde görev alan yerel yöneticinin profili değildir. Aslında reformların getirdiği merkezileşme dönemi, içinde hem merkeziyetçi hem de adem-i merkeziyetçi unsurları barındıran karmaşık bir süreçtir. Devlet bir taraftan idari yapısını merkezileştirmek için çaba sarf ederken diğer taraftan çelişkili gibi görünse de yerel danışma ve karar verme mekanizmalarının sayısını arttırmış, üstelik bu mekanizmaları giderek kuvvetlendirmiştir[285]. Dolayısıyla bu süreç içinde merkezi devlet, taşra idarecileri, yerel nüfuz sahipleri

[285] Osmanlı topraklarında modern anlamdaki yerel yönetimin, Bâbıâlî bürokrasisinin İmparatorluğu etkin bir biçimde denetimi altına almaya çalıştığı ve nispeten bunu başardığı bir dönemde doğmuş olması ilginçtir. Öyle görünmesine rağmen aslında bu çok da tezatlı bir gelişme değildir. Zira İ. Ortaylı'nın belirttiği gibi, "*çağdaş yerel yönetim, bir kurum olarak, ancak geniş bir alanda ve toplumun bütün kurumları üzerinde kontrol fonksiyonunu yürüten bir merkezî idarenin varlığı karşısında söz konusudur*". İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt. I, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 231.

ve halk arasındaki ilişkiler tüm tarafları etkileyecek biçimde büyük ölçüde yeniden şekillenmiştir.

Osmanlı reform dönemi merkezi iktidar ile çeşitli yerel gruplar arasında sadece ittifak ve pazarlıkların değil, aynı zamanda çatışmaların da eksik olmadığı bir dönem olmuştur. Reformu başlatan elbette devletin kendisidir. Ancak buna rağmen, yerel grupların gerek kendi aralarındaki, gerekse taşra yönetimi ve merkezi devletle olan ilişkileri, reform programının gidişatını derinden etkileyecektir. İşte tam bu sebeple reformları yönlendiren temel amaç ve eğilimler değişmese de, reformların çeşitli bölgelerdeki sonuçları birbirinden farklı olmuştur. Dolayısıyla Tanzimat uygulamalarını tüm İmparatorluğu içine alan genel bir model içinde değil, farklı bölgeleri konu ederek, devlet temsilcileri ve yerel gruplar arasındaki ilişkilere odaklanan bir yaklaşımla ele almak gerekir[286].

Bilindiği gibi, Tanzimat dönemi mülki ve mali idarenin her dalının hükümet kontrolüne alınmak istendiği, bu amaçla askeriyenin, eğitimin, kentsel düzenin, iletişim ve ulaşım koşullarının yani kısacası tüm kamusal alanın yeniden düzenlenmeye çalışıldığı bir süreçtir. Bu bağlamda yüzyıllardır mahalli gruplara, dini cemaatlere ve vakıflara bırakılan kamu hizmetleri olabildiğince merkezi hükümetin işlevleri içine alınmaya çalışılmıştır[287]. Üstelik bütün bunlar mali krizlerden yakasını kurtaramayan, çok farklı bölgeleri bünyesinde barındıran, dolayısıyla toplumsal çeşitlilik ile özdeşleşmiş bir devletin çabalarıdır. Bu şartlar altında devlet reform idealini ancak yerel dinamikleri yakından tanıyan bölge

---

[286] Tanzimat reformlarının yerel sonuçlarını Bulgaristan bölgesinin kendine özgü özelliklerini temel alarak değerlendirmek isteyen bir çalışma için bkz. Yonca Köksal, "Tanzimat Döneminde Bulgaristan: Osmanlı'da Merkezi Devletin Oluşumu, 1839-1878", *Toplum ve Bilim*, 83, Kış 1999/2000, s. 243.

[287] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı*, s. 17

eşrafının yardımıyla gerçekleştirebilecektir. Nitekim eşrafın bölgeye dair bilgileri, nüfus üzerindeki etkinlikleri olmasa vergilerin toplanması gibi idari görevlerin bile hakkıyla yerine getirilmesi mümkün değildir. Öte yandan taşra eşrafına ihtiyaç duyan sadece hükümet değildir, aynı şekilde yerel halk da idare ile her tür ilişkisinde onların aracılığına daha sık başvurmak zorundadır. Askere alma, yeni kanunlar, vergilerin tayini ve toplanmasında uygulanan yeni yöntemler, küçük kentlerde dahi kurulan garnizonlar ve inşa edilen hükümet binaları, yerel özerklikleri zayıflatma ya da yok etme çabası, bütün bunlar yerel halkın yönetime daha önce hiç olmadığı kadar sıkı bağlandığının göstergeleridir[288].

Öyleyse merkeziyetçi yönetim idealinin yerel nüfus ile devlet arasındaki ilişkilerde aracılık yapan kent eşrafını tümüyle etkisiz bırakmak anlamına gelmediği açıktır. Her şeyden önce devlet işlerini yönetecek olan yetişkin kadroların sayıca yetersizliği, böyle bir eğilimin ortaya çıkmasını daha baştan engellemiştir. Dolayısıyla aracı grupları yok etmek yerine, aşamalı olarak sistemle bütünleştirmek, onları devlet kadrolarına dâhil etmek gibi bir yöntem tercih edilmiştir[289]. Tanzimat reformlarının tebaa karşısında devletin gücünü artıracak biçimde işlediği doğrudur, yine de bu değişimden asıl faydalanan her bölgenin yönetiminde bir biçimde etkinlik kazanmış olan taşra eşrafı olmuştur. Tanzimat'ın kurduğu vilayet, liva, kaza idare meclislerine, mahkeme heyetlerine, çeşitli hizmetlerin görülmesi için oluşturulan özel ihtisas komisyonlarına ve belediye meclislerine giren kent eşrafı, karar ve yürütme alanına el atarak nüfuzunu sağlamlaştırmıştır[290].

Tanzimat döneminde idealize edilen yerel yönetim mekanizması daima merkezle sıkı bağlar içinde olan bir yapıdır.

---

288 Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", s. 62.

289 Yonca Köksal, "Tanzimat Döneminde Bulgaristan", s. 244.

290 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı*, s. 79.

Diğer taraftan yerel yönetimin etkili bir biçimde işlemesi için elbette taşra yöneticileri ile bölge ileri gelenleri arasında da belirli bir anlaşma ve uzlaşma zemini olması gerekmektedir. Ne var ki, bu uzlaşma yöneticilerin sık sık değiştirilmesi, kent eşrafı arasındaki şiddetli rekabet, çıkar çatışmaları ve daha pek çok etken dolayısıyla oldukça kaygan bir zemine dayanmaktadır. Nitekim mülki idare makamına yapılan her yeni atama eski uzlaşmayı geçersiz kıldığı gibi, kentteki çeşitli politik lobiler arasındaki güç ittifaklarının yeniden biçimlenmesi için de fırsat yaratmaktadır.

Bölgesel güç ittifakının niteliğini ve değişkenlerini belirleyen temel unsur, doğal olarak o bölgenin coğrafi, ekonomik, siyasi ve toplumsal yapılarıdır. Taşra eşrafının bu özellikleri bünyesinde taşıması, ya da daha doğru bir ifadeyle bölgesel özelliklere göre nitelik kazanması devlet yönetiminin kendi esneklik kapasitesini bölgesel şartlara uyabilecek ölçüde geliştirmesini gerektirmiştir. Dolayısıyla her ne kadar 1871 Vilayet Nizamnamesi ile bazı belirli bölgeler hariç olsa da İmparatorluk genelinde tek tip bir eyalet yönetim şeması uygulanmak istenmişse de devlet fiili esnekliğini kaybetmemek zorundadır[291]. Bu zorunluluk toplumsal çeşitliliği baskın olan bölgeler için elbette çok daha hayati bir önemdedir.

---

[291] Her ne kadar 1871 Nizamnamesi tüm İmparatorluk için genel bir uygulama olarak hazırlanmışsa da çeşitli iç karışıklıkların ve Avrupalı devletlerin müdahalelerinin sonucu olarak bazı vilayetlere ayrıcalıklı statü verilmiştir. Bunlar içinden Cebel-i Lübnan, Bosna-Hersek, Mısır, Girit ve Sisam adaları başta gelmektedir. Bundan başka İstanbul, Hicaz ve Yemen gibi klasik Osmanlı yönetiminde özel statüsü olan yerler de gelenek korunarak 1871 Vilayet Nizamnamesi'nin dışında bırakılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *A.g.e.*, s. 64-69.

A. Kent Eşrafının Rekabet Alanı: Meclisler ve İdari Kurullar

19. yüzyıl ortalarında Denizli'deki nüfus İmparatorluğun pek çok bölgesine kıyasla daha türdeş bir nitelik arz ediyordu[292]. Bu açıdan bakıldığında, örneğin Balkanlarda olduğu gibi, çok daha çeşitli etnik ve dini unsurların bulunduğu diğer yerleşimlere kıyasla Denizli'de temsili kurumların daha kolay gelişmiş olması düşünülebilir. Ancak bu bölgedeki sorun, iktidar mücadelelerinin çeşitli etnik unsurlar ya da dini cemaatler arasında değil, bazı nüfuzlu kesimler arasında olmasıydı. Üstelik eşraf arasındaki gerilim ve çatışmalar, kimi zaman bölgedeki yöneticiyle de karşı karşıya gelmelerine yol açıyor, bu ise elbette en başta istikrarlı bir yerel yönetimin gelişimini aksatıyordu.

Denizli'deki eşrafın, kendi ekonomik, sosyal ve siyasi çıkarlarını gerçekleştirmek adına başvurabileceği çok çeşitli vasıtalar vardı. Dönemin yerel yönetim kurumları içinden şüphesiz ki idari meclis, bu vasıtalar arasında en önemli olanıydı. 1842 yılında yapılan düzenlemelerle önce "*küçük meclis*", 1849'dan sonra ise

---

[292] 1831 yılında askerlik ve vergi yükümlüsü olan erkek nüfusunu tespit etmek üzere yapılan nüfus sayımı Osmanlı devletinin modern anlamdaki ilk nüfus sayımı olarak kabul edilir. Buna göre Denizli merkez kazasının toplam nüfusu 7.845'dir. Kaza nüfusunun çok önemli bir bölümü yaklaşık yüzde 96'sı Müslümanlardan oluşmaktadır, gayrimüslimlerin oranı ise yüzde 4'dür. 1881 yılında yapılmaya başlanan ve sonuçları 1893 yılında yayınlanan nüfus sayımı ise bu kez hem erkek hem kadın nüfusunu kapsamıştır. Bu sayımda Denizli merkez kazasının toplam nüfusu 35.673 olarak tespit edilmiştir. Müslümanların oranı bu kez az bir düşüşle yüzde 93,6 civarındadır, Rum ve Ermenilerden oluşan gayrimüslimler ise nüfusun geri kalanını teşkil etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahir Kodal, *Denizli Nüfus Tarihi (1923-2008)*, Ankara: Divan Kitap, 2009, s. 20-34; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 72-75, 162.

"*sancak meclisi*" adını alan idari meclis, sancağın yönetiminden sorumlu olan kaymakamın başkanlığında haftanın belli günlerinde toplanırdı. Yerel yönetimin üst düzey memurları olan mal müdürü, hâkim, tahrirat ve mal başkâtipleri meclisin doğal üyesi olarak görev yaparken, halk tarafından seçilmiş ikisi Müslüman, ikisi gayrimüslim dört üyeyle meclis tamamlanırdı. Bölgenin yönetim, maliye, eğitim, kamu hizmetleri gibi meselelerini görüşerek karara bağlayan sancak meclisi, yargı alanında da bazı yetkilere sahipti. Şeriatı ilgilendiren davalar dışındaki konuları ele alır, eşkıyalık olayları gibi kamu güvenliğini bozan meseleleri araştırır, öldürme ve yol kesme gibi suçlar dışındakilerin soruşturmasını yürütürdü[293]. Denizli idari meclisi belirli bir hiyerarşik kurum dizgesi içinde yer aldığından vilayet merkezindeki idari meclise bağlı olarak çalışır, aynı zamanda sancaktaki diğer kaza meclislerinin bir üst kurumu olarak görev yapardı.

Vilayet, liva ve kaza düzeyinde kurulan taşra idare meclislerinin örgütleniş ve işleyiş tarzı 1864 ve 1871 Nizamnameleriyle çok daha ayrıntılı olarak düzenlendi. 1864 Nizamnamesi'nden sonra nizami mahkemelerin kurulmasını takiben vilayet meclislerinin hukuki alandaki yetkileri sona erdi[294]. Daha önce de belirtildiği gibi 1867 yılından sonra Denizli'nin kaza düzeyine indirgenmesiyle, bölgenin idari örgütlenmesi hiyerarşik bakımdan bir alt dereceye düşürülmüş oldu. Her ne kadar kentteki kaza idare meclisinin kural olarak liva düzeyindeki meclise benzer hizmetleri aynı kurallar içinde yürütmesi gerekiyorsa da artık idari yetkinlik açısından bir üst makam olan Aydın sancağı idare meclisine tabiydi. Kaza idare meclisleri, taşra yönetim hiyerarşisi içinde yetki kapasitesi en az olan organlardı. Dolayısıyla Denizli kaza meclisinin yönetimde güçlü bir etkinliğe

---

293 Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin*, s. 236-237.

294 Nizamiye mahkemeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2004, s. 125-142.

sahip olması beklenemezdi. Kaldı ki merkeziyetçilik çağının bir getirisi olarak büyük ve önemli sorunlar sancak meclisinde bile çözülemiyor, genellikle sancak kaymakamı tarafından vali veya vilayet meclisine bildiriliyordu.

1883 yılında Denizli'nin taşra idari hiyerarşisinde mutasarrıflık derecesine yükseltilmesi ile birlikte kentte oluşturulan en önemli büro, kaza idare meclisinin yerini alan liva idare meclisi oldu. Bu meclis liva düzeyinde maliye, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticaret ile ilgili işlerin görülmesi ve karara bağlanması ile yükümlüydü. Dolayısıyla liva idare meclisi bölgedeki kamu binalarının (mektep, hapishane, hastane v.b.) bakım ve onarımının yanı sıra, karayollarının yapımı ile ilgilenir, ayrıca vergilerin dağıtılıp toplanması, iltizama verilmesi, hazine gelir kaynaklarının korunması gibi meselelerde de görüş bildirirdi. Bunun yanında sancağa bağlı olan kaza meclislerinin başvurularının da bu mecliste ele alındığı düşünülürse, 1883 yılından sonra, Denizli kentinin idari işlevleri çeşitlenmekle kalmamış çevreyi de kuşatacak şekilde genişlemişti. Meclisin başkanı bu birimde valinin yetki ve sorumluluklarını üstlenmiş olan mutasarrıftı. Liva merkezi hâkimi, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin önderleri ise meclisin doğal üyeleriydi. Halk tarafından seçilmesi öngörülen, ancak uygulamada daha çok atamayla göreve gelen yine ikisi Müslüman ve ikisi gayrimüslim dört üye ile meclis tamamlanmış olurdu[295].

İdari meclislere seçimle gelen üyelerin yarısının Müslüman, yarısının gayrimüslim halktan olması hükmü, Tanzimat ile getirilmeye çalışılan hukuki "*eşitlik*" ilkesini hayata geçirmek için yapılmış düzenlemelerden biriydi. Devletin tüm tebaasını din ve mezhep farkı gözetmeksizin bir "*Osmanlılık*"[296] ideali altında

---

[295] Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin*, s. 258.

[296] Tanzimat döneminin devlet adamları (Reşit, Âlî ve Fuat Paşalar), pek çok konuda fikir ayrılığı içinde olmalarına ve devlet yönetiminde farklı tavırlar geliştirmelerine rağmen, İmparatorluğun birlik ve devamını

birleştirmek istediği Tanzimat fermanının ilanıyla açıkça ifade edilmişti. Hem merkezde hem de taşrada kurulan idari ve hukuki meclislerde gayrimüslim üyelere görev verilmesi bu amaç için atılan önemli adımlardan biriydi. Bu doğrultuda Denizli'de de 1840 yılında muhassıllık meclisi ile başlamak üzere, gayrimüslim üyeler idari mecliste, yargı alanındaki kurumlarda ve bölge yönetimine yardımcı olarak kurulan pek çok komisyonda üye olarak görev yaptılar. Denizli idare meclisinin üye listesinde de görüleceği üzere (bkz. Tablo 2), isimleri dolayısıyla kentteki Rum ve Ermeni cemaatinden olduğu tahmin edilen iki üye mecliste görev yapmış, üstelik içlerinden bazıları, Haçin Ağa ve Ohanik Efendi örneğinde olduğu gibi, üyeliklerini uzun süre korumuştur.

Meclisteki Müslüman ve gayrimüslim üyeler arasındaki ilişkilere gelince şunları söylemek mümkündür; özellikle gayrimüslimlerin nüfus oranının yüksek olduğu, çok çeşitli cemaatlerin bir arada bulunduğu ve Avrupa devletlerinin nüfuz kurma mücadelelerine sahne olan bazı Osmanlı kentlerinde meclis üyelikleri üzerinden veya meclis içinde şiddetli rekabetler yaşanabilmekteydi. Ne yazık ki Denizli'deki gayrimüslimlerin taşra yönetimindeki rolleri hakkında açıklayıcı olabilecek herhangi bir kaynaktan yoksunuz. Ancak merkezi devlete ait kayıtlara herhangi bir meselenin yansımamış olması çoğunluğu Müslüman olan, nispeten daha türdeş bir nüfusun bulunduğu Denizli kentinde

---

sağlamak için Osmanlı halklarına din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin eşitlik verilmesi konusunda aynı fikrindeydi. Bu nedenle "*Osmanlılık*" fikri adeta bir devlet ideolojisi haline getirilmeye çalışıldı. "*Osmanlılık*" kavramını bazen tüm Osmanlı uyruklarının "*birleştirilmesi*", bazen de "*kardeşliği*" anlamında kullandılar. Onlara göre, kozmopolit bir Osmanlılık ideali sadece devletin kurtuluşunu sağlamayacak, aynı zamanda imparatorluğu uluslararası platformda güçlü bir konuma taşıyacaktı. Roderic H. Davison, "Turkish Attidutes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review*, 59/4, 1954, s. 850-851.

bu türden bir sorunun en azından ciddi boyutta yaşanmadığını düşündürmektedir.

Şüphesiz ki vilayet, liva ve kaza düzeyinde kurulan idari meclisler, Tanzimat döneminde ortaya çıkan taşra idare organları arasında en önemlisiydi. Ne var ki daha ziyade bir istişare ve karar organı olan meclisin yürütme yetkisi oldukça sınırlıydı. Ne merkezi hükümetten ne de bölgedeki mülki yöneticiden bağımsız olarak hareket edemezdi. H. Gerber'in Kudüs idare meclisi örneğinde gösterdiği gibi,

> *"genel olarak idari meclis tümüyle pasif bir tarzda işlerdi; fertler, alt kademedeki meclisler, belediyeler, merkezi otorite ya da yerel yönetici tarafından meclis idaresine havale edilen konuları ele alırdı. Dolayısıyla oldukça az sayıdaki karar meclisin ya da üyelerin hususi tasarrufuyla gündeme alınmış konular hakkındaydı"*[297].

İdari meclislerin kurumsal inisiyatifinin sınırlı olmasından dolayı, bazen çok önemsiz sorunlar bile merkezi hükümete soruluyor, böylece merkezle taşra arasında giderek artan bir kırtasiyecilik yüzünden asıl önemli meseleler askıda kalabiliyordu.

Öte yandan kurumsal yetkisi sınırlı olsa da meclisin oldukça geniş bir faaliyet alanı vardı. Dolayısıyla bölgesel nüfuzunu muhafaza etmek ve bu nüfuzu daha da güçlendirmek isteyen Denizli'deki eşraf, daha başından itibaren idari meclisi etki altına alınması gereken bir kurum olarak gördü. Böylece idari meclis, kent eşrafı arasındaki güç çekişmelerine resmi bir meydan sağladı, ayrıca eşraf ile kaza kaymakamı arasındaki sürtüşmelerin de asıl mekânı oldu. Bir önceki bölümde değinildiği üzere, mülki amirlerden beklenen en büyük beceri, kent eşrafı aracılığıyla halkın desteğini sağlamak

---

[297] Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem (1890-1914)*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1985, s. 129-130.

ve eşraf arasındaki güç çekişmelerini dengeleyebilmekti. Nitekim bu başarılamadığında ortaya çıkan krizin ya da arşiv belgelerinin diliyle "*uygunsuzluğun*" sonucu çoğunlukla kaymakam ya da mutasarrıf, ne derece yüksek rütbeli bir amir olursa olsun, genellikle yöneticinin azliyle sonuçlanıyordu.

1852-1854 yılları arasında Denizli'de meydana gelen olaylar, idari mecliste üye olmanın kent eşrafı açısından ne derece önemli olduğunu, dolayısıyla idari meclisin eşraf arasındaki çıkar çatışmalarına ne şekilde odak teşkil ettiğini çarpıcı bir şekilde açıklamaktadır. 1852 yılının Şubat ayında, Denizli Sancak Kaymakamı Mehmet Efendi'nin göreve başlamasından kısa bir süre sonra, idari meclis azalarının meclisten uzaklaştırılarak yeni üyelerin göreve getirilmesi ölümlere varacak kadar ciddi bir krize yol açtı. Aslında üye değişikliği Denizli halkının İzmir'deki eyalet meclisine mahzar göndererek şikâyette bulunması üzerine gerçekleşmişti. Bu şikâyetin gerekçesi ise, meclis azalarının civar köylerdeki eşkıyalarla birlikte hareket etmeleri ve kamu düzenini bozarak halka zulmetmeleriydi. Ne var ki üye değişikliğini kabul etmek istemeyen eski meclis azaları ve onların akrabaları yeni meclisin halkın isteğiyle kurulmadığını söylüyor, Kaymakam Mehmet Efendi'nin Baklan'lı Abdi Beyzâde Emin Ağa, Buldanlı Mekrioğlu Süleyman ve Göküyüklü Dukarcıkoğlu Mustafa ile ittifak halinde olduğunu, kendi taraftarlarını meclise tayin etmek istediğini savunuyordu. İddialara göre, başında kaymakamın da bulunduğu bu grup Karcı köyünden bazı eşkıyaları kullanmaktaydı. Hatta bu eşkıyalar Denizli çarşısına gelip "*meclis azasını istemeyiz*" diyerek halkı tahrik etmişler ve istenmeyen olayların başlamasına neden olmuşlardı. Görevden alınmış meclis azaları bu iddialarını merkezi devlete de duyurabilmek için kaymakamın azlini talep eden mahzarlar düzenlemişler, halktan bazı kimselere imzalattıkları bu mahzarları Meclis-i Vâlâ'ya göndermişlerdi. Ancak Denizli hâkimi Mehmet Hulusi Efendi'nin olay hakkındaki ayrıntılı raporundan anlaşıldığı üzere, bu mahzarlar,

"cümle ahâlinin re'yiyle değil sahte olarak bazı ashâb-ı garazın" eseriydi. Zaten Kaymakam Mehmet Efendi göreve başlayalı henüz sadece bir ay olduğundan bu süre zarfında adı geçen şahıslarla işbirliği yapması mümkün değildi, ayrıca kanuni düzenlemelere göre mülki yönetici keyfi olarak meclis azalarını değiştiremezdi[298].

Denizli eşrafı arasında meclis azalığı yüzünden ortaya çıkan bu hizipleşmede kent kırsalında hala belli ölçüde iktidar sahibi olan eşkıya ve aşiretler de taraf oldu. Gerilimin giderek tırmanması üzerine çıkan münferit olaylarda iki zabıta neferi yaralandı, iki kişi öldü, üç kişi ise eşkıyalar tarafından idam edildi. Aydın valiliğinin yaptığı soruşturma neticesinde olaylardan sorumlu tutulan Tuğruca Aşireti Beyi Musa ve yeğeni Mustafa ile eşkıya İsmail tevkif edilerek İzmir'e gönderildi. Halkı ikiye böldükleri anlaşılan Abdibeyzâde Emin Ağa ile Mekrioğlu İsmail Bey'in istediği her hangi bir yere, onlara muhalif olan meclis azası eski müftü Hacı Salih Efendi'nin ise Bursa'ya gönderilmesine karar verildi[299]. Ne var ki mesele bununla da yatışmadı. 1854 yılının Eylül ayında eyalet meclisinde ifade vermek üzere İzmir'e giden Hacı Salih Efendi, Denizli'ye bir buçuk saat uzaklıktaki Uzuluk mevkiinde yirmi kadar eşkıya tarafından yakalanarak uşağıyla birlikte katledildi[300]. Dönemin en azılı eşkıyalarından birisi olan Karcılı Ali'nin adamlarından Karcılı Boz Ahmet, Sarı Mehmet ve Pamukçuoğlu Osman isimli asiler, Hacı Salih Efendi'nin ölümünden sorumlu tutularak tevkif edildi, mahkeme sırasında ise suçlarını kabul ettiler[301]. Bu olay üzerine Abdibeyzâde Emin Ağa

---

298 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 96/36, 19 Cemaziyelahir 1268 / 10 Nisan 1852.

299 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 63/75, 12 Ramazan 1269 / 19 Haziran 1853.

300 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 163/70, 8 Zilhicce 1270 / 1 Eylül 1854.

301 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 167/88, 25 Muharrem 1271 / 18 Ekim 1854.

azmettirici olarak yeniden mahkeme edildi. Her ne kadar mahkeme sonucunda suçlu bulunmasa da bundan böyle Denizli'ye ayak basmamak üzere Baklan'daki çiftliğine gönderildi, ayrıca padişahın rızasına uymayacak harekette bulunmayacağına dair kendisinden senet alındı[302]. Bu tedbirler yanında iki yıl devam eden bu kargaşa döneminde bölgede görev yapan sancak kaymakamları da *"hüsn-i idareye muvaffak olamadıkları"* gerekçesiyle sık sık değiştirildi.

Denizli'de güçlü politik lobi gruplarının varlığına işaret eden bu olayda ilginç olan ve altı çizilmesi gereken pek çok husus vardır. Öncelikle adı kaymakam ile işbirliği yapan kişiler arasında anılan Abdibeyzâde Emin Ağa, daha önce ayrıntılarıyla ele alındığı gibi, 1841 yılında sürgüne gönderilen üç kişiden biriydi. Bu kişiler Denizli'nin ilk sancak kaymakamı olan Ratib Efendi'yi halkın gözünde küçük düşüren, hatta kaymakamın hapsedilmesi, boynunda pranga ile sokaklarda gezdirilmesine yol açan olaylardan sorumlu tutulmuştu. Sakız adasındaki bir yıllık sürgünün sonunda, *"umûr-ı memlekete karışmamak şartıyla"* Emin Ağa'nın Denizli'ye dönmesine izin verilmişti.[303] Ne var ki bir süre sonra Emin Ağa eski siyasi etkinliğini tekrar kazandı. Hatta 1842'de Denizli'ye döndükten sonra bir süre idari mecliste aza olarak çalıştı. Nitekim taşra ileri gelenlerinden özellikle belli şahısların eyalet yönetimi için vazgeçilmez bir nüfuza sahip olduğu yargısı bu örnekle bir kez daha kanıtlanmaktadır. Emin Ağa'nın bölgedeki etkinliğinin devlet tarafından cezalandırılmış bir kişi olmasına rağmen devam etmiş olması büyük ihtimalle kendisini destekleyen bir siyasi çevrenin varlığına işaret etmektedir. Belirtilmesi gereken bir başka husus ise, Denizli kentinde Tanzimat'ın başından beri devam eden olayların merkezi hükümet nezdinde

---

[302] *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 386/32, 25 Cemaziyelevvel 1276 / 20 Aralık 1859.

[303] *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 59/2949, 13 Rebiülahir 1258 / 24 Mayıs 1842.

kent hakkında oldukça olumsuz bir izlenim yaratmış olmasıdır. Öyle ki 1854 yılında Sadaret'ten İzmir valiliğine hitaben yazılan bir tahrir aynen şu cümlelerle başlar: *"Denizli sancağında öteden beri vukû bulmakta olan uygunsuzlukların çoğu ahâlînin vahşi adamlar olmasından ve meclis a'zâsından bazısı dahi teferruk ve irtikâba mâ'il olarak yekdiğeri miyânında tefrikâ ve rekâbet eksik olmamasından neş'et ettiği..."*[304]

Tablo 2:
Denizli İdare Meclisi'nde Seçilmiş Üyeler (1878-1908)[305]

Yıl	Aza	Aza	Aza	Aza
1296 (1878-1879)[I]	İbrahim Ağa	Halil İbrahimzâde Salih Ağa	Sava Ağa	Hacı Temraz Ağa
1297 (1879-1880)[II]	Kayalızâde Hacı Ahmed Ağa	Halil İbrahimzâde Salih Ağa	Sava Ağa	Hacı Temraz Ağa
1298 (1880-1881)[III]	Kayalızâde Hacı Ahmed Ağa	Halil İbrahimzâde Salih Ağa	Sava Ağa	Hacı Temraz Ağa
1299 (1881-1882)[IV]	Tavaslızâde Ali Ağa	Halil İbrahimzâde Salih Ağa	Turasıoğlu Arslan Ağa	Hacı Agop Efendi

[304] *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 171/94, 23 Safer 1271 / 15 Kasım 1854.

[305] 1878-1908 yılları arasında Aydın Vilayeti Salnameleri'nden yararlanılarak oluşturulan bu tablonun daha açıklayıcı olabilmesi için, salnamelerdeki isim sırası takip edilmeyerek üyeliği uzun süre devam eden üyeler alt alta yazılmıştır. Meclis üyelerinin mensup oldukları aile isimleri her zaman değilse de bazı yıllara ait salnamelerde veya kimi arşiv belgelerinde zikredilmektedir. Dolayısıyla aile isimleri tabloya bu kayıtlardan çıkarılarak eklenmiştir. Aynı husus, Denizli belediye meclisinin reis ve üyelerini sıralamak üzere aşağıda verilen Tablo 4 için de geçerlidir.

I *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1296 / 1878-1879, Def'a 1, s. 106

II *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1297 / 1879-1880, Def'a 2, s. 111

III *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1298 / 1880-1881, Def'a 3, s. 140

IV *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1299 / 1881-1882, Def'a 4, s. 169

1300 (1882-1883)[v]	Tavaslızâde Ali Ağa	Halil İbrahimzâde Salih Ağa	Turasıoğlu Arslan Ağa	Hacı Agop Efendi
1301 (1883-1884)[vi]	Tavaslızâde Ali Ağa	Halil İbrahimzâde Salih Ağa	Turasıoğlu Arslan Ağa	Hacı Agop Efendi
1302 (1884-1885)[vii]	Tavaslızâde Ali Ağa	Halil İbrahimzâde Salih Ağa	Turasıoğlu Arslan Ağa	Hacı Agop Efendi
1303 (1885-1886)[viii]	Tavaslızâde Ali Ağa	Halil İbrahimzâde Salih Ağa	Turasıoğlu Arslan Ağa	Haçin Ağa
1304 (1886-1887)[ix]	Tavaslızâde Ali Ağa	Hacı Osman Efendi	Turasıoğlu Arslan Ağa	Haçin Ağa
1305 (1887-1888)[x]	Tavaslızâde Ali Ağa	Hacı Osman Efendi	Turasıoğlu Arslan Ağa	Haçin Ağa
1306 (1888-1889)[xi]	Tavaslızâde Ali Ağa	Hacı Fakihzâde Mehmed Ağa	Nikolaki Ağa	Haçin Ağa
1308 (1890-1891)[xii]	Tavaslızâde Ali Ağa	Hacı Fakihzâde Mehmed Ağa	Nikolaki Ağa	Haçin Ağa
1311 (1893-1894)[xiii]	Cillovzâde Hacı Osman Efendi	Hacı Fakihzâde Mehmed Ağa	Sığmalıoğlu Nivlaki Efendi	Haçin Ağa
1312 (1894-1895)[xiv]	Cillovzâde Hacı Osman Efendi	Hacı Fakihzâde Mehmed Ağa	Sığmalıoğlu Nivlaki Efendi	Haçin Ağa
1313 (1895-1896)[xv]	Cillovzâde Hacı Osman Efendi	İsmail Efendi	Arslan Efendi	Haçin Ağa

v *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1300 / 1882-1883, Def'a 5, s. 225.

vi *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1301 / 1883-1884, Def'a 6, s. 198.

vii *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1302 / 1884-1885, Def'a 7, s. 176

viii *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1303 / 1885-1886, Def'a 9, s. 146

ix *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1304 / 1886-1887, Def'a 10, s. 344

x *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1305 / 1887-1888, Def'a 11, s. 158

xi *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1306 / 1888-1889, Def'a 12, s. 188.

xii *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1308/ 1890-1891, Def'a 13, s. 166

xiii *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1311 / 1894-1895, Def'a 14, s. 344.

xiv *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1312 / 1894-1895, Def'a 15, s. 344.

xv *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1313 / 1895-1896, Def'a 16, s. 324.

1314 (1896-1897)[xvi]	Cillovzâde Hacı Osman Efendi	Tevfik Bey	Arslan Efendi	Haçin Ağa
1315 (1897-1898)[xvii]	Mehmed Salih Efendi	Hacı Fakihzâde Mehmed Ağa	Arslan Efendi	Haçin Ağa
1316 (1898-1899)[xviii]	Hacı Ata Efendi	Hacı Mehmed Efendi	Arslan Efendi	Ohanik Efendi
1317 (1899-1900)[xix]	münhal	Hacı Mehmed Efendi	münhal	Ohanik Efendi
1319 (1901-1902)[xx]	Hacı Nafiz Efendi	Hacı Mehmed Efendi	Nikolaki Efendi	Uha(?)Bey
1320 (1902-1903)[xxi]	Hacı Nafiz Efendi	münhal	Nikolaki Efendi	Ohanik Efendi
1321 (1903-1904)[xxii]	Hacı Nafiz Efendi	Hacı Mehmed Efendi	Mihalaki Efendi	Ohanik Efendi
1323 (1905-1906)[xxiii]	Hacı Nafiz Efendi	Hacı Mehmed Efendi	Mihalaki Efendi	Ohanik Efendi
1326 (1908-1909)[xxiv]	Hacı Nafiz Efendi	Hacı Mehmed Efendi	Nikolaki Efendi	Tigork Efendi

Yukarıdaki tablonun ortaya koyduğu üzere, sancak, kaza ya da mutasarrıflık hangi idari düzeyde olursa olsun, Denizli'deki meclis, kent eşrafının neredeyse oligarşiye varan bir düzeyde etkisi altına aldığı bir kurumdu. Başka değişle, bölgenin "*hânedân-ı kadîminden*" olan şahıslar, idari meclis üyeliğini adeta tekele dönüştürmüşlerdi. Örneğin Denizli Sancak İdare Meclisi'nde Tavaslızâde Ali Ağa 9 yıl, Halilibrahimzâde Salih Ağa 8 yıl, Turasıoğlu Arslan Ağa 7 yıl, Hacı Mehmet Efendi 6 yıl, Hacı Nafiz Efendi 5 yıl, Cillovzâde

[xvi] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1314 / 1896-1897, Def'a 17, s. 318.
[xvii] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1315 / 1897-1898, Def'a 18, s. 326.
[xviii] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1316 / 1898-1899, Def'a 19, s. 306.
[xix] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1317/ 1899-1900, Def'a 20, s. 286.
[xx] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1319/ 1901-1902, Def'a 21, s. 244.
[xxi] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1320/ 1902-1903, Def'a 22, s. 248.
[xxii] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1321/ 1903-1904, Def'a 23, s. 236.
[xxiii] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1323/ 1905-1906, Def'a 24, s. 230.
[xxiv] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1326/ 1908-1909, Def'a 25, s. 508.

Hacı Osman Efendi ise 4 yıl üst üste görev yapmışlardır. Benzer bir durum aşağıda daha ayrıntılı olarak inceleneceği üzere Denizli belediye meclisi için de geçerlidir.

Söz konusu dönemde mülki yöneticilerin ortalama görev süresinin 1,5 ile 2 yıl arasında değişmekte olduğu hesaba katılırsa, bazı eşraf ailelerinin bölge idaresindeki hâkimiyetlerinin mülki yöneticiden bile güçlü olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Gerçi merkezi hükümet böyle bir durumun önüne geçebilmek için 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'ne konulan özel bir madde ile idari meclis üyelerinin yarısının iki senede bir değiştirilmesini şart koşmuştur[306]. Ancak bu kuralın her zaman dikkate alındığını söylemek mümkün değildir. Kaldı ki oldukça karışık bir usule[307] göre yapılması öngörülen seçimler her zaman gerçekleştirilememiş, üyeler çoğunlukla daha önce vilayet merkezi tarafından belirlen-

---

306 "*İdâre meclisi a'zâsı ve de'âvî ve temyîz meclisleri ve divânları mümeyyizlerinin iki senede bir nısfı tebdîl olunub yerine çıkanlar dahi bi-tekrar intihâb olunabilmesi câ'iz olmak şartıyla beher sene nısf-ı a'zâ hakkında yeniden emr-i intihâb icrâ olunacaktır*". Bkz. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi, *Düstûr*, I. Tertip, Cilt I, s. 624

307 Liva (sancak) düzeyinde oluşturulan idari meclislerde halkı temsil edecek dört üyenin seçimi şu şekilde yapılıyordu: Öncelikle vilayet merkezinde bir *meclis-i tefrîk* oluşturulurdu. Valinin başkanlığındaki bu mecliste, merkez hâkimi, mektupçu, muhasebeci, divân-ı temyizdeki hukukçular, müftü ve gayrimüslimlerin ruhani liderleri bulunuyordu. Bu meclis vilayete bağlı livalarda seçilme koşullarına sahip adayları saptar, bunların sayısını meclise girecek üye sayısının üç katı olarak tespit ederdi. Listeler liva merkezlerine gönderildikten sonra liva idare meclisleri bu adaylardan üçte birini Müslüman ve gayrimüslim ayırımına dikkat ederek belirlerdi. En çok oyu alan dört aday mazbata ile yine vilayet merkezine bildirilir, bundan sonra meclis-i tefrik tekrar toplanarak bu listeleri inceler, valinin onayıyla seçim sonucu İstanbul'a bildirilirdi. Meclis üyelerinin göreve başlaması ise ancak merkezi hükümetin nihai onayından sonra olurdu. Bkz. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi, (77. ve 78. maddeler), *Düstûr*, I. Tertip, Cilt I, s. 623

miş adaylar arasından kura yöntemiyle tayin edilmiştir[308]. Vilayet Nizamnamelerinde öngörülen seçim yöntemi, esasen merkezi hükümetin ve eyalet merkezlerinin taşra politikasındaki kontrol ve tayin yetkisini muhafaza etmek maksadına yöneliktir. Nitekim kura yöntemiyle de olsa meclis üyesi tayin edilen adayların göreve başlaması önce valinin, bundan sonra ise merkezi hükümetin onayıyla gerçekleşmektedir.

Aslında Denizli'deki eşrafın idari meclise bu derece hâkim olması pek çok açıdan bakıldığında taşra yönetimini düzenleyen nizamnamelerin ve yönetmeliklerin doğrudan bir sonucu olarak da ele alınabilir. Bu ise çelişkili gibi görünse de Osmanlı devletinde yerel yönetimin merkeziyetçilik idealinin hâkim olduğu bir dönemde geliştiği yargısını daha da güçlendirmektedir. Tanzimat'ın ilk yerel yönetim kurulları olan muhassıllık meclislerini düzenleyen nizamnamede üye seçilmenin koşulu, "*o bölgenin tanınmış, en muktedir ve afîf zatlarından olma, oldukça devlet umûruna, memleket ahvâline vâkıf bulunmak*" olarak belirlenmiştir[309]. Bunun gibi 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde ise meclis üyeleri "*tebaa-i devlet-i âlîyyeden ve senevî lâ-akal beş yüz kuruş doğrudan doğruya devlete vergi veren, erbâb-ı temyîz ve i'tibârdan olan, okuryazar kimesineler*" olarak tarif edilmiştir[310]. Bu vasıflar içinde belki de en önemlisi yıllık en az beş yüz kuruş vergi vermek zorunluluğudur. Bu miktardaki vergiyi ödeyebilenler elbette

---

[308] Örneğin 1852 yılında Denizli idare meclisine üye tayini hakkında Denizli hâkimi Mehmet Hulusi Efendi tarafından yazılan tahriratta şöyle denilmektedir: "*kur'a-i şeriyye icrâsıyla meclis a'zâsının ta'yîni nizâmından idüğünden kur'a icrâsına emr buyrulmağla icrâ-yı kur'a olunarak a'zâlar ta'yîn kılınmış ve meclis-i kebîrde dahi kabûle şâyân olduğunun emri gelmiş...*" *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 96/36, 19 Cemaziyelahir 1268 / 10 Nisan 1852.

[309] Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin*, s. 214.

[310] Bkz. 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi, (77. madde), *Düstûr*, I. Tertip, Cilt I, s. 623

kolayca tahmin edilebileceği gibi, daha çok kentteki zengin ve nüfuzlu zümredir[311].

Taşradaki yerel idare kurumlarında, özellikle idari mecliste kent eşrafının hâkimiyeti o kadar belirgindi ki kimi zaman bazı yöneticiler yönetimi eşraftan birine terk etmekle suçlanarak görevden alınıyor, böylece kent eşrafı ile yönetim arasında korunması gereken hassas güç dengesi yeniden sağlanmaya çalışılıyordu. Örneğin 1892 yılında Denizli Mutasarrıfı Şeref Paşa'nın görevinden azledilmesine sebep olan suçlamalar içinde belki de en önemlisi, yerel idareyi "*ma'iyyet me'mûrlarıyla meclis-i idâre-i livâ a'zâsından Tavaslızâde Ali Ağa'nın yed-i tagallüb ve idâresine teslimle haysiyetini*" kaybetmesiydi. Bundan başka Şeref Paşa'ya, Tavâslızade Ali Ağa ile işbirliği yaparak Tavas bölgesinde geniş çiftlikler satın almak, meclis azası seçimlerine fesat karıştırmak, meclisi Tavaslı'ya yakın olanlardan oluşturabilmek için halka baskı yapmak, üyelikleri rüşvet karşılığında bazı şahıslara vermek, maaş koçanlarını ve mal sandığından alacaklı olanların senetlerini

---

[311] Bu hususta açıklayıcı bir kaynak olarak, 1840'lı yıllarda hane reislerinin gelirlerini tespit etmek üzere yapılan tahrir sonuçlarının kaydedildiği temettuat kayıtlarına başvurulabilir. Zira hane başına düşen vergi yükü gelir düzeyinin ortaya konmasında her zaman açıklayıcı bir parametre olmuştur. Örneğin nispeten erken bir dönemde 1844-45 yılında Denizli sancağında merkez kazaya bağlı köyler hakkındaki temettuat kayıtlarına dayanılarak yapılan bir çalışmada, tüm köyler için ortalama vergi yükü yüzde 15 olarak hesap edilmiştir. Buna göre beş yüz kuruşluk bir vergi veren hanenin yıllık geliri en az 3333 kuruş olmalıdır. Bu miktardaki vergiyi ise sadece belli başlı köyler ödeyebilmektedir. Örneğin bütün köyler içinden en yüksek miktarda vergi veren Eldenizli köyünde hane başına düşen vergi yükü 282, Abdullah Ağa Çiftliği'nde 270, Eskihisar köyünde ise 239 kuruştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hülya Özlü, *XIX: Yüzyılda Denizli Merkez Kazasına Bağlı Köylerin Sosyo-Ekonomik Durumu (Temettuat Defterlerine Göre)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 191-192, 196.

kırarak yarı pahasına toplamak gibi pek çok suç isnat edilmişti[312]. Üstelik bu işler, mutasarrıfın önderliğinde liva muhasebecisi ve bir grup üst düzey memur ile kent ileri gelenlerinden oluşan adeta bir menfaat çetesi haline dönüşmüş bulunan grubun ortak faaliyetiydi. Bu sebeple soruşturma sonucunda sadece Şeref Paşa değil, Tavas kaymakamı, liva muhasebecisi, muhasebe başkâtibi, bidayet ceza reisi ve müddei-i umumi muavini, tapu kâtibi, emlak kâtibi gibi pek çok görevli hemen işten el çektirildi[313]. Tavaslızâde Ali Ağa'nın ise, en azından 1908 yılına kadar her hangi bir yerel yönetim kurulunda görev almamış olması dikkate değerdir. Zira bu durum hem vilayet merkezinin hem de merkezi hükümetin taşra yöneticisi ile kent eşrafı arasındaki dengeyi ne derece önemsediğini göstermektedir.

Denizli gibi eyalet merkezine nispeten uzak bir bölgenin idari meclisinde üye olan kişinin elde edebileceği somut ve soyut yararların neler olduğu dikkate alındığında pek çok yargıda bulunmak mümkündür. En basit olanından başlamak gerekirse sorulması gereken ilk soru, meclis üyeliğinin ilgili kişiye düzenli bir gelir getirip getirmediğidir. Başlangıçta idari meclislere katılımı teşvik etmek ve kent eşrafını bir devlet görevlisi konumuna getirmek için seçilmiş meclis üyelerine maaş bağlanmıştır. Elbette bu noktada söz konusu maaşların miktarı da önemlidir. 1870 yılında kaza düzeyinde yönetilmekte olan Denizli'de dört kişiden oluşan idari meclis üyelerine toplam 450 kuruşluk bir maaş verilmektedir. Somut bir karşılaştırma yapabilmek için bu esnada kaza kaymakamının maaşının 4,000 kuruş olduğu düşünülürse, meclis üyelerine verilen maaşın (kişi başı 110 kuruştan biraz fazla) oldukça sembolik bir miktar olduğu rahatlıkla söylenebilir[314].

---

312 *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1310/Ca-35, 20 Cemaziyelevvel 1310 / 10 Aralık 1892

313 *B.O.A.*, Bâbıâli Evrak Odası, 126/9417, 2 Cemaziyelahir 1310 / 28 Kasım 1892

314 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1375/69, 4 Şevval 1287 / 28 Aralık 1870; 139/2, 10 Şevval 1311 / 16 Nisan 1894.

Buna rağmen, taşra idaresinin pek çok cephesinde kurulmuş olan meclislerin üyelerine ödenen maaşlar Osmanlı maliyesine büyük bir yük getirmiş olmalıdır ki 1871 Vilayet Nizamnamesi'nde bu uygulamadan vazgeçilmiş, Osmanlı taşra yönetiminde bu gibi kurullara üye olanların maaş almayacakları, yani fahri görevli oldukları açıkça belirtilmiştir[315].

Sancak idare meclisinin üyeleri her ne kadar sembolik maaşlarla ya da fahri olarak çalışmışlarsa da meclis üyeliklerinin onlara bölge yönetiminde belli bir etkinlik kazandırdığına şüphe yoktur. İdari meclis üyeleri, 1864 düzenlemesiyle taşra yönetiminde yer almaya başlayan vilayet umumi meclislerinde de görev almakta, böylece vilayet merkezinin genelini ilgilendiren meselelerde görüş bildirebilmekteydi. Vilayet nizamnamelerinde öngörüldüğü üzere, bu meclis yılda bir kez valinin başkanlığında vilayet merkezinde toplanıyordu. Umumi meclis, kazalardan gelen görüşler doğrultusunda vilayet sınırları içindeki ana yollar ile kaza ve köyler arasındaki tali yolların bakım ve onarımını ele alarak masrafların hangi kaynaklardan karşılanacağını saptar, tarım ve ticaretin geliştirilmesi için önerilerde bulunur, vergi dağılımı ve yeni vergiler hakkında görüş bildirirdi. Ne var ki umumi meclis sözü edilen konularda aldığı kararları doğrudan uygulama yetkisine sahip değildi. Zaten bu konular için meclise ayrı bir bütçe de tahsis edilmemişti. Mecliste ortaya çıkan görüş ve öneriler, bir mazbata ile merkezi hükümete bildirilir, ilgili komisyon ve nezaretler ise meseleyi tekrar incelerdi[316]. Böylece taşra idaresinin en çok önemsenen konuları, özellikle bayındırlık işleri, kentlerin gelişimi, ulaşım koşullarının iyileşmesi gibi meseleler merkezi hükümetin gündemine alınmış oluyordu. Örneğin 1870 yılında toplanan Aydın Vilayeti Umumi Meclisi'nin karar tutanağı şu cümlelerle başlıyordu;

---

315 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı*, s. 38.

316 Ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin*, s. 261-268.

"Bu sene-i mübârekede dahi ahvâl-i vilâyete tevfiken meclis-i umûmi akdiyle elviyei mülhakadan ba-mevrûd kıraat ve mütalaa olunan lâyihâlar üzerine medeniyetin fevâid-i asliyesinden olan ma'muriyyet ve servet-i memleketin tezyîd ve tefhirini, mûcib-i esbâb-ı vesâilin istihsâl ve istikmâli hakkında olunan müzâkerat ber vech-i âtî arz ve beyân olunur"[317]

Elbette diğer meclislerde olduğu gibi, umumi meclislerin kurulmasındaki temel amaç, geniş bir tabanda halkın katılımını sağlayarak yerel yönetimi geliştirmek değildi. Bundan ziyade asıl istenen şey, halk ile devlet arasındaki ilişkileri geliştirmek, yeni vergiler ve yeni projeler için halkın desteğini sağlamaktı. Aşağıda daha ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, pek çok bayındırlık hizmetinin, yeni binaların, yol yapım ve onarımlarının devlet tahsisatları ile birlikte halktan toplanan ianelerle yapıldığı bir dönemde bu meclislerin belirli bir etkinliği olduğu açıktır.

Görüldüğü üzere, doğrudan kent halkının değilse de onların aracıları olan kent eşrafının yerel idareye katılımı kurallarla düzenlenmiş resmi yapılanmalar içinde gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. Buradaki temel amaç, merkez dışındaki çevrenin, yani taşranın güç odaklarını sisteme dâhil etmekti. Dolayısıyla idari meclisler dışında halktan seçilmiş üyeleri bünyesinde barındıran daha pek çok başka kurul, hatta yargı alanında şer'i hukuk dışındaki meseleleri ele alan nizamiye mahkemeleri dahi, yine bu amaca hizmet etmek için tasarlanmıştı. Bundan başka, Aydın vilayeti salnamelerinde görülen, vilayet sancak ve kaza merkezlerindeki nafia, maarif ve evkaf komisyonları, ticaret ve ziraat odaları, hatta askeriye için nakliye aracı temin etmek üzere kurulan komisyonlar hep birden kent eşrafı için ciddi bir faaliyet alanı yaratıyor, eski bölgesel nüfuzlarını yeni vasıtalarla devam ettirmelerini mümkün

---

[317] *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1375/63, 24 Cemaziyelahir 1287 / 22 Ağustos 1870.

kılıyordu. Bu komisyonlarda üye olanların, çoğunlukla idari meclis üyeleri arasından seçilmesi ise kent eşrafının idari meclis üyeliğine neden bu kadar rağbet ettiğini bir kez daha açıklamaktadır.

Taşra yönetimindeki yeni yapılanmanın uzantıları olan idari kurullarda üye olmak için kent eşrafının gösterdiği gayretin gerçek nedeni elbette her zaman kendi memleketlerine hizmet etme isteği değildi. Belki de birçoğunun asıl amacı idari kurulların kendi çıkarları doğrultusunda kararlar almasını sağlamaktı. Bu bağlamda idari meclise üye olan kent eşrafının zaman zaman bazı yolsuzluklara karıştığı da oluyordu. Özellikle iltizam ihaleleri ve askere alma gibi görevler suiistimale açık olduğundan bazı üyeler bundan yararlanarak menfaat temin etmeye çalışıyordu. Örneğin 1857 yılında merkezi hükümet tarafından yapılan soruşturma neticesinde, Denizli idari meclisinde on bin kuruş karşılığında bazı şahısların yalan mazeretlerle askerlik görevinden muaf tutulduğu tespit edilmiş, rüşvet alan azaların mahkeme edilerek cezalandırılmasına karar verilmişti[318].

Şimdiye kadar çeşitli örneklerde görüldüğü üzere, kent eşrafından bazılarının üstlendikleri idari görevleri kötüye kullanarak mahkeme edilmeleri bu dönemde oldukça sık rastlanan olaylardandır. Öte yandan bölge yararına yaptığı hizmetler dolayısıyla çeşitli idari rütbeler ve nişanlarla taltif edilen kişiler de olmuştur. Örneğin 1886 yılında idari meclis azasından Tavaslızâde Ali Ağa'ya rütbe-i salise tevcih edilmiş[319], iki yıl sonra ise Aydın valiliğinden yazılan tahriratla bu rütbenin mir-i mirânlık gibi sadece üst düzey bürokratlara verilen mülki rütbeye yükseltilmesi istenmiştir[320]. Ancak böyle bir üst rütbenin eşraftan birine verilmesiyle kent

---

318 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 277/68, 13 Şaban 1273 / 8 Nisan 1857.

319 *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 86/77877, 19 Receb 1303 / 23 Nisan 1886

320 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1568/114, 23 Rebiülevvel 1306 / 27 Kasım 1888.

ileri gelenleri arasındaki dengenin bozulacağı, ya da daha aşağı bir rütbedeki yöneticinin bölgeye gönderilmesi halinde yakışıksız bir durumun ortaya çıkacağı düşünülmüş olmalıdır ki 1890 yılında Tavaslı'nın rütbesi ancak bir derece yükseltilerek rütbe-i saniye sınıf-ı sânisine çıkarılmıştır[321]. Bunun gibi, 1891 yılında görevindeki üstün gayretleri dolayısıyla idari meclis azasından Ali Rıza Efendi'ye dördüncü rütbeden Mecidî Nişanı verilmiş, Hacı Fakihzâde Mehmet Efendi ise rütbe-i sâlise ile ödüllendirilmiştir[322]. 1892 yılında bu kez Cillovzâde Hacı Osman Ağa, asker alımı komisyonunda, belediye meclisinde ve Ziraat bankası azalıklarında yaptığı hizmetler dolayısıyla yine dördüncü rütbeden Mecidî Nişanına layık görülmüştür[323]. Daha çok mülki ve askeri devlet görevlilerine mahsus olan bu itibar sembollerinin kent eşrafına verilmesinin onlara hatırı sayılır bir sosyal prestij kazandırdığı şüphesizdir. Diğer bir açıdan bakıldığında ise, merkezi hükümetin uyguladığı bu taltif usulü kent eşrafından olan nüfuzlu kişilerin memur statüsünde görüldüğünü, onlarla kurulan ilişkinin de bu nitelikte düzenlenmeye çalışıldığını ifade etmektedir.

B. İltizam Usulü

Yerel yönetim kurullarındaki üyelikler dışında Denizli'deki kent eşrafının sosyal prestij, ekonomik ve siyasi nüfuz kazanmalarını sağlayan araçlardan bir başkası Osmanlı yönetiminin vilayetlerdeki işleyişinde sıkça başvurulan iltizam usulüdür. Kırsal kesimden alınacak öşür vergisi veya diğer vergiler hep iltizama verilerek toplanıyor, üstelik iltizam ihaleleri Denizli eşrafının ağırlığını koyduğu idarî meclis tarafından yapılıyordu. Zaten bu bölgedeki taşra eşrafının

---

321 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1704/92, 11 Receb 1307 / 3 Mart 1890

322 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1841/120, 8 Zilkade 1308 / 15 Haziran 1891.

323 *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1275/100341 11 Şevval 1309 / 8 Mayıs 1892.

niteliğini belirleyen en önemli unsur, bölgenin daha ziyade ticari tarıma dayalı ekonomik bir yapı içinde olmasıydı. Bu doğrultuda bölge eşrafının ya tüccar niteliği ağır basıyor, ya da daha çok geniş tarım çiftliklerine sahip olanlar Denizli eşrafını oluşturuyordu. Aynı perspektiften bakıldığında, bölgenin zengin vergi gelirleri ve bu gelirlerin tahsili de kent eşrafı için oldukça elverişli bir faaliyet alanıydı. Bu noktada oldukça yüklü bir aşar vergisi gelirine sahip olan Garbikaraağaç kazasının Denizli'ye bağlanması konusunun Denizli ile Burdur eşrafı arasında yarattığı şiddetli rekabeti tekrar hatırlatmakta fayda vardır. Vergi tahsili dışında kamuya ait binaların inşa ve tamiri, ulaşım ve posta hizmetleri, su ikmal sisteminin yenilenmesi, yolların yapım ve tamiri ve daha başka pek çok kamu hizmeti hep iltizam yöntemiyle gerçekleştirilmiş, mültezimler ise çoğunlukla kent eşrafından çıkmıştır. Böylece iltizam sistemi pek çok kentte olduğu gibi Denizli eşrafının ekonomik faaliyetlerinin de önemli bir çıkış noktası olmuştur.

II. TANZİMAT MERKEZİYETÇİLİĞİNDE KENT İDARESİ: DENİZLİ BELEDİYE TEŞKİLATI

A. Taşra Belediye Teşkilatları ve Denizli Belediyesinin Kuruluşu

Osmanlı taşrasında belediyeciliğin başlangıç aşamasını kentlerde sayıları ve etkinliği giderek artan Avrupalılarla ilişkilendirerek açıklamak tarihçiler arasında genellikle kabul gören bir eğilimdir. Daha açık bir anlatımla, bu görüşü savunanlara göre Osmanlı kentlerinde yaşayan Avrupalıların kendi ülkelerinde alıştıkları düzenli kent hizmetlerine yönelik talepleri sayesinde kent ölçeğinde yeni bir idari yapı ortaya çıkmış ve kentliler modern anlamda belediye hizmetlerine kavuşmuştur.[324] Bu yargının temeli, genellikle kente has bir idareye izin vermediği düşünülen klasik İslam hukukuna dayandırılmaktadır. Örneğin B. Lewis'in ifadesine göre;

> *"Klasik İslamiyet, birçok bakımdan, esas itibariyle bir şehir uygarlığı olmakla beraber, klasik İslam hukuku ve hükümet sistemi, şehir idaresini pek az göz önüne alır. İslam hukuku tüzel kişiliği tanımaz ve İslam tarihinde, tüzel kişilik statüsü ve hakları tanınmış hiç bir şehir görülmez. Tıpkı devlet diye bir şeyin bulunmayıp, yalnız hükümdar ve memurlarının olması, mah-*

[324] Örneğin S. Rosenthal'a göre, İstanbul'daki kentsel modernizasyonun başlangıcı hakkındaki bir çalışma, öncelikle başkentteki gayrimüslim azınlıkların Osmanlı reformuna yaklaşım tarzını incelemelidir. "*Kent yönetiminde Batılı bir kavramın gelişmesi büyük ölçüde azınlığın etkisine bağlıdır. 1857 yılında Avrupa tarzı ilk belediye başkentin azınlıklarını ve yabancı nüfusunu barındıran Galata'da ortaya çıkmıştır*". Steven Rosenthal,"Minorities and Municipal Reform in Istanbul, 1850-1870," Benjamin Braude-Bernard Lewis (ed.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire; The Functioning of a Plural Society*, Cilt I, New York: Holmes-Meir Publishers, 1982, s. 369. Benzeri görüşler için bkz. Gabriel Baer, "The Beginnings of Municipal Government in Egypt", Gabriel Baer (ed.) *Studies in the Social History of Modern Egypt*, London: Chicago Press, 1969, s. 190-195.

kente bulunmayıp sadece bir kadı ve yardımcılarının olması gibi, şehir diye bir şey yoktu; fakat sadece her biri kendi başkan ve liderine sahip aileler mahalleler ve loncalar yığını vardı"[325].

B. Lewis'in görüşlerine paylaşan başka yazarlar ise, İslam kentlerinde kente has bir idari yapının olmadığı düşüncesini daha da ileri götürerek, İslam uygarlığında gelişen yerleşimlerin fiziki açıdan da kent olarak nitelendirilemeyeceğini öne sürerler. Öyle ki, *"Doğu kenti sosyal, siyasi ya da idari bir birim değil, sadece coğrafik bir kavramdır. ... Çevredeki kırsal bölgenin bir parçasıdır ve ayrı bir yönetime sahip değildir. Gelişmiş ve kentleşmiş bir köyden çok az farklıdır"*[326]. Elbette bu görüşlerin arkasındaki temel problem, Osmanlı'daki ya da Doğu'daki kenti Batı kentine uygulanan şemalarla okumaya çalışmaktır. Buna paralel olarak, Tanzimat döneminde Osmanlı kentlerinde kurulmaya başlanan belediye teşkilatları daha başından son derece zayıf kurumlar olarak ele alınmış, ya da çoğunlukla görmezden gelinip yok sayılmıştır. Hâlbuki pek çok tarihsel mesele için geçerli olduğu gibi, Osmanlı kentini ve onun gelişimini genel tarihi sınıflandırmalara (örneğin; İslam kenti ya da Doğu kenti gibi) göre değil, ayrı coğrafik kültürün yarattığı farklılıkları göz önüne alarak incelemek gerekir.

Osmanlı kentlerindeki belediye teşkilatları hakkında geliştirilen bir diğer yaklaşım ise, belediyenin kuruluş nedenini büyük ölçüde 19. yüzyılda Avrupa ile artan ticari ilişkilerin getirdiği dönüşüm ve gelişime bağlamak şeklinde ortaya çıkar. Buna göre, Osmanlı kentlerinin yeni ticari ilişkileri, ticari akışı kolaylaştıracak bir kentsel altyapı ihtiyacını beraberinde getirmiş, bunun

---

325 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 389.

326 Emanuel Gutmann, "The Beginning of Local Government in Jerusalem", *Public Administration in Israel and Abroad*, Cilt VIII, Jerusalem: Israel Institute of Public Administration, 1968, s. 52

sonucu olarak modern belediyeler, İstanbul'dan sonra, öncelikle liman kentleri ve ulaşım merkezlerinde kurulmuştur. Örneğin İ. Ortaylı'nın bu doğrultudaki ifadesi şöyledir: "*Bu öncelikli davranış; bu yerlerdeki bazı grupların, tüccar ve yabancı uyrukların kent yönetiminde düzenli ve modern beledi hizmetleri istemelerinden ileri gelmekteydi*"[327].

Bu görüşlerin oldukça tartışmalı olduğu açıktır. Elbette, 19. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı kentlerinde Avrupa'daki gibi bir belediye yönetiminin olmadığını söylemeye bile gerek yoktur. Bunun gibi yalnızca kent sınırları içinde yetkili olan idari kurumlardan da bahsedilemez. Gerçi Osmanlı yönetimi kent yerleşimini "*nefs-i Denizli*", "*nefs-i Bursa*" ya da "*nefs-i Ankara*" gibi "*nefs*" tabiriyle anmıştır, ne var ki idari açıdan kentsel yerleşim ile kırsal bölgeyi birbirinden ayırmak mümkün değildir. Diğer taraftan bütün bunların Osmanlı kentlerinin, yerleşiklerine belediye hizmetleri sunacak, herhangi bir kent organizasyonundan tamamen mahrum olduğu anlamına gelmediğini de biliyoruz. Klasik dönem Osmanlı sisteminde temel belediye işleri, diğer alanlardaki fonksiyonlarıyla beraber bazı yerel hizmetleri de yürüten mahalle teşkilatı, loncalar ve vakıflar gibi kurumlar yoluyla yerine getirilir ve kadı tarafından denetlenirdi. Ne var ki 19. yüzyılın getirdiği toplumsal ve ekonomik gelişmeler, idari sistemde meydana gelen değişiklikler bu geleneksel kurumların etkinliklerini büyük ölçüde sınırlamıştı. Ancak daha önemlisi bu kurumların kendi bünyelerinden kaynaklanan pek çok yapısal ve uygulama sorunlarının ortaya çıkmış olmasıydı. Böylece mevcut kent sorunları çok daha yoğun olarak hissedilmeye başlandı.

Bilindiği gibi, Osmanlı kentlerinde bir takım kamu hizmetlerini yerine getiren kurumlar içinde en önemlisi, yarı özerk kuruluşlar olarak nitelenebilecek vakıflardı. Vakıfların fonksiyonlarında devletin merkezileşme çabalarının yaşandığı Tanzimat döneminde

[327] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı*, s. 171.

önemli gerilemeler yaşandı. Vakıfların idaresinde ortaya çıkan yönetim zaafları ve yolsuzluklar, 1836 yılında Evkaf Nezareti'nin kurulması ve devletin vakıf gelirleri üzerinde artan kontrolüyle birlikte vakıfların mali gücünün zayıflaması bu gerilemenin belli başlı nedenleriydi. Öte yandan bir süredir Osmanlı kentlerinde sayıları giderek artan, kimisi Osmanlı devleti kimisi Avrupa devletleri tarafından kurulan, batılı tarzdaki okul, hastane v.b. yapılar giderek eski vakıf kurumlarına bir alternatif oluşturmaya başladı. Bunun gibi, önceki dönemde kentin çarşısını yöneten, üretim ve hizmet kalitesini denetleyen loncalar, bu dönemde ortaya çıkan yeni üretim biçimlerine ve Avrupa'nın yönlendirdiği uluslar arası ticaret rekabetine karşılık veremediği için ekonomik gücünü kaybetti. Dolayısıyla loncalar da tıpkı vakıflar gibi, kentlerde üstlendikleri kamu hizmeti görevini yerine getiremez hale geldi. Diğer taraftan, Osmanlı kentlerine yönelen göçlerle giderek homojen yapısını kaybeden mahalle örgütlenmesi, eskiden cemaat birlikteliği, etnik köken veya mesleki ortaklık doğrultusunda şekillenirken bundan sonra daha ziyade gelir düzeyine göre biçimlenmeye başladı. Bu ise kentlinin ortak hareket kapasitesini zayıflattığı gibi, klasik mahalle yönetiminin pek çok yerde geçersiz hale gelmesine yol açtı. Bütün bunlara daha önce kentteki beledi düzenin denetçisi durumunda olan kadının, pek çok idari ve adli düzenlemeler sonucu bu konumunu yitirmesi de eklenince belediye hizmetlerinin yeniden düzenlenmesi kaçınılmaz hale geldi[328].

Klasik dönem belediye kurumlarının yetersiz hale gelmesinden başka, bu dönemde yeni kent merkezlerinin ortaya çıkması, kentlerdeki hızlı büyüme ve nüfus artışı yeni bir altyapıya olan ihtiyacı çok daha acil hale getirdi. Öyle ki çağın farklılaşan koşullarıyla

[328] Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarkan Oktay, "Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi", Erol Özvar-Arif Bilgin (ed.), *Selçukludan Cumhuriyet'e Şehir Yönetimi*, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2008, s. 377-383.

şekillenmekte olan kentsel dönüşümün eski kurumlar aracılığı ile denetlenip yönlendirilmesi mümkün değildi[329]. Dolayısıyla Osmanlı kentlerinde modern belediyecilik, işte tam bu aşamada bu ihtiyaca karşılık olarak ortaya çıktı ve eskisinden daha farklı bir kurumsal örgütlenmeyi beraberinde getirdi. Böylece Osmanlı zihniyetinde "*kamu hizmeti*" ve "*kentsel örgütlenme*" kavramları yeniden tanımlanmaya başladı.

1855 yılında Osmanlı topraklarındaki ilk modern belediye teşkilatının "*Altıncı Daire-i Belediye*" adıyla İstanbul'da kurulmasından sonra, Osmanlı taşra kentlerinde belediye teşkilatlarıyla ilgili ilk yasal düzenlemeler 1864 Vilayet Nizamnamesi ile yapıldı. Gerçi bu nizamnamede, Fransız komün sistemi örnek alınarak, *"her köy bir belediye dairesi"* sayılmış, ancak kent ve kasabalarda kurulacak belediye idareleri için başka bir hüküm getirilmemişti. 1867 yılında çıkarılan birisi dokuz ve öbürü on altı bentlik iki talimatname, Osmanlı taşrasında belediye teşkilatlarının kuruluş ve görevlerini düzenlemekteydi[330]. Belediyenin görevlerini, belediye reisinin nasıl tayin olacağını, belediye meclisinin üyelerini tarif eden bu talimatlar, daha önce İzmir, Kudüs, Beyrut, Bağdat, Selanik gibi kentlerde kurulmuş olan belediyelere yasal bir statü kazandırıyordu. 1871 yılında ilan edilen Vilayet Nizamnamesi'nde ise, belediye teşkilatına başlı başına ayrı bir kısım ayrıldı[331]. Bundan

---

329 İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü," Paul Dumont-François Georgeon (ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (çev. Ali Berktay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 19

330 1867 tarihli bu düzenlemeler "*Vilâyât Dâhilinde Olan Şehir ve Kasabalarda Teşkîl Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Sûret-i Tertîbi ve Me'mûrînin Vezâifi Hakkında Ta'lîmâttır*" ve "*Vilâyât-ı Devâir-i Belediye Meclislerinin Vezâif-i Umûmiyyesi Hakkında Talimattır*" başlıklarını taşıyordu. Bu talimatların metni için bkz. *Düstûr*, I. Tertip, Cilt II, s. 491-496.

331 1871 Nizamnamesi'nin yedinci faslı ile 1867 talimatlarına açıklık getiriliyor, belediyenin görevleri, belediye meclisine seçilebilmek için gerekli olan şartlar, belediyenin gelir ve gider kalemleri daha ayrıntılı olarak

sonra 1877 yılında açılan Osmanlı Parlamentosu'nun ilk görevi, vilayetlerdeki belediye teşkilatını bütünüyle düzenleyecek yeni bir kanun çıkarmak oldu. 5 Ekim 1877 (27 Ramazan 1294) tarihinde uygulamaya sokulan Vilayet Belediye Kanunu[332] ile kent planlama, pazar denetimi, kamu sağlığı ve sosyal refah alanlarında belediye teşkilatları yetkili sayıldı. Böylece Osmanlı kentleri ve kasabalarındaki gündelik yaşam pratiklerine belediyelerin müdahalesi için gerekli yasal zemin yaratılmış oluyordu.

Osmanlı kentlerindeki yeni belediye modeline hangi çerçevede yaklaşmak gerektiği sorusuna verilebilecek en iyi cevap, her durumda Tanzimat reformlarının genel karakteristiğini yeniden hatırlatmakla olacaktır. Daha önce de ifade edildiği gibi, bu devir bir yandan mülki idarenin her aşamada merkezi devletin kontrolüne alınmak istendiği, bir yandan da devletin kamu hizmetleri alanında yeni kurumlarla yeni işlevler yüklenerek toplumun her alanına nüfuz etmeğe çalıştığı bir dönemdir. Bu bağlamda yeni belediye teşkilatlarının da önceki dönemde çeşitli kurum ve merciler tarafından görülmekte olan kent hizmetlerini tek elde toplamak, düzenlemek ve kenti daha iyi kontrol etmek maksadına yönelik olduğunu açıkça belirtmek gerekir. Öte yandan bu iç dinamikler yanında, belediyelerin kurulması için gerekli ortamın oluşmasında kentlerdeki Avrupalıların ya da Avrupa ile artan ticari ilişkilerin etkisini tümüyle yadsımak da elbette mümkün değildir. Zaten merkezi otoritenin yeniden sağlanması için yapılan çalışmaların, Batı'nın Osmanlı üzerindeki siyasi ve ekonomik nüfuzundaki artışla eş zamanlı olduğu da bilinmektedir. Reformları yöneten Tanzimatçıların hedefi, Avrupa'nın üstünlüğüne karşı onun kazanımlarını

belirleniyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı*, s. 173–177.

[332] Vilayet Belediye Kanunu'nun tam metni için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995, s. 1658-1671.

kullanarak mücadele etmek ve bu mücadeleyi merkezi hükümet aracılığı ile sürdürmektir. Bu hedefin kent alanına yansıması ise "*batılı anlamda*", yani bakımlı caddeleri ile düzenli ve temiz bir kent yaratmaktır[333]. Nitekim 1865 yılında İstanbul dışındaki ilk belediyelerden birinin Avrupa'yı yakından tanıyan, İslam kentlerinin viraneliğinden şikâyet ederek Avrupa kentlerinin güzelliğini öven Ziya Paşa[334] tarafından, mutasarrıflığı sırasında Amasya'da kurulmuş olması hiç şaşırtıcı değildir[335].

Görüldüğü üzere, Tanzimat reformcuları için belediyenin kuruluşu, Avrupalıların bu hususta ki talepleri olmasa da aslında iç dinamiklerden dolayı bir gereklilik, merkeziyetçi yönetim ideali doğrultusunda ise doğal bir seyir olarak anlaşılmalıdır. Bunun en önemli kanıtı ilk belediyelerin, yalnızca Avrupa ile yeni ekonomik ilişkiler geliştiren ve Avrupalıları yoğun bir biçimde barındıran liman kentlerinde değil, taşra yönetiminde önemli bir yer tutan daha içerdeki kentlerde ve idari merkezlerde de kurulmuş olmasıdır. Vilayet salnamelerine dayalı olarak yapılacak küçük bir araştırma bile, ticari bakımdan elverişli bir konuma veya ekonomik bakımdan yeterli bir potansiyele sahip olsun ya da olmasın, yerleşikleri içinde çok sayıda Avrupalı bulunsun ya da bulunmasın, pek çok kaza merkezinin en azından 1871 yılından itibaren belediye teşkilatına sahip olduğunu gösterecektir. Gerçi ilk belediyeler yetki ve faaliyet açısından güçsüz kurumlardır, yine de merkezi iktidar belediyeleri kurarken temel bir amaç gözetmiştir, o da açık bir biçimde taşra üzerindeki otoritesini arttırmak ve kenti çevresiyle birlikte daha iyi kontrol etmektir.

---

333 Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları", s. 2

334 Burada Ziya Paşa'nın ünlü dizelerine gönderme yapılmıştır: "*Diyar-ı küfrü gezdim, beldeler, kâşâneler gördüm/ Dolaştım mülk-i İslam'ı bütün viraneler gördüm*".

335 Hüseyin Hüsamettin Yaşar, *Amasya Tarihi*, Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 1986, s. 138.

Şunu kuvvetle vurgulamakta yarar vardır ki Osmanlı devlet adamlarının istediği şey serbest bir komün idaresi kurmak ya da yerel kimlik şuurunu güçlendirmek değil, çok daha sade bir biçimde bayındır, sağlıklı ve temiz kentler yaratmaktır. Kent yönetimini yeniden düzenleyecek olan belediyeler, hem vilayetlerdeki halka hem de Avrupa devletlerine modern Osmanlı devleti imgesini ikna edici bir biçimde ifade etmenin etkili bir vasıtası olarak görülmüştür. Nitekim belediyelerin kuruluşunu gündeme getiren temel beklenti, yasal düzenlemelerde de altı çizildiği gibi, en başta kentlerdeki fiziki düzenin ve temizliğin sağlanmasıdır. Yoksa Tanzimatçıların istediği belediye gibi kurumlar yoluyla taşra toplumlarına belirli bir özerklik tanımak değildir. Kaldı ki merkeziyetçi bakış açısının bir sonucu olan Osmanlı belediye teşkilatlarının yasal bir çerçeve içinde tanımlanmış tüzel kişiliğe ve gerekli hareket serbestîsine sahip değildir.

Bilindiği gibi 1868 yılında kurulan İzmir belediyesi, Osmanlı taşrasının ilk belediyelerinden biri olma özelliğini taşımaktadır. İzmir belediyesini takiben Aydın vilayetine bağlı sancak merkezlerinde ve bazı büyük kazalarda belediye teşkilatının oluşturulmasına 1871 yılının Haziran ayında karar verilmiştir. Zaten altı ay önce çıkarılan 1871 Vilayet Nizamnamesi, Osmanlı kentlerinde oluşturulacak belediye teşkilatları için gerekli yasal çerçeveyi ortaya koymuştur. Aydın valiliğinin isteği üzerine Dâhiliye Nezareti'nin de onayıyla belediye meclisine başkanlık edecek olan reisler tayin edilmiş ve belediye memurlarının maaşları Maliye Nezareti'nce belirlenmiştir[336]. Ancak bu dönemde bir kaza merkezi olan Denizli'nin bu

---

[336] *"Livâ merkezleriyle bazı cesîm kazâlar beledî meclisleri için kel-yevm devam etmek ve her sûretle me'sûl olmak üzre meclis-i idâre-i vilâyetçe bi-t-tedkîk münâsip ma'aşlar ile reisler ta'yini lüzûmundan bahisle me'zûniyyet verilmesi hakkında bazı ifâdeyi hâvî eden Aydın Vilâyet-i celîlesi meclis-i idâresinden vârid olan mazbata...."* (bkz. Ek IV) *B.O.A*, Ayniyat Defteri, No. 1100, s. 43, 26 Rebiülevvel 1288 / 14 Haziran 1871; Aydın Vilayeti Gelen Defterleri, No. 104, 23 Rebiülevvel 1288 / 11 Haziran 1871.

belediyeler içinde olup olmadığı söz konusu arşiv belgesinde açık değildir. Öte yandan 1944-1950 yılları arasında Denizli belediye başkanlığı yapan Hüsnü Örnek'in fotoğraf albümünde belediyenin 1288 (1871) yılında kurulduğu ve ilk belediye reisinin jandarma tabur komutanlığından emekli olan Hacı Süleyman Ağa olduğu açıkça belirtilmiştir[337]. Ayrıca söz konusu albümde sıralanan Denizli belediye başkanlarının Aydın vilayeti salnamelerindeki isimlerle aynı olması, albümün belirli bir araştırmadan sonra titizlikle hazırlandığını göstermektedir.

Bu sebeple söz konusu arşiv belgesine (bkz. Ek IV) ve Hüsnü Örnek'in fotoğraf albümüne dayanarak, bugün bilindiği gibi Denizli belediyesinin 1876 yılında değil, 1871'de kurulduğunu, dolayısıyla Osmanlı vilayetlerinde oluşturulan ilk belediyelerden biri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Belediye teşkilatı söz konusu olduğunda, tüm Osmanlı kentlerinde olduğu gibi, elbette Denizli'de de istenen şey kamu hizmetleri alanında idari yetkinliği sağlamaktır. Konuya bu perspektiften bakıldığında, 1877-1908 yılları arasında yayınlanmış Aydın vilayeti salnamelerinde görüldüğü üzere, istisnasız küçük büyük bütün kaza merkezlerinin birer belediye teşkilatına sahip olması hiç de şaşırtıcı olmayacaktır.

B. Denizli Belediyesinin Açmazları: Sınırlı Bütçe, Sınırlı Yetki

Osmanlı belediyelerinin kent yönetiminde özerk hareket edebilen idari organlar olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Zaten Osmanlı topraklarında modern belediyenin kentlerin geliştirdiği tüzel kişiliklerin sonucu olmak yerine, bizzat devlet eliyle kurulmuş olması bunu daha en başından engellemiştir. Osmanlı belediyesi, merkezi devletin idari bir uzantısı, yerel yönetim ör-

337 Süleyman İnan, "Hüsnü Örnek'in Belediye Reisleri, Üye ve Memurlarının Fotoğrafları Albümü", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 19 (Temmuz-Ağustos-Eylül 2008), s. 38-39.

gütünün bir parçası, bir alt bürosu olarak görülmelidir. Öyle ki belediye örgütü, kentlerin bayındırlık işlerinde ve kamu hizmetlerinde, yani varlığını belirleyen temel vazifelerde bile tek başına karar verebilecek ölçüde yetki sahibi değildir. Bunun en önemli kanıtı, belediye reisinin önce mutasarrıfın sonra valinin görüş ve onayıyla tayin edilmesi, benzer şekilde belediye bütçelerinin hem bölgedeki hem de vilayet merkezindeki idari meclislerin kontrolü altında olmasıdır[338]. 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile başlayan bu anlayış, belediye teşkilatlarıyla ilgili olarak sonraki yıllarda yürürlüğe sokulan yasal düzenlemelerde de devam etmiş, hatta belediye üzerindeki idari vesayet daha da artmıştır.

Nitekim Aydın vilayetinde belediye örgütlerinin kurulmasından birkaç yıl sonra, vilayet idare meclisinin Sadaret'e gönderdiği 1874 tarihli bir mazbatada belediyelerin idari meclislerin vesayeti altında olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu mazbatada belediyenin halkın seçtiği üyelerin yer aldığı bir meclis tarafından yönetildiği, ancak *"hükmen meclis-i idare ve muhasebe-i vilayetin nezareti tahtında bulunduğu"* söylenmektedir[339]. Bu sebeple, belediye dairesinin bütçesi gibi, belediye meclisinin küçük ya da büyük her türlü kararı çoğunlukla idari meclisin onayına sunulmuş, kimi zaman belediye işleriyle ilgili olarak mülki amirin iradesine de başvurulmuştur. Üstelik her iki kurumun görev ve sorumluluk sınırları tam olarak belirlenmediğinden en küçük sorunlar bile sık sık Bâbıâlî ile yazışma konusu olmuştur.

Bu doğrultuda Aydın vilayetindeki diğer belediyeler gibi, Denizli belediyesinin her türlü mali ve idari işleyişi kaymakamın (daha sonra mutasarrıfın) ve idari meclisin denetimi ve gözetimi altındaydı. Dolayısıyla belediye hakkında her hangi

---

338 Bkz. 1871 tarihli İdare-i Umumiyye-i Vilayat Nizamnamesi, 107. ve 128. maddeler, *Düstûr*, I. Tertip, Cilt I, s. 649, 651.

339 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1377/5, 25 Rebiülahir 1291 / 11 Haziran 1874.

bir şikâyet ortaya çıktığında da konu öncelikle idari mecliste ele alınırdı[340]. Öte yandan kimi zaman kent halkının telgraf göndermek yoluyla Denizli belediyesinin bazı uygulamalarına duyduğu tepkiyi doğrudan merkezi devlete bildirdikleri de oluyordu. Örneğin 1878 yılında Denizli halkından birkaç kişi, Sadaret'e çektikleri telgrafta belediyeye verilecek çeşitli vergi ve kurban derisi bedelleri için belediyenin artık "*kaime*"[341] kabul etmediğini, tahsilâtı "*metelik*" ile yaptığını, bunun ise kendilerini mağdur ettiğini ifade ediyorlardı[342]. Bu şikâyet sonucunda nasıl bir karar çıktığını açıklayacak kayıtlar olmasa da Denizli'den gelen telgrafın Sadaret tarafından Şurâ-yı Devlet'e havale edilerek reform uygulamalarından sorumlu olan Tanzimat dairesinde ele alınmış olması önemlidir. Zira bu durum belediye teşkilatının diğer idari organlar gibi merkezileşme politikasının bir aracı olarak görüldüğüne, belediye idaresinin son noktada merkezin hükmü altında olduğuna işaret etmektedir.

---

340 *B.O.A*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1379/47, 2 Muharrem 1299 / 24 Kasım 1881.

341 Osmanlı devletinde modern anlamda ilk kâğıt para olarak kabul edilen "*kaime*", Tanzimat döneminin başlarında halka vaat edilen reformların hayata geçirilebilmesi için gerekli olan mali kaynağı oluşturmak amacıyla tedavüle çıkarılmıştı. Kaime bir süre sonra tedavülden kaldırılmışsa da devletin artan finansman ihtiyacını karşılamak için 1876 yılında ikinci kez piyasaya sürüldü. Ne var ki 93 harbinden bir süre sonra kaimenin değerindeki büyük düşüşler yüzünden, 1 Nisan 1878 tarihinden itibaren yavaş yavaş piyasadan çekilmeye başlandı. Bu süreç içinde hem İstanbul'da hem de taşrada büyük bir hızla itibar kaybeden kaime, 1878 yılından itibaren mal sandıklarınca tahsil edilen vergi ve gelirlere karşılık olarak kabul edilmiyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, "Türkiye'nin Kâğıt Para Serüveni", Güçlü Kayral (ed.), *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Kâğıt Paranın Öyküsü*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 21-46.

342 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1377/33, 10 Cemaziyelahir 1295 / 11 Haziran 1878; 1377/43, 6 Recep 1295 / 7 Temmuz 1878.

Belediyelerin özerkliğini, idari yetkinliğini ve çalışma kapasitesini belirleyen en önemli husus, hiç şüphesiz ki kendilerine ait yeterli bütçelere sahip olup olmadıklarıdır. Kuruluş aşamasından itibaren, bazı vergiler ve bir takım gelir kaynakları belediyelere tahsis edilmiştir. Öte yandan bundan daha önemlisi belediyelerin bu gelirleri, görev ve sorumlulukları doğrultusunda kendi bünyesi içinde yönetip yönetmediğidir[343]. 1874 yılında Denizli belediyesinin de içinde bulunduğu Aydın vilayetindeki belediye idarelerine yönelik olarak Şurâ-yı Devlet kararı ve padişah iradesiyle yürürlüğe sokulan uygulama bu hususta Osmanlı idaresinin bakış açısını açıkça ortaya koymaktadır. 1874 yılının Haziran ayından itibaren Aydın vilayetindeki belediye dairelerinin hesaplarını incelemek ve belediye idaresinin kanuni esaslara uygun olarak yürütülüp yürütülmediğini denetlemek üzere vilayet merkezinde bir muhasebe kalemi kurulmuştur. Bu kalemde görev yapan muhasebeci, gerek görüldükçe üç dört ayda bir vilayetteki belediye merkezlerini ziyaret ederek gerekli teftişi gerçekleştirecekti[344]. Buradaki amaç, elbette belediye bütçeleri üzerinde sıkı bir denetim kurarak muhtemel suiistimalleri engellemekti. Ancak diğer taraftan, Osmanlı yönetimi bu uygulamayla belediyeye herhangi bir mali özerklik tanıma niyetinde olmadığını daha başında ifade etmiş oluyordu.

Belediye bütçeleri üzerindeki mali ve idari denetim, 1877 yılında çıkarılan Vilayet Belediye Kanunu ile daha etkili hale

---

343 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nde belediyelerin gelir kaynakları şöyle sıralanmıştır; hükümet tarafından tahsis edilen vergi ve ödenekler, bölgede yapılan düzenlemelerden fayda görenlerin ödeyeceği vergiler, belediye talimatlarına uymayanlardan alınacak para cezaları, kira kontratlarının kayıt parası, belediyeye bırakılacak hibe ve bağışlar, yol genişletme gibi bayındırlık işleri sonrasında boş kalan yerlerden elde edilecek gelirler. Bkz. 1871 tarihli İdare-i Umumiyye-i Vilayat Nizamnamesi, (126. Madde), *Düstûr*, I. Tertip, Cilt I, s. 650-651.

344 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1377/5, 25 Rebiülahir 1291 / 11 Haziran 1874.

getirilmeye çalışıldı. Bu kanun, belediyelerin mali denetimini, "*cemiyet-i belediye*" adında, sadece taşra belediyelerine özgü olan yeni bir belediye organına bırakılmasını öngörüyordu. Belediye meclisi ile mahallî idare meclisinin birleşmesinden meydana gelen bu organ, yılda iki kere Nisan ve Kasım aylarında toplanır, ilk toplantısında geçmiş yılın bütçesini inceleyip onaylar, ikincisinde ise gelecek yılın bütçesini görüşüp denetlerdi. Diğer taraftan, bu organın işlevi sadece belediye bütçelerini onaylamakla sınırlı değildi. 1877 Kanunu, cemiyet-i belediyeye belediyelerin genel durumunu incelemek, yapılması gereken reformlara ve belediye yönetimi hakkındaki kanuni düzenlemelere dair görüşlerini vilayet merkezine bildirmek yetkisini de vermişti[345].

Merkezi hükümet, belediyeler üzerindeki hükmünü güçlendirmek için idari meclislerin, cemiyet-i belediyenin ve mülki amirlerin kontrolü dışında başka vasıtalara da başvurmaktaydı. Zaman zaman yerel yönetimin mali ve idari işleyişini denetlemek üzere Maliye Nezareti'nden vilayetlere gönderilen müfettişler, belediye örgütlerini de inceden inceye teftiş ediyor, belediye yönetimlerinin eksikliklerini ve kusurlarını tespit ederek bunların düzeltilmesi için uyarılarda bulunuyordu[346]. Arşiv kayıtlarından izlenebildiği kadarıyla, Denizli sancağındaki belediyeler birkaç kez bu tür teftişlerden geçmişti. Denizli belediyesinde 1914 yılında, Çal belediyesinde 1912'de, Buldan belediyesinde

---

345 Bkz. Vilayet Belediye Kanunu, altıncı fasıl, Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* s. 1667-1668.

346 Örneğin 1906 yılında Aydın vilayetine gönderilen Maliye Müfettişi Refet Bey'in görevi, tüm vilayette emlak ve akarın kıymetlerinin ne suretle tayin edildiğini saptamak, bedel-i askeri ve temettuat vergilerinin dağıtım ve tahsilinde uygulanan yöntemleri tetkik etmek, yabancı kurumlara ait emlak ve akarın kayıt işlemlerini incelemek, hazine gelirlerinin tahsilindeki durgunluğu araştırmak ve elbette Aydın vilayetindeki tüm belediye idarelerinin hesaplarını denetlemekti. *B.O.A.*, İrade Maliye, 70/1324/S-26, 20 Safer 1314 / 15 Nisan 1906.

ise 1918 yılında yapılan teftişlerde saptanan belediye sorunları birbiriyle büyük benzerlik göstermekteydi. Belediye gelirlerinin kanuni usullere uygun olarak kullanılmaması[347], bütçelerin idari meclislere her ay tasdik ettirilmemesi, bütçe harici sarfiyat yapılması, belediye kararlarının bu iş için ayrılmış özel defterlere muntazam olarak kaydedilmemesi[348], belediye meclisi üyelerince kararların imzalanmaması[349], bu sorunlardan birkaçıydı. Üstelik bu teftişlerin belediyelerin kurulmasından en az kırk yıl gibi bir süre sonra yapıldığı dikkate alınırsa, belediyelerin bir türlü istenilen çalışma düzenini gerçekleştiremedikleri daha açık anlaşılacaktır.

1914 yılında Denizli'ye gönderilen Mülkiye Müfettişi Vasfi Bey tarafından yürütülmüş olan teftiş neticesinde kaleme alınan layiha, Denizli belediyesinin içinde bulunduğu sorunları ayrıntılı olarak ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Bu layihaya göre, son beş aydır bütçe defterleri idari meclise onaylatılmamış ve bu süre zarfında belediye işleri bütçesiz olarak yürütülmüştür. Belediye meclisinin aldığı kararlar ve daireye gelen-giden evrak için özel kayıt defterlerinin tutulmaması belediye işlerinin muntazam yürütülmesine engel olmaktadır. Belediye zaten kısıtlı olan gelir kaynaklarını gereği gibi kullanamamakta, dolayısıyla temizlik, aydınlatma ve imar işleri büyük ihmale uğramaktadır. Vasfi Bey'in layihasına bir üst yazı ile cevap veren Denizli Mutasarrıfı İsmail Paşa'nın, belediye yönetiminde saptanan kusurları bilgisizliğe ve denetim eksikliğine bağlamış olması manidardır. İsmail Paşa'ya göre, belediye idaresinin "*tedricen*

---

347 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1544/11, 11 Muharrem 1306 / 17 Eylül 1888.

348 *B.O.A.*,Dahiliye Nezareti İdare Kataloğu, 161-1/52, 22 Cemaziyelahir 1332 / 18 Mayıs 1914.

349 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü, 92/63, 6 Recep 1336 / 17 Nisan 1918.

daire-i intizâmiye girmesi" için muntazaman teftişe tutulması gerekmektedir. Daha ötesi, ihmali görünen belediye memurları hakkında gerekli soruşturmanın yapılarak Aydın vilayetine bildirileceğini de belirtmiştir. Bütün bunlar bu dönemde belediye örgütlerinin idari bürokrasi içinde oldukça alt bir seviyede görüldüğünü bir kez daha kanıtlamaktadır[350].

Gerek yerel yönetimin gerekse merkezi hükümetin katı vesayeti altında çalışan belediyelerin çalışma etkinliğini, yetki kapasitesini ve hareket serbestîsini kısıtlayan bir başka husus ise, mali imkânlarının son derece yetersiz olmasıydı. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, Denizli belediyesinin 1897-1902 yılları arasındaki yıllık geliri sadece 75.000 kuruştu. Sancaktaki diğer belediyelerin bütçelerinin bu miktarın da altında olduğu düşünülürse, belediye örgütlerinden beklenen, kentteki yapılaşmanın kontrolü, sağlık ve sosyal yardım hizmetleri, kaldırım, yol inşası ve pazar denetimi gibi pek çok kamu hizmetini istenilen düzeyde gerçekleştirmeleri neredeyse imkânsız gibiydi. Gerçi daha önce hazine için tahsil edilmekte olan "*zebhiye rüsûmu, tanzîfât rüsûmu, kantar rüsûmu*" gibi bazı vergiler 1877 yılından itibaren belediyelere terk edilmişti[351]. Keza 1893 yılından itibaren, Denizli belediyesi, "*selh-hâne resmi*" adıyla hayvan kesimi sırasında ödenmek üzere yeni bir vergi tahsil etmeye başlamıştı[352]. Ancak bu vergiler belediyelere yeterli bir mali kaynak oluşturmaktan çok uzaktı.

---

350 *B.O.A.*,Dahiliye Nezareti İdare Kataloğu, 161-1/52, 22 Cemaziyelahir 1332 / 18 Mayıs 1914.

351 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1377/39, 1 Şaban 1295 / 31 Temmuz 1878. Kudüs kenti örneğinde belediye vergileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde*, s. 154-169.

352 *B.O.A.*, Bâbıâli Evrak Odası, 602/45117, 22 Şevval 1312 / 18 Nisan 1895.

Tablo 3:
1897-1902 Yılları Arasında Denizli Sancağındaki Belediyelerin Bütçesi (Kuruş Olarak)

Yıl	Denizli	Buldan	Çal	Sarayköy	Tavas	Garbi Karaağaç
1315 (1897-1898)[I]	75.000	21.992	---	10.750	32.000	---
1316 (1898-1899)[II]	75.000	19.315	---	18.507	---	---
1317 (1899-1900)[III]	75.000	22.500	---	35.782	---	---
1319 (1901-1902)[IV]	75.000	25.000	---	---	25.000	36.929
1320 (1902-1903)[V]	---	25.000	---	---	---	36.929

Denizli belediyesi, kanuni düzenlemelerle tahsis edilen vergi ve ödenekler dışında kendisine gelir getirecek başka imkânlar da bulmaya çalışmıştır. Bunun için başvurulan yöntemlerden biri kent dışına kavak ve söğüt gibi satış amaçlı ağaçlar ekmekti[353]. Bir başkası ise, İncilipınar, Bayramyeri ve İstasyon civarı gibi kentin hareketli bölgelerine mağaza, dükkân ve gazino inşa etmek, daha

---

I *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1315 / 1897-1898, Def'a 18, s. 329, 340, 357, 365.

II *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1316 / 1898-1899, Def'a 19, s. 309, 321, 337

III *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1317/ 1899-1900, Def'a 20, s. 290, 295, 310

IV *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1319/ 1901-1902, Def'a 21, s. 248, 255, 274, 280.

V *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1320/ 1902-1903, Def'a 22, s. 234, 259, 284.

353 Örneğin 1894 yılında Denizli belediyesi gelir elde etmek amacıyla Deretekke bölgesine 4500 adet kavak ağacı ve 300 adet söğüt ağacı dikmiştir. *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1311 / 1894-1895, Def'a 14, s. 354.

sonra bu binaları açık arttırma usulüyle isteklilere vererek kira gelirlerini belediye giderlerine tahsis etmekti[354]. Bütün bunlara rağmen, belediyenin yeterli mali olanaklara kavuşması mümkün olamadı. 1914 yılına gelindiğinde dahi Denizli Mutasarrıfı İsmail Paşa'nın belediyenin içinde bulunduğu mali sıkıntılara dikkat çeken aşağıdaki ifadeleri oldukça çarpıcıdır. Zira burada vurgulanan belediyenin sadece oldukça kısıtlı gelir kaynaklarına sahip olması değil, aynı zamanda bu kaynakları tahsil etmede çektiği güçlüktür:

> *"Bura belediyesinin vâridâtı birkaç menba'a münhâsır olup buralarca kânûn ahkâmının tamamen tatbîki mümkün olamamasından dolayı bir çok rüsûm ve menba'-i vâridâtın adem-i istihsâl ve inkişâfı yüzünden irâdı masârifini korumamaktadır ve bu sebeple memleketin ihtiyâcı nispetinde tezyînât tanzîfât ve tevsî ve tamirâtına bakılamamaktadır"*[355]

C. Denizli Belediye Meclisi ve Kent Eşrafı

1877 Kanunu belediye meclisini, beledî işlerini tartışıp karara varmak, yıllık bütçeyi hazırlamak, belediyenin yapacağı inşaatları kararlaştırmak, belediye adına mukaveleler hazırlamak, mali işlemleri denetlemek, personelin tayin ve azlini gerçekleştirmek gibi görevlerle yükümlü kılmıştı.[356] Böylece, kanun belediye meclisini kent hizmetleri için bir danışma, karar, mali kontrol, azil ve tayin

---

354 Örneğin, Denizli belediyesi tarafından işletilerek gelir elde etmek üzere, 1895 yılında İncilipınar mahallesine bir gazino, 1896 yılında ise Bayramyeri'ne üç dükkân ve bir mağaza, demiryolu civarına ise üç gazhane inşa edilmiştir. *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1313 / 1895-1896, Def'a 16, s. 335;1314 / 1896-1897, Def'a 17, s. 329.

355 *B.O.A.*,Dahiliye Nezareti İdare Katalogu, 161-1/52, 22 Cemaziyelahir 1332 / 18 Mayıs 1914.

356 Bkz. Vilayet Belediye Kanunu, beşinci fasıl, (44. madde) Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, s. 1666.

organı olarak tanımlamaktaydı[357]. Ne var ki, belediyeye yüklenen bazı görevler gerçekçi değildi, daha açık anlatımla son derece kıt olan mali kaynaklar yüzünden yerine getirilmesi imkânsızdı[358]. Bütün bu sorunlara belediye yönetimindeki bilgisizlik ve kadro yetersizliği de eklenince belediye yönetimlerinin kentlerde çok yönlü ve derin bir dönüşümü yönlendirmeleri pek mümkün görünmüyordu.

Öte yandan bütün bunlar Osmanlı belediyelerinin kent politikasında tümüyle etkisiz kurumlar olarak kabul edilmesi gerektiği anlamına da gelmemelidir. Her şeyden önce kent eşrafının belli bir kurumun çatısı altında kent meseleleri üzerinde fikir beyan edebilmeleri önemliydi. Böylece belediye meclisi tıpkı diğer yerel idare organları gibi siyasal temsil bakımından bir tür ön hazırlığı mümkün kılıyor, dolayısıyla kent halkı için yeni olan toplumsal dinamikleri harekete geçiren bir etki yaratıyordu. Eğer belediye kent politikasında etkin ve önemsenen bir kurum olmasaydı, belediye seçimlerinin yapılabildiği kentlerde fahri bir görev olan meclis azalığı için şiddetli rekabetlerin yaşanmış olması şüphesiz ki son derece anlamsız olurdu[359].

1877 yılında yürürlüğe giren Vilayet Belediye Kanunu, belediye meclisi üyelerinin bir tür halk seçimiyle belirlenmesini öngörü-

---

357 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı*, s. 188.

358 1877 Vilayet Belediye Kanunu'nda saptandığı üzere, belediyeye yüklenen görevler arasında, kimsesiz çocukların terbiyesi, fakir ve ihtiyaç sahiplerinin tedavisi, çalışamayacak durumda olanların temel ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla hastane, kimsesizler yurdu, ıslahhane ve sanayi mektepleri açmak gibi son derece büyük meblağlar gerektiren hususlar da vardı. Bkz. Vilayet Belediye Kanunu, birinci fasıl, (3. madde), Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, s. 1659.

359 Örneğin İzmir belediyesinin kuruluşunu takiben yapılan ilk belediye meclisi seçimleri, kentteki çıkar grupları arasında yaşanan çatışmaların açıkça ortaya çıkmasını sağlamıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)*, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1998, s. 53-60.

yordu. Buna göre, kent, kaza ve nahiye dâhilindeki arazisi için yıllık en az elli kuruş emlak vergisi verenler seçme hakkına, en az yüz kuruş emlak vergisi ödeyenler ise seçilme hakkına sahipti. Böylece, belediye seçimlerinde oy kullanabilme veya mecliste üye olabilmenin şartları servete ve vergiye bağlı olarak düzenlenmiş oluyordu. Osmanlı kentlerinde bu şartlara uyanlar, elbette küçük bir azınlığı teşkil eden sosyal elite mensup kişilerdi. Ayrıca söz konusu emlak vergisinin sadece kenttekileri değil kırsal bölgelerdeki emlaki de kapsaması önemliydi. Zira bu sayede kırsal kesimde belirli bir siyasi, sosyal ve ekonomik nüfusa sahip olan eşraf için de kent politikasına katılmanın temeli oluşturulmuş oluyordu[360].

Osmanlı kentlerinin büyük çoğunluğunda belediye meclisleri genellikle hep aynı eşraf ailelerinden gelen üyelerden oluştu. Meclis azaları belediyedeki görevleri sayesinde sosyal itibar ve şöhretlerini daha da pekiştiriyor, ayrıca belediye meclisinin kararlarını etkileyebilecekleri, kendi çıkarlarını veya içinde bulunduğu grubun menfaatlerini ön planda tutabilecekleri önemli bir fırsat elde ediyorlardı. Kısacası devlet işinde çalışmak o kişinin sosyal statüsünü güçlendirmekle kalmayıp, ona daha etkili bir konuma geçebileceği potansiyeli de kazandırmaktaydı. Buna karşılık merkezi devlet ise, yerel toplumsal grupları sınırlı ölçüde de olsa yönetime dâhil ederek, aracı grupların etkinliğini resmileştirmekte, bu yolla kendi meşruluğunu arttırmakta, siyasi etkinliğini güçlendirmekte, daha önemlisi sosyal kontrolünü kolaylaştırmaktaydı.

Merkezi hükümet belediye başkanını seçme hakkını halka vermek yerine, 1877 Vilayet Belediye Kanunu'na kadar olan yasal

---

360 Meclise girebilmek için, belirli miktarda emlak vergisi ödemek dışında, Osmanlı tebaası olmak, azalığa seçilecekleri kent ve kasabada oturmak, otuz yaşını bitirmiş olmak, Türkçe konuşabilmek, Ceza Kanunu hükümlerine göre medeni ve şahsi haklarına sahip bulunmak gibi başka şartlar da aranıyordu. Bkz. Vilayet Belediye Kanunu, üçüncü fasıl, 18. madde, Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, s. 1661.

düzenlemelerde belediye reisinin devlet memurları arasından atanmasını öngörmüştü. 1877 Kanunu'nda ise belediye başkanını atama yetkisi o bölgenin mülki amirine ve merkezin nihai onayına bırakılmıştı. Dolayısıyla belediye başkanlığına getirilen kişi, hem mülki amirin hem de onun temsil ettiği merkezi hükümetin yerel politikalara olan müdahalesini ve kent politikasında etkin olan gruplar içinden tercihini yansıtmaktaydı. Bu ise belediye örgütünün hükümetin sosyal kontrolünü güçlendiren, idari merkezileşmeyi temin eden bir vasıta olarak görüldüğünün başka bir kanıtıydı.

Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, Denizli belediyesinin kuruluşundan itibaren hem belediye reisliği hem de meclis üyelikleri belli başlı eşraf ailelerinin tekeline aldığı görevlerdi. Her şeyden önce otuz yıllık bir dönem zarfında belediye başkanlığında sadece 7 kişinin görev yapması bunu gayet açıkça göstermektedir. Aynı dönemde Denizli bölgesinin yönetiminden sorumlu olan mülki amirlerin toplam sayısının 16 olduğu düşünülürse, kent eşrafının belediye üzerindeki hâkimiyeti daha net olarak ortaya çıkacaktır. Daha ilginç olanı, idari meclis ile belediye meclisinde görev yapanların neredeyse nöbetleşe denecek bir biçimde bu iki kurumu paylaşmış olmalarıdır. Örneğin 1893-1898 yılları arasında belediye reisi olan Hacı Nafiz Efendi, 1901'den 1909 yılına kadar bu kez de idari meclis üyesidir. Bunun gibi Cillovzade Osman Efendi, belediye reisliğini bıraktıktan bir süre sonra idari meclis azalığına getirilmiştir. Kimi zamanda aynı aileden farklı kişilerin idari meclis ve belediye meclisi azalıklarına getirildiği de olmuştur. Fakihzâde ailesi buna örnek olarak gösterilebilir. Hacı Fakihzâde Mehmet Ağa 1888-1895 yılları arasında Denizli İdari Meclisi'ne üye iken, aynı aileden Tevfik Bey, 1893-1896 yılları arasında belediye meclisinde üye olarak çalışmıştır. Aynı durumun bazen kentteki Rum aileler için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Sığmalıoğlu ailesinden Nikolaki Efendi ve Nivlaki Efendi farklı dönemlerde belediye meclisi ve idari meclis üyeliklerinde bulunmuşlardır.

Tablo 4:
Denizli Belediye Meclisi (1878-1908)

Yıl	Reis	Aza	Aza	Aza	Aza	Aza
1296 (1878-1879)[I]	İbrahim Efendi	Müftüzade Hacı Ali Ağa	Hacı Ahmed Efendi	Cillovzâde Hacı Osman Efendi	Hacı Molla Mehmet Efendi	Arslan Efendi
1297 (1879-1880)[II]	Cillovzâde Hacı Osman Efendi	Müftüzade Hacı Ali Ağa	Küçükağazade Mehmet Ağa	Urganlızâde Hacı Süleyman Ağa	Sığmalıoğlu Nikolaki Efendi	Hacı Agop Ağa
1298 (1880-1881)[III]	Cillovzâde Hacı Osman Efendi	Müftüzade Hacı Ali Ağa	Küçükağazade Mehmet Ağa	Urganlızâde Hacı Süleyman Ağa	Sığmalıoğlu Nikolaki Efendi	Hacı Agop Ağa
1299 (1881-1882)[IV]	Cillovzâde Hacı Osman Efendi	Müftüzade Hacı Ali Ağa	Küçükağazade Mehmet Ağa	Urganlızâde Hacı Süleyman Ağa	Sığmalıoğlu Nikolaki Efendi	Hacı Agop Ağa
1300 (1882-1883)[V]	Cillovzâde Hacı Osman Efendi	Hacı Nafiz Efendi	Küçükağazade Mehmet Ağa	Hacı Molla Mehmet Efendi	Pandali Ağa	Kirkor Ağa
1301 (1883-1884)[VI]	Hacı Ahmet Efendi	Hacı Nafiz Efendi	Küçükağazade Mehmet Ağa	Hacı Molla Mehmet Efendi	Pandali Ağa	Hacı Serkis Efendi
1302 (1884-1885)[VII]	Hacı Ahmet Efendi	Hacı Nafiz Efendi	Küçükağazade Mehmet Ağa	münhal	Pandali Ağa	Hacı Serkis Efendi
1303 (1885-1886)[VIII]	Hacı Ahmet Efendi	Hacı Nafiz Efendi	Hacı Mehmet Ağa	Hacı Efendi	Pandali Ağa	Hacı Serkis Efendi

---

I *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1296 / 1878-1879, Def'a 1, s. 106.

II *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1297 / 1879-1880, Def'a 2, s. 111.

III *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1298 / 1880-1881, Def'a 3, s. 141

IV *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1299 / 1881-1882, Def'a 4, s. 180

V *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1300 / 1882-1883, Def'a 5, s. 226

VI *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1301 / 1883-1884, Def'a 6, s. 201

VII *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1302 / 1884-1885, Def'a 7, s. 179

VIII *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1303 / 1885-1886, Def'a 9, s. 148

1304 (1886-1887)[IX]	Hacı Ahmet Efendi	Hacı Nafiz Efendi	Hacı Mehmet Ağa	Hacı Efendi	Pandali Ağa	Hacı Serkis Efendi
1305 (1887-1888)[X]	Hacı Ahmet Efendi	Hacı Nafiz Efendi	Hacı Mehmet Ağa	Hacı Efendi	Pandali Ağa	Hacı Serkis Efendi
1306 (1888-1889)[XI]	Hacı Ahmet Efendi	Hacı Nafiz Efendi	Hacı Mehmet Ağa	Hacı Efendi	Pandali Ağa	Hacı Serkis Efendi
1308 (1890-1891)[XII]	Hacı Ahmet Efendi	Hacı Nafiz Efendi	Hacı Mehmet Ağa	Hacı Süleyman Ağa	Mihalaki Efendi	Hacı Serkis Efendi
1311 (1893-1894)[XIII]	Hacı Nafiz Efendi	Fakihzâde Tevfik Bey	Hacı Mehmet Ağa	Hafız Mehmet Efendi	Hacı Süleyman Ağa	Ohanik Efendi
1312 (1894-1895)[XIV]	Hacı Nafiz Efendi	Fakihzâde Tevfik Bey	Hacı Mehmet Ağa	Hafız Mehmet Efendi	Hacı Süleyman Ağa	Ohanik Efendi
1313 1895-1896)[XV]	Hacı Nafiz Efendi	Fakihzâde Tevfik Bey	Hacı Mehmet Ağa	Hafız Mehmet Efendi	Hacı Süleyman Ağa	Ohanik Efendi
1314 (1896-1897)[XVI]	Hacı Nafiz Efendi	Mehmet Ağa	Hacı Mehmet Ağa	Nikolaki Efendi	Hacı Süleyman Ağa	Ohanik Efendi
1315 (1897-1898)[XVII]	Hacı Nafiz Efendi	Mehmet Ağa	münhal	Nikolaki Efendi	Hacı Süleyman Ağa	Ohanik Efendi
1316 (1898-1899)[XVIII]	Konyalıoğlu Mustafa Efendi	Hafız Mehmet Efendi	Hacı Ali Efendi	Nikolaki Efendi	Hacı Süleyman Ağa	İstepan Efendi
1317 (1899-1900)[XIX]	Konyalıoğlu Mustafa Efendi	Hafız Ahmet Efendi	Hacı Ali Efendi	Nikolaki Efendi	Hacı Süleyman Ağa	İstepan Efendi

IX *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1304 / 1886-1887, Def'a 10, s. 346.

X *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1305 / 1887-1888, Def'a 11, s. 160.

XI *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1306 / 1888-1889, Def'a 12, s. 190

XII *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1308/ 1890-1891, Def'a 13, s. 168

XIII *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1311 / 1894-1895, Def'a 14, s. 347

XIV *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1312 / 1894-1895, Def'a 15, s. 347

XV *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1313 / 1895-1896, Def'a 16, s. 327.

XVI *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1314 / 1896-1897, Def'a 17, s. 321.

XVII *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1315 / 1897-1898, Def'a 18, s. 328.

XVIII *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1316 / 1898-1899, Def'a 19, s. 308-309

XIX *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1317/ 1899-1900, Def'a 20, s. 290

1319 (1901-1902)[xx]	Konyalıoğlu Mustafa Efendi	Hafız Ahmet Efendi	Hacı Ali Efendi	Hacı Mehmet Ağa	Dimitri Efendi	İstepan Efendi
1320 (1902-1903)[xxi]	Salihağazâde Hacı Tevfik Bey	Salih Efendi	Hacı Ali Efendi	Hacı Mehmet Ağa	İsmail Efendi	Hacı İta Efendi
1321 (1903-1904)[xxii]	Salihağazâde Hacı Tevfik Bey	Salih Efendi	Hacı Ali Efendi	Hacı Mehmet Ağa	İsmail Efendi	Hacı İta Efendi
1323 (1905-1906)[xxiii]	Salihağazâde Hacı Tevfik Bey	Salih Efendi	Nikogos Efendi	Süleyman Efendi	Papayani Efendi	Hacı İta Efendi
1326 (1908-1909)[xxiv]	Mustafa Bey (vekil)	Hacı Mehmet Efendi	Hacı Ali Efendi	Süleyman Efendi	Papayani Efendi	Mestan Bey

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, Denizli belediye reislerinin uzun sürelerle görev yapması yerel ve merkezi düzeyde yüksek makamlarla belli bir ilişki içinde olduğunu düşündürmektedir. Nitekim daha önce de bahsedildiği üzere, dört yıl belediye başkanlığı yapan, ayrıca asker alımı komisyonunda ve Ziraat bankasında üye olarak çalışan Cillovzade Hacı Osman Efendi'ye verilen Mecidî Nişanı merkezi hükümetin kendisine gösterdiği takdiri kanıtlamaktadır[361]. Diğer belediye reislerinden sırasıyla Hacı Nafiz Efendi beş yıl, Konyalıoğlu Mustafa Efendi üç yıl ve Salihağazâde Hacı Tevfik Bey yine üç yıl üst üste görev yapmıştır. Üstelik Tevfik Bey'in görevinin 1920 yılına kadar devam ettiğini, hatta Cumhuriyet döneminde de 1925-1927 yılları arasında belediye reisliği yaptığına dair kayıtlar vardır. Merkezdeki siyasi rejim değişikliklerine rağmen, üç kez belediye reisliği görevine gelen Hacı Tevfik Bey'in kentlinin hafızasında özel bir yer işgal ettiği

---

[xx] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1319/ 1901-1902, Def'a 21, s. 248

[xxi] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1320/ 1902-1903, Def'a 22, s. 252.

[xxii] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1321/ 1903-1904, Def'a 23, s. 240.

[xxiii] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1323/ 1905-1906, Def'a 24, s. 234

[xxiv] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1326/ 1908-1909, Def'a 25, s. 513.

[361] *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1275/100341, 11 Şevval 1309 / 8 Mayıs 1892.

söylenebilir. Zira Tevfik Bey, çıkmaz sokakları çıkaran ve yollar açan belediye reisi olarak hatırlanmaktadır. Tevfik Bey, çeşmeler ve açık arkların üstüne köprüler yaptırarak su ikmal sistemini yenilemiştir. Keza kentin en önemli caddelerinden olan Enver Paşa ve Saltak caddelerinin düzeltilmesi ve Arnavut kaldırımıyla döşenmesi, kentin çarşı merkezi olan Kaleiçi'nin planının çizdirilmesi de onun zamanındadır[362].

D. Denizli Belediyesinin Kamu Hizmetleri

Arşiv kayıtlarından ve Aydın vilayeti salnamelerinden takip edilebildiği kadarıyla, Denizli belediyesinin faaliyetleri daha ziyade kentin temizliği, kent içi yolların yapım ve onarımı, kentteki yapılaşmanın denetimi gibi sadece birkaç temel alanla sınırlıydı. Üstelik belediye faaliyetlerinin ağırlık merkezini oluşturan bu alanlarda bile önemli bir başarı elde edildiğini söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Örneğin, 1893 yılında tamir edilen ve yeniden yapılan kent içi yol miktarı sadece 2601 arşın (yaklaşık 1972 metre), 1895 yılında 4548 arşın (3447 metre), 1896 yılında ise 4580 arşındı (3471 metre)[363].

Kamu sağlığının korunabilmesi için son derece önemli olan temizlik işlerinde belediyenin faaliyetleri yine ancak belli ölçülerde kalmıştır. Belediye tarafından kentin temizliği için 1893 yılında iki, 1895 yılında 4 adet umumi helâ inşa edilmiş, 1896 yılında ise Hacı Kaplan mahallesinde 50 arşın (38 metre) lağım yapılmıştı. Keza bütçe yetersizliği yüzünden sokakların temizliği de istenilen düzeyde değildi. 1914 yılına gelindiğinde bile belediye kadrosunda daimi temizlik işçisi olmadığı gibi

---

[362] Haluk Şemsioğlu (haz.), *20. Yüzyıl Başlarında Denizli, Cevdet Şemsioğlu Anısına*, Denizli, Sanat Sevenler Derneği Yayınları, 2004, s. 149-150.

[363] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1311 / 1893-1894, Def'a 14, s. 354; 1313 / 1895-1896, Def'a 16, s. 335; 1314 / 1896-1897, Def'a 17, s. 329.

oldukça geniş bir alana yayılmış bulunan kentte sadece üç adet temizlik arabası vardı. Bunların dahi bazen özel şahısların hizmetinde kullanıldığı rivayet olunuyordu. Kentte artık giderek sayısı artmakta olan kahvehane, misafirhane, otel ve hanlarda temizlik şartlarına yeterince dikkat edilmiyor, şose ve kaldırımlar sulanmadığı için özellikle yaz aylarında kent caddeleri tozdan geçilmiyordu[364].

Denizli'de kamu sağlığını tehdit eden en önemli problemlerden bir başkası, kentte sağlıklı bir su ikmal sisteminin bulunmamasıydı. Halkın kullanmakta olduğu sular arklarla açıktan akıtılmaktaydı. Hemen her eve ulaşan bu sular, sadece içme suyu olarak değil, lağımların akıtılması, kirli çamaşırların yıkanması gibi çok çeşitli amaçlarla kullanıldıktan sonra tekrar diğer evlere aktarılıyor ve son olarak bahçelerdeki sebze ve meyveler sulanıyordu. Bütün bunlara yiyecek ve içeceklerin açıktan satılması da eklenince verem, dizanteri, mide ve bağırsak hastalıkları kentte yaygın olarak görülebiliyordu[365]. Su kaynaklarının bolluğuna rağmen, kentte oldukça ilkel düzeyde kalan su ikmal sisteminin nasıl işlediği konusunda C. Şemsioğlu, kentin yaşlılarından aldığı bilgileri şöyle aktarmaktadır:

> *"Hemen hemen her evden geçerek dolaşan ve sonunda çaylara dökülen 30-40 cm eninde arklar vardı. ... Arklar, evlerin bahçe duvarlarının altındaki su deliği denilen yerden geçer ve her evin ark pisliği kendi içinde kalması için suyun çıkış noktasındaki bahçe duvarları kenarına, dikine aralıklı kazıklar çakılır; buna, ızgara denirdi. ... bu ark suları ile sebze, meyve sulanması hatta çamaşır ve diğer temizlikler de yapılırdı"*[366]

---

[364] *B.O.A.*,Dahiliye Nezareti İdare Katalogu, 161-1/52, 22 Cemaziyelahir 1332 / 18 Mayıs 1914.

[365] A.g.b.

[366] Haluk Şemsioğlu (haz.), *20. Yüzyıl Başlarında Denizli*, s. 148.

Diğer taraftan, kamu sağlığı elbette sadece belediyenin yetkisi altında değildi. Bu dönemde salgın hastalıkların engellenmesi için merkezi hükümet ve yerel yönetim tarafından da bir takım çalışmalar yapıldı. Denizli bölgesinin devlet tarafından maaşlı olarak atanmış bir tabibe sahip olması 1848 yılında çıkarılan padişah iradesiyle gerçekleşti. Denizli'ye gönderilen Tabip Ligor'un görevi bölgede yaygın olarak görülen sıtma ve çiçek hastalığının tedavisini sağlamaktı[367]. Denizli belediyesinin kuruluşundan itibaren ise "*memleket tabibi*" sıfatını taşıyan belediye hekimi, belediye personeli arasında sayılmaya başladı. 1900'lü yıllara gelindiğinde belediyenin bünyesinde artık bir de eczacı bulunuyordu[368]. 1906 yılında belediye tabibi olarak görev yapan Hüseyin Avni Efendi, memuriyetindeki liyakati dolayısıyla rütbesi bir derece arttırılarak ödüllendirilmişti[369]. Bunun gibi, 1911 yılında bu kez Denizli Belediye Eczacısı Sadi Efendi üstün hizmetleri dolayısıyla dördüncü rütbeden Mecidî Nişanına layık görüldü[42].

Denizli kenti bu dönemde sık sık özellikle kolera salgınlarına maruz kalmaktaydı. Kentteki ticari hareketlilik, ulaşım koşullarının iyileşmesi, özellikle demiryolu ulaşımının başlaması yüzünden İstanbul ve İzmir kentinde ortaya çıkan salgınlar kısa bir zamanda Denizli'ye de sirayet ediyor ve toplu ölümlere sebebiyet veriyordu. 1893 ve 1911 yıllarında ortaya çıkan kolera salgınları bu dönemde en fazla ölüme yol açan salgınlardı. 1893 yılının Eylül ayında başlayan salgın yaklaşık bir ay sürmesine rağmen, İzmir'den sonra en yüksek vaka ve ölüm sayısı Denizli'de ortaya çıkmış, hastalık 149 kişiye bulaşarak

---

[367] *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 180/9832, 20 Şevval 1264 / 19 Eylül 1848.

[368] *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1035/34, 27 Şevval 1323 / 25 Aralık 1905

[369] *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1084/28, 2 Rebiülahir 1324/26 Mayıs 1906.

87 kişinin yaşamına mal olmuştu[370]. 1911 salgını ise Aydın vilayeti içinde en büyük tahribatı yine Denizli ve köylerinde yaptı. Salgın esnasında uygulanan karantina, sağlık kordonu ve dezenfeksiyon gibi modern uygulamalara, hatta bölgeye merkezden doktor ve sağlık heyetleri gönderilmesine rağmen bölge halkının günlük yaşamı, ekonomik faaliyetleri ve toplumsal düzeni büyük ölçüde sarsıldı[371].

Kamu sağlığı ve temizlik gibi belediye hizmetleri alanında, özellikle bütçe eksikliği nedeniyle pek başarılı olamayan belediye teşkilatı aydınlatma hizmetlerinde de yetersiz kaldı. Oldukça ilkel bir düzeyde olan kent ışıklandırması sadece çarşı ve istasyon civarı gibi belli bölgelerle sınırlıydı. Aslında belediyenin yaptırdığı ispirto ve gaz depolarından alınan vergilerin kentin aydınlatılması için kullanılması gerekiyordu. Ne var ki belediye tahsisatının yetersizliği dolayısıyla bu vergiler gece bekçilerinin maaşlarına aktarılmaktaydı[372].

Denizli belediyesinin belki de en başarılı olduğu alan yapı denetimiydi. Zira Aydın vilayetine ait salnamelerde belediye imarı için ayrılan kısımda birkaç yıl üst üste, bir yıl zarfında ne kadar binanın tamir edildiği, ne kadarının yeniden inşa edildiği hakkında sayısal verilere yer verilmiş olması en azından kentsel yapılaşmanın belirli bir denetim altında olduğuna işaret etmek-

---

370 Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi, 2007, s. 102

371 1911 yılında Denizli'de ortaya çıkan kolera salgını sırasında alınan tedbirler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Oya Dağlar, "Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 368-374.

372 *B.O.A.*,Dahiliye Nezareti İdare Kataloğu, 161-1/52, 22 Cemaziyelahir 1332 / 18 Mayıs 1914.

tedir[373]. Çalışmanın bir sonraki bölümünde kentteki yapılaşma ve mekân organizasyonu daha ayrıntılı olarak incelenecek, bunun yanında idari örgütlenme dışında kentsel değişimde rol oynayan diğer faktörler tartışılacaktır.

[373] Örneğin 1895 yılı Aydın Vilayeti Salnamesine göre, Denizli kentinde tamir edilen çeşitli binaların toplam ölçüsü 3355, yeniden inşa edilenlerin ölçüsü 3395 arşındı. Bir sene sonraki salnamede ise toplam 2152 arşın binanın tamir edildiği, 3753 arşın binanın ise yeniden inşa edildiği kaydedilmişti. Bkz. *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1313 / 1895-1896, Def'a 16, s. 335; 1314 / 1896-1897, Def'a 17, s. 329.

Beşinci Bölüm

DENİZLİ'DE KENTSEL MODERNLEŞMENİN ALT YAPISI VE MEKÂNSAL SONUÇLARI

I. MERKEZİLEŞMENİN TEKNİK VASITALARI: ULAŞIM VE İLETİŞİM KOŞULLARI

Ulaşım ve iletişim koşulları, geniş çaplı ekonomik, sosyal ve kültürel değişimleri ve kentsel dönüşümü yönlendiren en temel unsurlardandır. Zira ulaşım teknolojisindeki gelişmeler bölgesel ilişkileri değiştirdiği gibi, kentsel işlevlerde de belirgin bir farklılaşma yaratır. Bunun yanında, şüphesiz ki hangi devlet yapısında olursa olsun politik kontrolün niteliği büyük ölçüde düzenli bir haberleşme ve ulaşım teşkilatının varlığına bağlıdır.

Osmanlı devleti Tanzimat'ın başından itibaren belirli pratik ihtiyaçlar, siyasi ve idari beklentiler doğrultusunda ulaşım ve iletişim koşullarını geliştirmeye çalışmıştır. Tanzimatçıların hedeflediği merkeziyetçi yönetim örgütünün kurulabilmesi için elbette öncelikle İstanbul ile vilayet merkezleri arasındaki iletişim ve ulaşımın etkin bir biçimde düzenlenmesi gerekmiştir. Bunun yanında, sadece vilayet merkezlerinin değil, taşradaki tüm kontrol merkezlerinin kendi iç bölgesi ile bağlantısının sağlanması veya daha da güçlendirilmesi yine aynı amaca hizmet edecektir. Zira ancak bu sayede, en uzaktaki siyasi-idari merkezlerin bile önce kendi çevresiyle ve asıl idari merkezle bütünleşmesi sağlanabilecektir. Bu idari-stratejik beklentinin yanında, Osmanlı merkezi yönetimi için önemli olan bir başka husus daha vardır ki o da vergi gelirlerinde

artış sağlayarak, ekonomik anlamda devletin malî gücünde bir düzelme yaratmaktır. Zaten bu husus daha önce de belirtildiği gibi Tanzimat reformlarının temel hedeflerindendir[374].

A. Telgraf: Merkezi Devletin Denetimi, Toplumun Gücü

19. yüzyılın iletişim ve ulaşım alanındaki en önemli yenilikleri, çok boyutlu ve çeşitli etkileriyle hiç şüphesiz ki buharlı tren ve elektrikli telgraftı. Bu iki teknolojik gelişme Avrupa'da genellikle eş zamanlı olarak yaygınlık kazandı. 1841 yılında İngilizler, 1844'de Fransızlar ilk telgraf hatlarını demiryolları boyunca çekmişlerdi[375]. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, tıpkı Japonya ve Çin'de olduğu gibi, telgraf demiryolundan bağımsız olarak gelişti. Telgraf 1850'li yıllardan itibaren henüz demiryolu hakkında hiçbir şeyin bilinmediği köylere ve kasabalara ulaştı. Yerel ve ulusal sınırları aşan telgraf, İmparatorluğun en uzak bölgelerini bile merkezi iktidarın hızlı erişimine soktu[376]. Bu iki teknik gelişmenin aralarındaki en önemli fark, telgraf hatlarının neredeyse tamamının devlet eliyle inşa edilip işletilmesi, demiryollarının ise çoğunlukla yabancı sermayesi ile kurulmuş olmasıydı. Aslında 19. yüzyılda sömürgeciliğin emperyalizme dönüştüğü bir çağda iletişim araçları üzerinde devlet tekeli kurmak normal bir durum olarak görülebilir. Nitekim 1868 yılında İngiltere, 1878'de Fransa ve 1889'da İtalya kendi ülkelerindeki telgraf hatlarını devletleştirmişlerdi. Dolayısıyla her ne kadar Osmanlı devleti, telgraf teknolojisinin hayata geçirilmesinde

---

374 Leyla Şen, "Merkez-Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Sistemleri," *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, 2000, s. 109.

375 Bahri Ata, "Talihsiz Osmanlı Kuşları: On Yıl Geciken Telgraf ve Stratford Canning," *Türk Yurdu*, (Aralık 1999-Ocak 2000), Sayı 148-149, s. 150

376 Yakup Bektaş, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880", *Technology and Culture*, Cilt XIV, Sayı 4, (Ekim 2000), s. 671.

İngiliz ve Fransızlardan teknik bilgi yardımı ve malzeme desteği almışsa da telgraf sisteminin inşası ve işletiminde kendi tekelini korumaya çalıştı. Hâlbuki II. Mahmut döneminden itibaren köklü değişikliklere uğrayan postacılık alanında devlet tekelinin sağlanması mümkün olamamıştı. Osmanlı topraklarında 16. yüzyılın sonlarından itibaren faaliyet göstermeye başlayan yabancı posta şirketleri, Batılı devletlere verilen kapitülasyon haklarından yararlanarak Tanzimat döneminde de etkinliklerini devam ettirdiler[377].

Osmanlı topraklarında Doğu-Batı arasındaki ana telgraf hatlarının inşasından sonra, merkezi hükümet yan kolların yapımında kendi başına karar vererek, kendi imkânlarıyla ilerledi[378].

---

377 Ayrıntılı bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Teşkilatı", *Yeni Türkiye*, Sayı 32, 2000, s. 314-321

378 Avrupalıların Osmanlı devletine telgrafı tanıtmak için yaptığı ilk girişimler Abdülmecit'in saltanat döneminin başında gerçekleşti. Ancak Osmanlı topraklarında telgraf teknolojisinin ilk kez kullanımı Avrupalı devletleri de içine alan Kırım Savaşı sırasında gerçekleşti. Savaşın ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla ilk hat, 1855 yılında Varna ile İstanbul arasında kuruldu. Aslında Bâbıâlî için Edirne-İstanbul hattı stratejik-yönetsel açıdan çok daha önemliydi, ancak bu hattın açılması Varna-İstanbul hattından altı ay sonra gerçekleşti. İstanbul-Bağdat hattı bir sonraki adım oldu. Elbette bu hattın açılmasını Osmanlı devletinden çok İngiltere istemişti. Hindistan'a giden yolun güvenliğini sağlamak İngilizler için hayati bir önem taşıyordu. İngilizlerin işbirliği ile kurulan İstanbul-Bağdat hattı 1861 yılında işletime açıldı. Bağdat-Basra arasındaki kol ise 1865'te tamamlandı. Hattın mülkiyeti ve işletim hakkı bir süre sonra Osmanlı devletine devredildi. Osmanlı topraklarındaki ilk telgraf hatları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Roderic Davison, "Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli Telgrafın Girişi", (çev. Durdu Mehmet Durak), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 14, 2003, s. 347-386; Ayşegül Okan, *The Ottoman Postal and Telegraph Services in the Last Quarter of the Nineteenth Century*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2003, s. 95- 109.

Telgraf hatlarının genişlemesi 1860 yılına kadar oldukça hızlı gerçekleşti. Bütün Osmanlı vilayetlerinde yan kollar ortaya çıktı. 1863 yılında 6.490 km, 1866'da 13.750 km, 1869'da 25.137 km ve 1904'de 36.640 km uzunluğunda telgraf hattı inşa edildi[379]. 1868 yılına gelindiğinde Batı Anadolu'da İzmir, Muğla, Manisa, Bergama, Ayvalık, Balıkesir ve Aydın gibi daha çok idari ya da ticari merkez olmasıyla öne çıkan kentler telgraf şebekesine bağlanmış durumdaydı[380]. Yine merkezi iktidarın nezdinde "*mevki'-i ticaret*" (ticaret merkezi) olarak daima önemli bir kent olarak görülen Denizli'ye telgraf hattı çekilmesine 1868 yılında karar verildi. Aydın merkezinden Nazilli'ye, oradan da Denizli'ye bir telgraf hattı döşenmesini bölge halkı talep etmiş, hatta yirmi bin kuruş tutan inşaat masrafının "*ashab-ı servet*" tarafından karşılanacağına dair teminat vermişti. Denizli tüccar ve üreticileri her halde telgrafı İzmir, Manisa gibi yoğun ekonomik ilişkiler sürdürdükleri kentlerde görmüş ve kendileri için yararlı olacağını anlamışlardı. Zira telgraf hattı için Aydın valiliğine verdikleri istidada "*memâlik-i mahrûse-i şâhânenin her tarafında gün-be-gün kesb-i terakkî ve izdiyâd etmekte olan bu misüllü asar-ı ma'mûriyetten mahal-i saire ahalisi istifâde eylemekte olduğu gibi*" kendilerinin de yararlanmak istediklerini belirtiyorlardı. Sonuçta merkezi hükümet hat inşasının hemen başlaması ve kısa zamanda bitirilmesi için gerekli hazırlıkların yapılması emrini verdi[381].

1873 yılında ise bu kez Sarayköy ve Buldan kazalarına Denizli'den uzatılmak üzere birer kol telgraf hattı döşenmesine karar verildi. Tıpkı Denizli'de olduğu gibi, bu hatlar da mahalli halk tarafından talep edilmiş, inşaat masraflarının tamamının "*hamiyet-kârân ahâlî ve tüccâr-ı mu'teberân*" tarafından karşılanacağı taahhüt

---

379 Roderic Davison, "Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli", s. 355.

380 Yakup Bektaş, "The Sultan's Messenger", s. 674.

381 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi, 421/57, 9 Cemaziyelahir 1285 / 27 Eylül 1868; 429/57, 24 Şaban 1285 / 10 Aralık 1868.

edilmişti[382]. Böylece Denizli yakın çevresindeki önemli merkezlerle telgraf bağlantısını oldukça erken denilebilecek bir tarihte tamamlamıştı. Bu önceliğin temel sebebi, en başta kentin ticari açıdan öneminden dolayı seçkin bölgelerden, belgelerin diliyle *mevâkı-ı m'utenâdan,* olmasıydı. Elbette bölge halkının telgrafın ekonomik, siyasi ve toplumsal değerini kısa zamanda kavrayarak gereken kamu desteğini vermesinin de rolü büyüktü. Telgraf bağlantıları sayesinde Denizli sadece İmparatorluk sınırları içinden değil, Osmanlı devletinin temas halinde olduğu diğer ülkelerden de istenildiğinde ulaşılabilecek hale geldi[383]. Bunun en başta kent ekonomisi olmak üzere, pek çok alanda kısa ve uzun vadede son derece önemli sonuçları olacaktı. Osmanlı tüccarı, uzak bölgelere mal göndermek, mal istemek, fiyatları kontrol etmek, ticari acentelerin temsilcilerinden mesaj almak gibi pek çok konuda telgrafı kullandı. Böylece kent ekonomisinin dünya ekonomik sistemine bütünleşme süreci de hızlanmış oluyordu. Ancak, aşağıda ele alınacağı üzere, bu yeni ekonomik ilişkilerin yerel ekonomi için elbette bazı olumsuz sonuçları da oldu.

1877 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu 17 bin milden fazla bir alana uzanan dünyanın sekizinci büyük telgraf şebekesine sahipti[384]. Telgraf iletişimi, ilk yirmi otuz yıllık süreç içinde önce birkaç kişi, daha sonra binlerce kişiyi kapsayan yeni bir bürokrasinin de oluşmasını sağladı. İlk telgraf hatlarının kullanıma açılmasıyla, telgraf idaresi İstanbul'da ayrı bir müdürlük olarak teşkilatlandırıldı. 1871 yılında ise Posta Nezareti ile birleştirilerek çok daha geniş çaplı bir yapıya ulaştı. İmparatorluk genelindeki

---

382 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1376/31, 25 Muharrem 1290 / 25 Mart 1873.

383 Osmanlı devleti 1854-1864 yılları arasında çok sayıda uluslar arası antlaşmaya imza koyarak hatlarını komşu ülkelerle birleştirmiş, Avrupa-Mısır ve Avrupa-Hindistan arasında kesintisiz telgraf iletişimini gerçekleştireceğine dair teminat vermişti. Bahri Ata, "Talihsiz Osmanlı Kuşları", s. 153.

384 Yakup Bektaş, "The Sultan's Messenger", s. 669.

telgraf ofislerinin sayısı zaman içinde hızla arttı. 1863'de 52 ofis vardı, bu sayı 1866'da 135'e, 1869 yılında ise 320 ofise ulaştı[385]. 1884 yılında Aydın vilayetinde 37 telgraf ofisi bunuyordu[386], bunlardan dördü Denizli mutasarrıflığı içindeydi.

1868 yılında telgraf hattının inşasına nezaret etmek üzere Denizli bölgesine gönderilen telgraf memuru, inşaatın tamamlanmasından sonra da hattın idaresini üstlendi. Denizli'nin mutasarrıflık düzeyine çıkarılmasından sonra kentte bir telgraf ve posta idaresi kurularak bünyesine bir müdür ve muavin atandı[387]. Denizli'deki telgraf ve posta idaresinin kadrosu giderek genişledi; 1899 yılında bu dairede bir müdür, beş memur ve iki çavuş olmak üzere toplam sekiz kişi çalışıyordu[388]. Denizli'nin bir idari-ekonomik merkez olarak kendi art bölgesiyle olan telgraf bağlantısı zaman içinde gelişti. Arşiv kaynaklarından takip edilebildiği kadarıyla, Denizli mutasarrıflığı içindeki nahiyelerin telgraf iletişimine kavuşmaları biraz daha geç bir dönemde gerçekleşti. 1908 yılında Denizli merkez kazasına bağlı Honaz nahiyesinde telgraf hattının inşası tamamlanarak haberleşmeye açıldı[389]. 1910 yılında ise halkın isteği üzerine Garbikaraağaç kazasının İrle nahiyesine Denizli merkezinden bir telgraf hattı çekilmesine karar verildi[390].

Telgrafı hükümet için vazgeçilmez kılan en önemli husus, etkili bir idari, mali, askeri hatta sosyal kontrol aracı olarak sağladığı büyük avantajlardı. R. Davison'un çok yerinde olan ifadesiyle, "*elektrikli telgrafın başlıca politik etkisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ikti-*

385 Roderic Davison, "Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli", s. 361.

386 Ayşegül Okan, *The Ottoman Postal*, s. 101.

387 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1300 / 1882-1883, Def'a 5, s. 227.

388 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1317/ 1899-1900, Def'a 20, s. 289.

389 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1246/49, 10 Rebiülevvel 1326 / 12 Nisan 1908.

390 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti İdare Kataloğu, 121/2, 6 Zilkade 1328 / 9 Kasım 1910.

darın merkezileşmesine yardımcı olmasıydı"[391]. Telgraf sayesinde sarayın emir ve talimatları ilgili sivil ya da askeri birimlere oldukça kısa bir sürede iletilebiliyor, aynı şekilde bu telgraflara verilen cevaplar sayesinde taşradaki isyan hareketleri ya da kargaşalar, hemen merkeze bildirilebiliyordu. Ayrıca gerek kişilerin talepleri, gerekse idari meseleler hakkındaki problemler ivedilikle merkeze iletilmekteydi. Bu suretle telgraf "*siyasi erkin altyapısının*" önemli bir parçası oldu. Telgraf hatları taşrayı merkeze bağlamakla kalmamış, devletin sivil topluma nüfuz etme kapasitesini de attırmıştı[392]. Bunun yanında, Osmanlı toplumu da kendi gücünü etkin olarak kullanabileceği bir vasıta elde etmişti. Yönetimin bütün kademelerine gönderilen telgraflar sayesinde Osmanlı toplumu kendi düşüncelerini ifade edebiliyor, şikâyetlerde bulunuyor, hatta yönetim mekanizmasında sadece merkezi hükümetin inisiyatifinde olan bir takım değişiklikleri talep edebiliyorlardı.

Telgraf özellikle merkeze uzak bölgelerde bürokratik, mali ve hukuki işlerin düzene sokulmasına büyük katkı sağladı. Herhangi bir bölgede ortaya çıkan en küçük bir mesele, artık aynı gün merkeze bildirilebiliyor, gereğinde merkezden konu hakkında görüş sorularak hareket ediliyordu. Öte yandan bu hususun taşradaki otorite ve yetkili kurumların hareket alanını daralttığı, yerel düzeyde güçlü bir idari mekanizmanın oluşumunu engellediği de önemli bir gerçekti. Zira halk artık her bürokratın bir üstü olduğunu ve gerektiğinde o makama telgrafla ulaşabileceğini biliyordu[393].

Bu çalışmada pek çok kez işaret edildiği gibi, Denizli'den idari meseleler, bayındırlık işleri veya vergilendirme gibi çok çeşitli

---

391 Roderic Davison, "Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli", s. 370.

392 Eugene Rogan, "Instant Communication: The impact of the Telegraph in Ottoman Syria", Thomas Philipp-Birgit Schäbler (ed.), *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation, Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, Stuttgard: 1998, s. 113-114.

393 *A.g.e.*, s. 126.

konularda halkın görüş ve taleplerini belirtmek üzere merkezi hükümete sayısız telgraf gönderildi. Dolayısıyla telgraf sayesinde sıradan halk dahi kent politikasına aktif bir biçimde katılmaya ve yeni bir vasıtayla belirli bir söz hakkı elde etmeye başladı. Üstelik bu söz hakkını sadece grup olarak değil, zaman zaman birey olarak da kullandılar. Böylece öteden beri Osmanlı toplumunda geleneksel olarak cemaat düzeyinde dile getirilmekte olan söz hakkı fertlere inmeye başladı, bu ise devlet-toplum ilişkisinde yeni bir döneme işaret ediyordu. Bu sebeple telgraf teknolojisinin merkez-taşra ilişkisinde etkili bir değişiklik yaratarak en az Tanzimat ile uygulanmaya başlanan meclis yapıları kadar önemli olduğunu söylemek mümkündür. Telgrafların adresi kimi zaman yerel yönetimin en üst makamı olan Aydın valiliği, kimi zamanda konuyla ilgili nezaretler veya sadaret gibi en yüksek makamlardı. Öte yandan halkın telgraflar göndererek yönetimdeki söz hakkını güçlendirmekte olduğu bir devirde hükümetin toplum nezdinde sorumluluğu da artıyordu. Zira halk telgraf mesajlarının mutlaka muhatabına ulaşacağı biliyor, alacağı cevabı umutla bekliyordu. 1910 yılında Denizli mutasarrıflığına bağlı Kadıköy nahiyesi halkı Sarayköy'e kadar bir şose yolun inşa edilmesini istemiş, isteklerinin reddedilmesine rağmen yılmayarak ertesi yıl sadarete uzun bir telgraf daha göndermişlerdi. Telgrafın sonunda, bekledikleri müjdeli haberi almak umuduyla aralarından seçtikleri temsilcilerin dört gün boyunca telgrafhanede bekleyeceklerini yazmışlar, bu suretle mutlaka dikkate alınmalarını sağlamaya çalışmışlardı. Nafıa ve Maliye Nezaretlerinin konu hakkındaki cevapları dört gün içinde değilse de bir ay sonra yine telgrafla Aydın valiliğine bildirildi. Bu cevapta halkın haklı isteğinin anlaşıldığı, ancak konunun Aydın Umumi Meclisi'nde tartışılarak incelenmesi gerektiği yazıyordu[394].

---

394 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti İdare Kataloğu, 3/24, 24 Muharrem 1329 / 25 Ocak 1911.

B. Kent Ekonomisinde Kapitalist Genişleme Sürecinin Altyapısı: Demiryolu ve Karayolu Şebekesi

Görüldüğü üzere, telgraf sadece basit bir iletişim aracı değildi. İmparatorluğun bütünlüğünü sağlamak, ülkenin en uzak köşesinde bile devlet otoritesini geçerli kılmak isteyen Tanzimatçıların işi, telgraf hatları sayesinde bir hayli kolaylaştı. En az telgraf kadar önemli olan bir başka siyasi-idari araç ise demiryolları oldu. Gerçekte yabancı sermayesi ile kurulup işletilse de Osmanlı devletinin demiryolları ile ulaşmak istediği hedef ülkedeki merkezileşmeyi, siyasi istikrarı ve iç güvenliği çok daha kolay, güvenlikli, üstelik ucuz ve hızlı bir ulaşım sistemi ile sağlamaktı. Bu sayede İmparatorluğun özellikle stratejik bölgelerinde çıkan huzursuzluk ve isyanları bastırmak için kolluk güçleri hızla olay yerine gönderilebilecek ya da herhangi bir savaş durumunda askeri birlikler cepheye daha kolay transfer edilecekti[395].

Osmanlı devletinin demiryollarına ilgisini şekillendiren etkenler ekonomik olmaktan ziyade idari, stratejik ve askeri nitelikliydi. Zaten İmparatorluğun ekonomik koşullarında dönemin ileri ulaştırma sistemi olan demiryolunu zorunlu kılacak kendiliğinden ortaya çıkmış belirgin bir hareketlenme yoktu. Başka bir ifadeyle, Osmanlı geleneksel üretimi uluslar arası pazarlara yönelik değildi, dolayısıyla mal ulaşımında zamanın kıymetli olduğu yoğun bir üretim gerçekleştirilmiyordu[396]. Bunun yanında demiryolu yatırımlarını mümkün hale getirecek ne yeterli teknik bilgi ve kadro, ne mali olanaklar, ne de kömür, demir ve çelik üretiminde bir gelişme vardı. Yani Osmanlı ekonomisi söz konusu olduğunda en azından başlangıçta demiryolu ulaşımı için iç dinamiklerin harekete geçirdiği ekonomik bir gereklilik söz konusu değildi.

---

395 Leyla Şen, "Merkez-Çevre İlişkilerinin", s. 96-97.

396 Ali Kemal Gürbüz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryollarının Rolü", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt II, Sayı 3, 1999, s. 171.

Öte yandan elbette Osmanlı devlet adamları demiryollarının mali sahada yaratacağı gelişme potansiyelinin farkındaydı. Osmanlı hükümetinin demiryolu ulaşımından ekonomik sahadaki en önemli beklentisi, tarımsal üretimi arttırarak refah düzeyini yükseltmekti. Böylece Tanzimat reformlarının temel maksadı olan vergi gelirlerinde belirli bir artış da sağlanmış olabilir, ayrıca uluslar arası pazarlara ulaşamayan Osmanlı ürünleri demiryolu sayesinde ihracata yönlendirilebilirdi[397].

Osmanlı demiryollarının yüzde 97'si yabancı sermaye ile kuruldu, ilk demiryolları Avrupa ile ticaret yapan liman kentlerinden başlayarak daha içerilerdeki verimli ovalara uzanacak biçimde inşa edildi. Bu hatlar Avrupa'dan çıkan doğuya dağılan ve devamlı olarak genişleyen bir şebekenin parçasıydı. Öte yandan, ne yazık ki Osmanlı demiryolları kendi içinde ağ biçiminde bir örüntü arz etmiyordu. Tam tersine, bu hatlar ağaç biçimli bir şematik düzen içinde birbirini tamamlamayan düşük standartlı kısa hatlardan oluşmakta, bu haliyle daha ziyade sömürge ülkelerindeki demiryolu şebekelerini andırmaktaydı. Bütün bunlar somut bir biçimde değerlendirildiğinde, Osmanlı demiryollarının dengeli bir ekonominin, rasyonel bir idari yapının ve modern bir kamu hizmeti anlayışının gerekliliklerine göre kurulmadığını, bundan ziyade Avrupa devletlerinin ekonomik ve siyasi çıkarları doğrultusunda şekillendiğini söylemek mümkündür[398]. Bu yüzden Osmanlı demiryollarının yapım aşamasını ve fiziki özelliklerini inceleyen pek çok tarihçinin hep aynı sonuca varmış olması hiç şaşırtıcı değildir. Buna göre Osmanlı topraklarındaki hatlar son noktada yabancı bir

---

397 Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak: Aydın*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s. 145-146.

398 1908 yılına kadar Osmanlı topraklarında inşa edilen demiryollarının toplam uzunluğu 5883 kilometreyi bulmuştur. Almanların demiryolu yatırımlarındaki payı %57, Fransızların %23,5, İngilizlerin ise %20 olarak hesaplanmıştır. Ali Kemal Gürbüz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryollarının", s. 175.

ülkenin ekonomisi ile bütünleşme sürecine hizmet etmiş, her hat adeta işletmeci şirketin temsil ettiği ülkenin siyasi-ekonomik nüfuz alanını belirlemiştir[399]. Gerçekten de demiryolu hatları sayesinde Batı Anadolu İngiltere'nin, Suriye ve Filistin Fransa'nın, Orta ve Güney Anadolu ise Almanya'nın ekonomik etkinlik sahası haline gelmiştir. Öyle ki bu bölgelerdeki demiryolu yapımlarını ilgili ülkenin, madencilik, sanayi, hatta kamu hizmetleri alanına yayılan çeşitli yatırımları izlemişti[400]. Bunu kolaylaştıran en önemli etken, demiryolu imtiyaz sözleşmeleriyle yabancı şirketlerin hat güzergâhının belli mesafeleri içinde hükümete ait topraklardan, maden ve ormanlardan ücretsiz olarak yararlanma hakkına sahip olmasıydı[401]. Böylece söz konusu bölgelerin yatırımcı şirketlerin mensup olduğu devletler için önemli bir çıkar alanı haline gelmesi kolaylaşıyordu.

Osmanlı devletine demiryolu yapma teklifleri 1830 yılından itibaren sunulmaya başlandı. Elbette ki bu teklifler en başta İngilizlerden geliyordu. 1850'li yıllara gelindiğinde özellikle üretim potansiyeli ve nüfus yoğunluğu ile geniş hammadde ve pazar olanakları sunan Batı Anadolu, İngilizlerin dikkatlerini yoğunlaştırdıkları bir bölgeydi. Aslında 1579 yılında İngiltere ile yapılan kapitülasyon anlaşmasından itibaren İngiliz tüccarları Batı Anadolu'da belirgin bir varlık göstermeye başlamışlardı. 18. yüzyılın ilk yarısından

---

399 Bkz. Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul: Arba, 1988; Michael E. Bonine, "The Introduction of Railroads in the Eastern Mediterranean: Economic and Social Impacts", Thomas Philipp-Birgit Schäbler (ed.), *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation, Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, Stuttgard: 1998, s. 53-78; Bülent Can Bilmez, *Demiryolu'ndan Petrole Chester Projesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000; Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul Eren Yayıncılık, 1994.

400 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 78-79.

401 Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde*, s. 10.

sonra ise artık çok daha açık bir biçimde görülüyordu ki İzmir ve çevresi, Anadolu'nun Avrupa ile ticaret yapan en önemli bölgesiydi[402]. Dolayısıyla İngilizlerin İzmir limanını verimli hinterlandına bağlayacak bir demiryolu kurmak için gösterdikleri ilgi boşuna değildi. Zira bu sayede İngiliz sermayesinin kaynağını oluşturan sanayi için gerekli hammaddenin sağlanması ve İngiltere'deki sanayileşme sonucu ucuza mal edilen malların Anadolu gibi geniş bir pazara ulaştırılması mümkün olacaktı. İngilizlerin bir başka önemli hedefi ise, Hindistan'da İngiliz sömürgesine giden yolu güvenli kılmak için Asya ile iletişim ve ulaşım kanallarını açık tutmak, hatta mümkün olursa bu kanallara hâkim olmaktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarında kurulan ilk demiryolu olan İzmir-Aydın hattı için İngiliz yatırımcıların girişimleri 1856 yılında sonuç verdi. 23 Eylül 1856 tarihli padişah fermanıyla imtiyazı alan İngilizler, bazı teknik ve mali sorunlardan ötürü inşaata ancak 22 Eylül 1858 tarihinde başlayabildi[403]. Demiryolu hattı, Büyük Menderes boyunca uzanan ve coğrafi konumları dolayısıyla daima önem arz etmiş eski kentlerin ve ticaret merkezlerin bulunduğu güzergâh üzerindeydi[404]. Haziran 1886 tarihinde İzmir-Aydın demiryolu hattının ilk kolu tamamlandığında kârlı bir yatırım yaptığı anlaşılan Aydın Demiryolu Şirketi

---

402 19. yüzyılın ortasında Anadolu, Osmanlı uluslar arası ticareti içinde birinci sıraya yükseldiğinde, bölgenin en önemli liman şehri tartışmasız biçimde İzmir kent iydi. İzmir'den yapılan ticaret hacmi 1820-1914 yılları arasında 100 tondan 2.200 tona ulaşarak 22 kat artmış, ticaret değeri ise 1840-1914 yılları arasında dört katına çıkmıştı. Buna karşılık, Anadolu'nun diğer önemli limanı Trabzon'dan yapılan ticaret hacmindeki artış, 15'den 500 tona yükselerek ticaret değeri yedi kat artmıştı. Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren-Donald Quataert (ed.), *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 131-132.

403 Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Nedim Atilla, *İzmir Demiryolları*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002, s. 56- 59.

404 *A.g.e.*, s. 64-65.

(*Ottoman Railway From Izmir to Aidin Company*), 1879 ve 1888 yıllarında aldığı yeni imtiyazlarla Batı Anadolu'nun içlerine kadar uzanma hakkını elde etti. Demiryolu eskiden beri Aydın bölgesinin önemli bir ticaret merkezi olan Nazilli'ye 1881 yılında ulaştı, aynı yıl Aydın-Kuyucak hattı tamamlandı. Bundan sonra Kuyucak-Sarayköy hattı 1882'de[405], Tire hattı 1883 yılında işletmeye açıldı. Sarayköy'den Dinar'a uzanan kol ise 1889'da tamamlandığında demiryolunun Denizli'ye ulaşması için çok önemli bir kavşak olan Goncalı istasyonu geçilmiş oluyordu[406].

Aslında Denizli halkı 1870 yılından beri Aydın'dan çıkacak bir kol ile demiryolu hattının kente ulaştırılması için çaba harcamaktaydı. 1870 yılında toplanan Aydın Umumi Meclisi Denizli'den gelen bu talebi incelemiş, kaleme aldığı mazbatada demiryolu hattının Denizli'ye uzatılması durumunda devlete ve bölgeye önemli faydalar sağlanacağı konusundaki beklentisini dile getirmişti. Denizli'ye uzatılacak demiryolu hattının ekonomik getirisi ise umumi meclis tarafından şu satırlarla vurgulanmaktaydı:

> *"demiryolu hattının temdîdi halinde Denizli'den Aydın'a ve İzmir'e zehâir ve eşyâ-yı sâire nakl olunarak ve meselâ el-haletü-hazihi orada on gurûşa satılan zahîrenin kilesi vapurla nakl olunduğu halde yirmi gurûşa ve daha ziyâdeye satılarak ahâli müstefid olacağı ve bu yüzden vâridât-ı öşriyye dahi terâkki ve ticaret tevsî edip bu cihetle idâre ve ticâret ve ziraatçe fevâid ve muhâsenât-ı külliye görüleceği derkâr ise de icâbı menût-ı re'y-i âlî-i asfâneleridir"*[407]

---

[405] Sarayköy istasyonunun açılış, Aydın valisinin de katıldığı resmi bir törenle 28 Haziran 1882 yılında gerçekleştirildi. *B.O.A*, Yıldız Sadaret Hususi Katalogu, 171/141, 17 Teşrin-i evvel 1299 / 17 Ekim 1883.

[406] İzmir-Aydın demiryolu hattı üzerinde bulunan istasyonların adları, birbirine olan uzaklıkları ve şubelerin açılış tarihleri için bkz. Mahmud Ragıb, *Nevsal-i Ragıb*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1324 / 1908, s. 252-253.

[407] *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1375/63, 24 Cemaziyelevvel 1287 / 22 Ağustos 1870.

Aydın Umumi Meclisi'nin mazbatası Şûrâ-yı devlet tarafından incelenerek konu Nafıa Nezareti'ne havale edildi. Aynı esnada demiryolu şirketinin müdürü Stevenson, İzmir-Aydın demiryolunun çeşitli bölgelere uzatılması için Bâbıâlî'ye ayrıntılı raporlar sunmaktaydı. Bir süre sonra, tasavvur edilen hatları inceleyerek görüş bildirmek üzere özel bir komisyon kuruldu ve uzmanlar gönderilerek söz konusu bölgelerde incelemeler yaptırıldı[408]. Aslında Osmanlı devleti geçen zaman içinde demiryolunun ekonomik faydalarını net bir biçimde görmüştü. Öte yandan hükümet bu yol sayesinde İngilizlerin Batı Anadolu'da gittikçe büyüyen gücünün de farkındaydı. Bu sebeple yeni hatların inşası söz konusu olduğunda mümkün olabilecek her alternatif göz önüne alınmaya çalışıldı. 1873 tarihli bir arşiv belgesinin ortaya koyduğu üzere, yeni hatların başka şirketlere yaptırılması seçeneği üzerinde dahi durulmaktaydı. Bir başka husus ise Osmanlı devletinin şirkete vermekte olduğu yıllık 112 bin lira tutarındaki teminat akçesinden[409] kurtulmak istemesiydi. Dolayısıyla hükümet, Denizli hattının hazine tarafından inşa ettirilerek işletmesinin şirkete devredilmesi ve gelirlerinin teminat akçesine karşılık tutulmasını teklif etti[410].

---

408 *B.O.A.*,İrade Şura-yı Devlet, 19/825, 9 Receb 1287 / 5 Ekim 1870

409 Osmanlı hükümeti tarafından teminat akçesi, tarihçiler tarafından ise kilometre garantisi olarak adlandırılan bu sistem, demiryolu şirketlerine kilometre başına asgari bir gelir haddi tanınması ve icap ettiğinde devletin aradaki farkı kapatması demekti. Bu suretle devlet başlangıçta yatırılması gereken sermayeyi temin etmek zorunluluğundan kurtuluyor, bu görevi imtiyazı alan özel şirkete bırakıyordu. Bu uygulama sonucu demiryolları Avrupa sermayesi için karlı birer yatırım durumuna gelmekteydi. Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", Halil İnalcık-Donald Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (çev. Ayşe Berktay v.d.), Cilt II, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, s. 927.

410 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi, 455/97, 7 Rebiülevvel 1290 / 4 Haziran 1873.

Ancak bu konuda Osmanlı devleti ile İngiliz şirketi arasında anlaşma sağlamak kolaylıkla mümkün olamadığından şirketin hattın imtiyazını alması ancak 1879 yılında gerçekleşti.

İzmir'den çıkan demiryolu hattı, Sarayköy ve Goncalı'dan geçerek 1891 yılında Denizli'ye ulaştı. Ne var ki Goncalı-Denizli arasındaki 9,4 kilometrelik kol, bazı teknik aksaklıklar yüzünden bir yıldan fazla bir süre sadece yük katarlarının geliş-gidişi için kullanıldı. Bu durum demiryolu ulaşımının kendilerine sağlayacağı faydaların uzun süredir farkında olan Denizli halkının yoğun tepkisini çekmekteydi. Sadaret'e, Dâhiliye ve Nafıa Nezaretlerine çekilen protesto telgrafları ile merkezin dikkati bu konuya çekilmeye çalışıldı (bkz. Ek VIII). Denizli belediye reisi, kentin ileri gelen tüccar ve seçkinleri tarafından imzalanan bu telgraflarda, yük vapurlarının geliş gidişiyle kendi menfaatlerini zaten temin etmekte olan şirketin, hat üzerindeki kavislerden birini bilerek eksik bıraktığı, böylelikle hattın açılışını bilhassa geciktirmeye çalıştığı iddia ediliyordu. Bu sebeple Denizli halkı, özellikle kış aylarında ulaşım konusunda ciddi sıkıntılar çekmekte, hatta zorla vagonlara binmeye çalıştıklarında kavgalar çıkmaktaydı. Kent halkının merkezi hükümet bürolarına yaptığı ısrarlı başvurular neticesinde Denizli-Goncalı demiryolu hattında yolcu nakline hattın tamamlanmasından ancak bir yıl iki ay sonra, yani 1892 yılının Mayıs ayında başlandı[411]. Hattın resmi açılış töreni ise bütün istasyonların açılışında olduğu gibi padişaha yapılan dualarla 1893 yılının Haziran ayında gerçekleşti[412]. Denizli'nin demiryolu bağlantısında Goncalı istasyonu ana kavşaktı. Zira demiryolu Denizli'de çıkmaz sokak denilebilecek bir şekilde istasyona giriyor ve daha ileriye uzanmıyordu. Hattın açılışıyla Denizli kenti Goncalı üzerinden toplam 608 kilometre

[411] *B.O.A.*, İrade Meclis-i Mahsus, 130/5551, 25 Şevval 1309 / 23 Mayıs 1892

[412] *B.O.A.*, İrade Posta ve Telgraf, 2/1310/Z-04, 10 Zilhicce 1310 / 25 Haziran 1893.

uzunluğundaki İzmir-Aydın demiryolu şebekesine katılmış, vilayet merkezi İzmir'e olan mesafesi oldukça kısalmıştı. Denizli-İzmir arası daha önce at sırtında yapılan yolculukla 44 saat sürerken, sürat katarı ile bu süre 6 saate indi[413].

İngilizler gerçek anlamda denetimlerinde olan İzmir-Aydın demiryolu sayesinde Batı Anadolu bölgesinde başarılı bir "*çıkar alanı*" yaratmış, hatların uzandığı iç bölgeleri kendisine "*hayat alanı*" olarak seçmişti[414]. İngilizler demiryolunun inşasının tamamlanmasından sonra da Osmanlı topraklarındaki en büyük yatırımlarını gerçekleştirmeye devam ettiler. Batı Anadolu bölgesindeki madenleri işlemek, sanayi ve gıda sektörlerinde son derece kıymetli bir hammadde olan meyankökünü çıkarıp satmak ve çeşitli büyüklükte sanayi yatırımları kurmak için gerekli ayrıcalıklara sahip olmaya başladılar[415]. Denizli bölgesi de gerek tarım ürünleri ve pamuk üretimi, gerekse krom, linyit, zımpara gibi gelişen sanayi için büyük değer taşıyan zengin maden yatakları ile en az Batı Anadolu'daki diğer yerleşimler kadar Avrupalıların ilgisine mahzar oldu[416].

Genel olarak söylemek gerekirse demiryollunun belki de en önemli işlevi, Osmanlı ekonomisinin Avrupa ekonomisine entegrasyon sürecini hızlandırmasıydı. Bu sürecin oldukça tartışmalı olan olumlu ve olumsuz sonuçlarını kesin olarak ortaya

---

413 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1311 / 1894-1895, Def'a 14, s. 353.

414 Suavi Aydın, "Türkiye'nin Demiryolu Serüvenine Muhtasar Bir Bakış", *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, 2001, s. 55-56.

415 Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak*, s. 160.

416 Denizli ve çevresindeki maden kaynakları ile bu kaynaklar üzerindeki yerli ve yabancı girişimciler arasındaki rekabet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Ziya Bildirici, "Denizli ve Çevresinde Madencilik" (1890-1919), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, 2009, s. 99- 109.

koymak mümkün değildir. Ancak iktisat tarihi üzerinde yetkin çalışmalar yapan pek çok tarihçi, 19. yüzyılda yeniden şekillenen dünya ekonomisindeki hiyerarşik yapıya Osmanlı devletinin bir çevre birimi olarak katılmasında demiryollarının ciddi bir etken olduğu konusunda hemfikirdir[417]. Gerçekten de artık çok daha açık bir biçimde görülmekteydi ki ekonomik işleyişin asıl çıkış noktası olan arz ve talep büyük ölçüde Avrupa odaklıydı. İngiliz tüccarlar Batı Anadolu'da bir yandan çok miktarda ürettikleri ve oldukça ucuza mal ettikleri mamul mallar için pazar ararken, bir yandan da sanayi üretimi için pamuk v.b. hammaddeler ile giderek artan kentli nüfusu için tahıl arıyorlardı. Amerika'dan gelen pamuk ithalatı 1864-1866 yılları arasındaki iç savaş yüzünden kesintiye uğrayınca, Menderes havzasında üretilen iyi kalitedeki pamuk Lancashire ve Lanarkshire'deki üreticilerin ihtiyacını karşıladı[418]. İç savaşın sonunda Amerika'dan İngiltere'ye tekrar büyük miktarda pamuk ihracı başladığında ise, İngiliz dokumacılarının Batı Anadolu'dan gelen pamuğa ihtiyacı kalmadı[419]. Bunun gibi, 1880'li yıllarda Avrupa'daki üzüm bağlarında görülen floksera hastalığı yüzünden Avrupa'da üzüm mahsulünün çok azaldığı bir dönemde Aydın vilayetinde yetişen kuru ve yaş üzüm büyük rağbet görüyor ve yüksek fiyatlarla satılıyordu, hatta talebi karşılayabilmek için özellikle Aydın ve İzmir sancaklarında eskiden taşlık olan arazilerde bağcılık yapılmaya başlanmıştı. Öte yandan floksera hastalığının ortadan kalkması ile Avrupa'dan gelen talebin azalacağı ve bazı önlemlerin alınması gerektiği de biliniyordu[420]. Bütün bunlar Osmanlı çiftçisinin eskisi gibi sadece mahalli ihtiyaçlar için değil,

---

[417] 19. yüzyılda büyüyen Avrupa ekonomisi karşısında çevreleşme süreci ve türleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık*, s. 1-15.

[418] Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak*, s. 108-109

[419] *A.g.e.*, s. 124.

[420] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1303 / 1885-1886, Def'a 9, s. 173.

artık çok daha riskli olan uluslar arası piyasalara göre üretim yaptığını gösteren açık delillerdir.

Demiryolları sayesinde hızlı ve kolay bir ulaşımın sağlanmasıyla Osmanlı topraklarında kapitalizmin gelişimi için önemli bir ön koşul yerine gelmiş oluyordu. Daha önce kapalı bir ekonominin ihtiyaçlarını karşılamak üzere işleyen kırsal kesimdeki tarımsal üretim giderek ticari bir karakter kazandı. Demiryolundan sonra Denizli'nin art bölgesindeki tarımsal plantasyon alanları Avrupa sanayisinin ihtiyacını karşılayan bir bölgeye dönüştü. Demiryolu güzergâhındaki verimli sahada yetişen arpa, buğday, pamuk, incir, tütün, meyankökü, palamut, taze meyve ve sebze gibi çeşitli tarım ürünleri İzmir limanında demiryolu idaresine bağlı iskeleden doğruca yurt dışına gönderilmekteydi. Vilayetteki tarım mahsulünün ancak az bir kısmı iç ihtiyacı karşılamak üzere harcanmakta, çoğunluğu Avrupa'ya ihraç edilmekteydi. Örneğin, 1885 tarihli Aydın Vilayeti Salnamesi'ne göre, Denizli, Aydın, Ödemiş, Tire; Manisa, Bayındır gibi merkezlerde yetişen pamuğun ancak onda biri vilayet dâhilinde sarf olunuyor, geri kalanı Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya gönderiliyordu[421].

Osmanlı tarım ürünlerinin ihracat hacminde ortaya çıkan hızlı yükselişi elbette sadece demiryolu ve telgraf gibi ulaşım-iletişim alanındaki teknik gelişmelere bağlamak doğru değildir. Zira unutmamak gerekir ki Tanzimat dönemi boyunca, özellikle II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında, İmparatorluk genelinde kapsamlı bir tarım reformu gerçekleştirmek için önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Yerel zirai gelişimi arttırmak maksadıyla görüş bildirmek üzere kurulan Ziraat ve Ticaret Odaları, tarımsal kapasitesi yüksek vilayetlerde oluşturulmaya çalışılan model çiftlikler,

---

[421] 1885-1886 Aydın Vilayeti Salnamesi'nde verilen rakama göre, vilayetin yıllık pamuk mahsulü üç milyon *cedid kuyye* (1 kilo karşılığı) den fazlaydı. *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1303 / 1885-1886, Def'a 9, s. 179.

önemli kentlerde açılan ziraat okulları ve elbette tarım reformunu destekleyecek maddi kaynağı sağlamak için kurulan Ziraat Bankası gibi uygulamalar, hep birden değerlendirildiğinde devletin tarımın geliştirmesi konusundaki rolünün hiç de sınırlı olmadığını göstermektedir. Ayrıca zirai makinelerin kullanımını teşvik etmek için Avrupa'dan yapılan makine ihracatı gümrük vergisinden muaf tutulmuş, 1880'li yıllardan sonra İzmir bölgesinde modern pulluklar, yayık, harman ve mısır ayıklama makineleri kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Aydın vilayeti tarımda makineleşmenin ilk tecrübe edildiği birkaç bölgeden biri olmuştur[422].

Kırsal kesimdeki bu gelişmelerle birlikte kent ekonomisi kapitalist bir yapı doğrultusunda gittikçe genişlemekteydi. Denizli kenti, hemen yakınındaki önemli istasyonlardan biri olan Sarayköy ile birlikte, iç bölgelerden gelen hammadde ve yarı mamul ürünlerin toplandığı, Avrupa'dan gelen ithal ürünlerin dağıtımının yapıldığı yerler olarak eskisinden farklı bir önem ve işlev kazandı, böylelikle bu yerleşimlerde ciddi bir ekonomik hareketlilik yaşanmaya başladı. Demiryolunun Sarayköy'e ulaşmasından hemen sonra kasabada buharla çalışan iki pamuk fabrikası kuruldu. Böylece Sarayköy, sadece kasabada üretilen yıllık 800.000 kilogram pamuk için değil, pek yakınındaki Kadıköy ve Buldan'dan gelen pamuk için de bir işleme merkezi oldu[423]. Bu iki kasaba geleneksel pamuk üreticiliğinin merkezleriydi ve bundan sonra ürünlerini giderek artan miktarlarda dış pazarlara aktarmaya devam ettiler.

Ne var ki uluslararası ticaretin getirdiği ekonomik hareketliliğin, en azından ilk aşamada Osmanlı geleneksel dokuma sektörüne olumlu etkiler bıraktığını söylemek güçtür. Önce İngiliz pamuk ipliği, daha sonra tekstil sanayisinin gösterişli mamulleri olanca

---

[422] Ayrıntılı bilgi için bkz. Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s. 79-158.

[423] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1301 / 1883-1884, Def'a 6, s.209.

çeşitliği ve ucuz fiyatıyla geniş Osmanlı pazarlarını fethetmişti. Nitekim yüzyıllardır dokuma üretiminin Batı Anadolu'daki en önemli merkezlerinden olan Denizli, demiryolu ulaşımının kente gelmesinden çok önce, daha 1870'li yıllarda, Avrupa ürünlerinin iç piyasada yarattığı etkileri yoğun bir şekilde hissetmekteydi. 1870 yılında toplanan Aydın Umumi Meclisi konuyu gündemine almış, merkeze gönderdiği mazbatada Aydın, Denizli, Karacasu ve Buldan'da odaklanan geleneksel dokuma sanayinin ve esnafının içinde bulunduğu kötü durumu şöyle ifade etmişti:

> *"min-el-kadim Avrupa'dan gelen, rişte-i penbe ile nesc ve imâl olunan her nev'i akmişe ihtiyâcât-ı mahalliyeye kâfi iken kesret üzre gelmekte olan Avrupa ma'lûmâtı iş bu akmişeye nispetle daha nümâyişli ve bahâca ehveniyetli olduğundan halk ona rağbet etmeğe başlamağla tabi zikr olunan mahaller ma'mulatının revâcına halel gelip o cihetle hayliden hayli tedenni etmesi ve çulha esnâfı bayağı münkarız olmak derecesine gelmiş[tir]"*[424]

Denizlili tüccarlar, Avrupa'dan gelen mallarla rekabet edemeyerek etkinliğini giderek kaybetmekte olan yerli dokuma sanayinin kalkındırılması maksadıyla kentte bir iplik fabrikasının kurulmasını talep ediyorlardı. Böylece kendilerine gerekli olan iplik çok daha ucuza üretilebilecek, dolayısıyla dokuma sektöründeki ticaret hacmi ve kâr oranı artacaktı. Ancak böyle bir yatırımın Denizli'deki servet sahipleri ve hayırseverlerin maddi gücüyle gerçekleştirilemeyeceğini bildiklerinden iki ayrı yol önermekteydiler; birincisi iplik fabrikasını devlet teşviki ve halk işbirliğiyle kurmak, ikincisi ise bu dönemde sıklıkla uygulanan imtiyaz sistemine başvurmaktı. Ne var ki halkla işbirliği yaparak da olsa iplik fabrikasını kurmak için gerekli maddi olanakları bulunmayan devlet, imtiyaz sistemine de pek sıcak bakmıyordu.

---

[424] *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1375/63, 24 Cemaziyelahir 1287 / 22 Ağustos 1870.

Zaten çok gerekli olmadıkça sanayi alanında yabancıların hâkimiyet kurması engellenmeye çalışılmaktaydı. Nitekim Aydın valiliğinin isteği üzerine konuyu ele alan Şurâ-yı Devlet, iplik fabrikası için imtiyaz verilmesi halinde vilayet dâhilinde başka hiç kimsenin bu türden bir fabrika açamayacağını, dolayısıyla verilecek imtiyazın iç sanayinin gelişimi için gerekli olan rekabet yolunu kapatacağını belirtmiş ve Denizli'den gelen öneriyi reddetmişti.

Osmanlı dokuma sanayisinin Avrupa malları karşısında rekabet gücünün giderek zayıflaması, sadece mamul maddelerin ithalatıyla ilgili değildi. Bu dönemde dokuma sanayinde kullanılan hammaddelerin, özellikle pamuğun, büyük miktarlarda yurtdışına ihraç edilmesi ciddi bir ekonomik dengesizliği de beraberinde getirmişti. Öyle ki 1887 yılında, ipek ve pamuk alacasının imaliyle geçimlerini sağlayan Buldan halkı, hammaddelerin fahiş fiyatlarla bir iki "*mühtekir tüccar*" elinde olması nedeniyle dokuma sanayinin gittikçe güç kaybettiğinden yakınıyorlardı. Bu esnada iç sanayiyi himaye edebilmek için gümrük tarifesinde önemli değişikliklere gitmeye hazırlanan merkezi hükümet ise, Buldanlılara verdiği cevapta dokuma sanayinde kullanılmak üzere dışarıdan ithal edilecek hammaddelerin gümrükten muaf kılınacağını bildirmekteydi. Bu örnekte görüldüğü üzere, Osmanlı devleti kendi hammaddeleri üzerindeki kontrolünü yitirmiş, dolayısıyla kaçınılmaz olarak yurtdışından uygun fiyatlarla hammadde arayışına girmişti[425].

Bütün bunlar, birçok tarihçi tarafından paylaşılan, hatta arşiv belgelerinde de ifade edilen, "*çöken, can çekişen Osmanlı sanayi*" yaklaşımının büyük ölçüde doğru olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan, D. Quataert'ın 19. yüzyılda Osmanlı imalat sektörünü ele alarak karşılaştırmalı analizler sunan kapsamlı çalışmasında bu yaklaşımın dışına çıkılmaya çalışılmakta,

---

[425] *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1473/65, 16 Rebiülahir 1305 / 31 Aralık 1887.

Avrupa ile artan ticaretin Osmanlı dokuma sektöründe bir takım olumlu gelişmelere imkân tanıdığı ortaya konulmaktadır. Aynı yazarın sadece Denizli hakkında yazdıkları dahi oldukça çarpıcıdır. Buna göre, 19. yüzyıl sonlarında Aydın vilayetindeki dokuma sanayi ciddi bir atılım içine girmiştir. Batı Anadolu'nun en hareketli kumaş üretim merkezlerinden olan Denizli kentinde 190 tezgâhta yılda 69.000 top kumaş üretilmektedir. Bunun yarısından fazlası çok rağbet gören, yelek, iç çamaşırı ve hamam eşyası üretiminde kullanılan alaca kumaşıdır. Denizli'nin dokumacılıkta kazandığı şöhret, kentteki imalattan ziyade Kadıköy ve Buldan kasabalarındaki üretim sayesindedir. 20. yüzyıl başında, pamuklu-ipekli kumaşıyla ünlü olan Buldan'daki tezgâh sayısı iki katına çıkarak 1500'e ulaşmıştır. Buldan'da bu dönemde 40.000 top alaca ile hemen hemen aynı miktarda yastık ve yatak kılıfı dokunmaktadır. Keza aynı dönemde Kadıköy'deki kumaş üretimi de hızla artmış, 784 tezgâhta 321.000 kumaş üretilmiştir[426]. D. Quataert'in daha çok yabancı gözlemcilere dayanarak geliştirdiği analizleri, 1911 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesinden yola çıkarak desteklemek mümkün gözükmektedir. Kadıköy mahalle muhtarlarının yazdığına göre, kasabalarında her hafta 30.000 top kumaş dokunmakta ve ihraç için yüklenmek üzere Sarayköy istasyonuna gönderilmektedir[427]. Bütün bunlar, makineyle yapılan büyük ölçekli üretimin hâkim olduğu bir dönemde dahi kırsal ve kentsel alanda fabrika dışı yaygın ve canlı bir üretimin hala devam ettiğini göstermektedir.

Benzer biçimde, 19. yüzyılda, özellikle yüzyılın son çeyreğinde, ortaya çıkan ticari hareketlilik Osmanlı üretiminin geleneksel ulaşım kanalları olan karayollarını da önemli ölçüde etkiledi.

---

[426] Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (çev. Tansel Güney), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 105.

[427] *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti İdare Kataloğu, 3/24, 24 Muharrem 1329 / 25 Ocak 1911.

İlginçtir ki karayollarındaki gelişme demiryolu ulaşımının çevrelediği bölgelerde çok daha belirgin olarak yaşandı. Örneğin, İzmir-Aydın demiryolunun Çivril'e kadar olan bölümü 1890 yılında tamamlandığında Batı Anadolu'da deve kervanları için 400 kilometrelik yeni bir kervan yolları şebekesi ortaya çıkmıştı[428]. Böylece demiryolları sadece belli güzergâhları dış ticarete, dolayısıyla kapitalist ilişkilere açarken, karayolları bu gelişmelerin çok daha geniş bir alanda yaygınlaşmasını sağlamış oluyordu. Demiryolu hatları üzerinde bulunan kentlerin geniş art bölgelerinin uluslar arası pazarlara bağlanması açısından karayolları önemliydi. Diğer taraftan devletin de giderek artan ve yönetimden üretime kadar uzanan çok değişik alanlardaki fonksiyonlarını yerine getirebilmesi için çok daha elverişli bir karayolu şebekesine ihtiyacı vardı. Bu sebeple Tanzimat'ın başından itibaren yol şebekesi yeni bir anlayış ve teknoloji ile ıslah edilmeye çalışıldı[429].

---

[428] A. Nedim Atilla, *İzmir Demiryolları*, s. 87.

[429] Her alanda yapılacak yeni düzenlemelerin tüzük ve yasalara bağlandığı bir devirde yol inşasında uygulanacak yöntem ve teknikler için de bazı kanuni düzenlemeler yapıldı. 1865 yılında çıkarılan, "*Yolların Umur-ı Tesviyesi ve Ahalinin Suret-i İstihdamı Hakkında Talimatname*" adlı bildirge ile yol yapımının nasıl gerçekleştirileceği ve halkın katkıda bulunma biçimi saptanmıştı. 1869'da yayınlanan "*Turuk ve Meabir Nizamnamesi*" ise daha kapsamlı hükümler getiriyor ve ülkedeki kara yollarını işlerlik derecelerine göre dört gruba ayırıyordu. Buna göre, vilayetleri İstanbul'a ve diğer iskelelerle demiryollarına bağlayan "*sultanî yollar*" birinci derecedeki yolları, vilayet merkezleri arasındaki sancak yolları ikinci ve üçüncü derecedeki yolları, kaza-köy yolları ise dördüncü derecedekileri oluşturmaktaydı. Ayrıca, 16-60 yaş arasındaki erkeklere kendi bölgelerindeki yol ve köprülerin yapımında her yıl en az dört saat ya da beş yılda bir yirmi gün olmak üzere çalışma zorunluluğu da getirilmişti. Ancak isteyenler belli bir ücret karşılığında bu zorunluluktan muaf olabileceklerdi. Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin*, s. 299-300

Bilindiği gibi, 19. yüzyıldan önce Anadolu'daki uzun mesafe ticareti kervanlarla yapılmaktaydı. Bu sebeple kentler arası yollar arabalara göre değil, maliyeti arabadan çok daha ucuz olan hayvan sırtında taşımacılığa göre örgütlenmişti. 19. yüzyılda ise kentler arası yolculuklarda araba giderek yaygınlaşmaya başladı. Bu doğrultuda araba geçişlerine uygun olarak modern mühendislik tekniğiyle kırma taşlar döşenerek yapılmış "*şose*" tabir edilen yollar ortaya çıktı. Şose yollar öncelikle Bursa-Mudanya, Bursa-Gemlik ve Trabzon-Erzurum gibi merkezler arasında inşa edildi. 1850'lerde başlayan yol çalışmaları, 1920'li yıllara kadar devam etti ve sadece Anadolu'da 18.335 kilometre yolun yapılmasıyla sonuçlandı[430].

19. yüzyılın son yirmi yılı Osmanlı topraklarındaki karayollarının en hızlı geliştiği dönem oldu. 1881'de İmparatorluk genelinde şose yolların toplam uzunluğu 900 km. iken, 1888'de bu miktar 10.400'e, 1898 yılında ise 13.800 km.ye ulaşmıştı[431]. 1888 yılına gelindiğinde Denizli sancağındaki yol ağının neredeyse yarısı araba geçişine uygun olarak şose yol halinde düzenlenmişti. Denizli-Buldan arasındaki 92,6 kilometrelik yol ile Denizli-Çal arasındaki 106,8 kilometrelik yolun yarısı tarabya (toprak yol) yarısı ise şoseydi. Tavas ile Denizli arasındaki yolun ise sadece 7 kilometresi şose haline getirilebilmişti[432]. Bütün bunlar Denizli kenti ile kente bağlı önemli kaza merkezleri arasındaki karayolu bağlantılarının belirli bir ilerleme içinde olduğunu gösteriyordu.

Öte yandan şose yolların giderek yaygınlaşmasına rağmen, uzak mesafedeki yerleşimler arasında hayvan sırtında yapılan yük taşımacılığı eski önemini sürdürmekteydi. Bölgelere göre değiş-

---

430 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 118

431 *A.g.e.*, s. 159.

432 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1306 / 1888-1889, Def'a 12, s. 125-126.

mekle birlikte yük taşımacılığında daha çok deve, katır, merkep ve beygir kullanılmaktaydı. 1894 tarihli Aydın Vilayeti Salnamesi'nde verilen rakamlara göre, Denizli merkez kazasındaki nakliye aracı olarak 543 beygir, 220 katır, 2096 merkep ve 454 deve mevcuttu. Bölgedeki tek tekerlekli araç ise iki tahta tekerleği olan ve öküzle çekilen kağnılardı. Denizli merkezindeki kağnıların sayısı salnamede yer almazken, ticaret ve sanayi merkezi olarak giderek önem kazanan Buldan'da 100 adet, demiryolu güzergâhına uzak düşen Tavas'ta 800 adet, Garbikaarağaç'ta ise 3000'den fazla kağnının bulunduğu kaydedilmişti[433].

Görüldüğü üzere, gerek telgraf hatlarının ve demiryolunun inşası sayesinde gerekse karayolu şebekesinin iyileştirilmesi yoluyla Denizli kenti, Tanzimat reformlarıyla giderek çok daha kapsamlı hale gelen idari ve ekonomik işlevlerini yerine getirmesini kolaylaştıracak elverişli bir alt yapıya kavuşmaktaydı. Bütün bu gelişmeler elbette kentin fiziksel görünümüne de yansımış ve kent mekânında somut biçimde izlenir hale gelmişti. Öyleyse şimdi Denizli kentinin mekânsal yapısındaki değişimleri, süreklilik ve kırılmalara dikkat çekerek daha ayrıntılı olarak ele almak yerinde olacaktır.

---

433 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1311 / 1894-1895, Def'a 14, s. 354, 360, 376, 379.

II. TANZİMAT'IN MEKÂNI: HÜKÜMET BİNALARI VE KENTİN FİZİK YAPISI

Osmanlı yönetim mekanizmasını köklü bir biçimde değiştirerek merkeziyetçilik ideali doğrultusunda yeniden örgütlemeye yönelik Tanzimat reformları şüphesiz ki kent alanını da ilgilendirmiş, hatta belki de en somut sonuçlarını kent mekânında sergilemiştir. Zira Tanzimatçıların en önemli hedefi sosyal, kültürel ve ekonomik yaşama yönelik düzenlemelerle topluma daha fazla nüfuz etmek, devleti ve merkezi otoriteyi toplum nezdinde görünür kılmaktır. Devlet-toplum ilişkilerini yeniden biçimlendirmek anlamına gelen bu hedef, en az dönemin idari ve mali kaygıları kadar güçlüdür. Dolayısıyla Tanzimat döneminde devletin kent alanına müdahalesini bu bağlamda düşünmek gerekir. Bu müdahaleler kamusal alanı ilgilendiren çok çeşitli yeni uygulamalar yanında, batı yönelimli kent planlama deneyimleri ve kentteki imar düzenini biçimlendirmek maksadını taşıyan bir dizi yasal düzenleme olarak kendini göstermiştir[434].

Aslında Tanzimat döneminde imar düzenine ilişkin olarak uygulamaya konulan ilk yasal düzenlemeler, kentsel yönetim alanındaki başka ilkler gibi, yalnızca İstanbul'a yönelikti. Merkezi hükümet önce payitahtın kentsel sorunlarını çözmek istemiş, burada edinilen tecrübelerle yeni bir imar denetimi ve planlama anlayışı gelişmişti. Geniş caddelerin açılması, dar sokak ve çıkmazların yasaklanması, konut alanlarının düzenli ve geometrik planlamaya dayalı olarak belirlenmesi biçiminde özetlenebilecek olan bu anlayış, 1863 tarihinde çıkarılan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi[435] ile

---

434 Batıdan alınan kent planlama deneyimlerinin ilk örnekleri hakkında bkz. Koray Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları: Adnan Adıvar Özel Sayısı*, Cilt VII, Sayı 2, 2006, s. 149-180.

435 Nizamnamenin tam metni için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, s. 1673-1685.

İmparatorluğun diğer kentlerinde de uygulanmak istendi. Bundan sonra taşra kentlerindeki su, kanalizasyon ve gaz borularının döşenmesi gibi altyapıya ilişkin konular, bunların yapım ve onarımı belli kurallara bağlanarak devletin kontrolüne bırakılıyordu. Ayrıca, aynı nizamnamede kent içi yolların araba ve tramvay gibi yeni ulaşım araçlarının geçişini sağlayacak biçimde genişletilmesi ve yol istikamet haritalarının hazırlanması isteniyordu[436].

Yaklaşık yirmi yıl yürürlükte kalan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi, 1882 tarihli Ebniye Kanunu[437] ile iptal edildi. Osmanlı devletinin modern anlamdaki ilk imar kanunu olarak tanımlanan bu düzenleme eskisinden daha kapsamlı hükümler getirmekteydi. Kent alanının yeni anlayışa göre düzenlenmesi ve imar denetiminin yürütülmesi artık bütün kentlerde örgütlenmiş durumda olan belediyelere bırakılmıştı. Ticaret ve Nafıa Nezareti tarafından tayin olunan belediye mühendisleri, imar denetiminden sorumlu olan en önemli memurdu. Nitekim 1877 Vilayet Belediye Kanunu'nda belediye mühendislerinin görevi, belediyenin yapacağı şose, kaldırım, lağım, suyolları gibi her tür altyapı inşaatlarına veya tamirlerine nezaret etmek ve kentin imar nizamını gözetmek olarak tanımlanmıştı. Bunun yanında, çeşitli devlet binalarının veya cami, han, zaviye gibi vakıf yapılarının tamiri söz konusu olduğunda, gerekli keşfi yaparak onarım masrafını tayin eden kişi yine belediye mühendisiydi[438]. Bazı bölgelerde ise, belediye mühendislerinin sorumluluklarını nafıa mühendisi adı verilen ve imar denetimini sancak düzeyinde yürüten görevliler yerine getirmekteydi. Nitekim aşağıda ele alınacağı üzere, Denizli kent merkezine yapılan idari, adli ve askeri yapıların planları daima nafıa, belediye ya da liva mühendisi gibi unvanlarla çalışan görevliler tarafından çizilmişti.

---

436 Koray Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları", s. 164.

437 1882 tarihli Ebniye Kanunu'nun tam metni için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye* s. 1715-1731.

438 Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti*, s. 205-207.

Bütün bunlar 19. yüzyılın ikinci yarısında giderek gelişmekte olan yeni kent yönetiminin beraberinde yeni bir imar denetimi ve planlama anlayışı getirdiğini göstermektedir. Yüzyılın sonuna doğru bu anlayış, kendi kadrosunu yaratarak kurumsallaşmış ve modern mühendislik teknikleriyle uygulanmaya başlanmıştır. Diğer taraftan devletin kent alanına müdahalesi, elbette sadece yasal düzenlemelerle ve belediye gibi yeni kurumsal örgütlenmelerle sınırlı değildir. Tanzimat reformlarıyla öngörülen merkezileşme sürecinde yeniden örgütlenen idari yapı, doğal olarak kent dokusuna ve kentlerdeki bina tiplerine de yansımıştır. Değişen taşra yönetimi, yeniden örgütlenen eğitim sistemi, yeni haberleşme ve ulaşım vasıtalarının ortaya çıkması, iç güvenliğin yeniden organize edilmesi ve devletin doğrudan kendi bünyesine almaya çalıştığı daha pek çok yeni kamusal hizmet alanı, Osmanlı kentlerinin mekânsal yapısına şimdiye kadar hiç görünmeyen yeni mimari öğeler kazandırmıştır. En başta hükümet konakları ve çoğunlukla onun yanında yer alan kışla, okul, adliye binası, jandarma dairesi, belediye binası, postane, hastane, karakol, hatta hapishane gibi yapılarla oluşan yeni "*yönetici merkez*" olgusu, hem işlevsel hem sembolik olarak vilayetlerin payitaht İstanbul'a daha sıkı bağlanmaya çalışıldığını ifade etmektedir.

Bilindiği gibi, Tanzimat öncesi dönemde yönetim için inşa edilmiş veya bu amaçla inşa edilmiş ayrı kamu binaları yoktur. Dolayısıyla vali ve kadılar kendi ikametgâhlarını aynı zamanda yönetim işleri için de kullanmışlardır[439]. Nitekim kadının kentteki özel konutu günümüzdeki mahkeme, belediye ve hükümet konağının işlevlerini görmekte, bu nedenle çoğunlukla kentin ticaret merkezine yakın bulunmaktadır. İdari binaların yokluğunda Osmanlı kentlerinde anıtsal yapılar daima vakıf bünyesinde inşa edilen yapılar olmuştur. Kent merkezinin yerini, ulaşım akslarının

[439] Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin*, s. 20.

yönünü ve ikamet alanlarının dağılımını belirleyen temel mimari unsur hemen her zaman Ulu Cami ve özellikle onun hemen yanında ya da çevresinde yer alan pazar yeri, bedesten ve imaret siteleridir. Kente gelen yollar bu yapılarda sonuçlanır ve aralarında düzenli bağlantılar vardır[440]. Tanzimat ile başlayan yenileşme sürecinde ise kentin eski merkezi buraya inşa edilen yeni idari yapılarla ya daha karmaşık bir işlev yüklenmiş, ya da yeni idari yapıların kentin başka bir noktasında bir araya gelmesiyle bütünüyle yeni bir "*yönetici merkez*" ortaya çıkmıştır[441].

19. yüzyılın son çeyreğinde hemen her Osmanlı kentinde görülebilen yeni yönetici merkezin odak noktası hükümet konağı binalarıdır. Tanzimat döneminde taşra idaresinin yeni baştan örgütlendiğinin somut kanıtı olan hükümet konakları, 19. yüzyıl sonlarına doğru artık küçük kasabaların bile önemli binalarındandır. Üstelik son dönemlerde vilayet salnamelerinde hükümet konaklarının resimlerine sıkça rastlanması devletin bu yapılarla iftihar ettiğini göstermektedir[442]. Nitekim arşiv belgelerinde de ifade edildiği gibi hükümet konaklarının "*hükûmet-i seniyyenin şanıyla mütenâsip sûrette*" inşa edilmesine, sık sık tamir edilerek daima bakımlı görünmesine itina edilmiştir[443]. Kaldı ki bu binalar Tanzimat düşüncesinin merkeziyetçiliğini vurgulamak yanında devletin İmparatorluğun her köşesine ulaştığını göstermek amaçlıdır. Eyalet ve sancak merkezlerindeki hükümet konaklarının kaza merkezlerindekilere kıyasla daha büyük ve gösterişli olması

---

440 Özer Ergenç,"Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin", s. 411.

441 Sevgi Aktüre, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişmeler," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 894.

442 Hakan Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine," *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 10, 2000, s. 148

443 Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti*, s. 245.

bu yüzdendir. Dolayısıyla bu binaların işlevsel gereklilik yanında ideolojik bir yaklaşımın sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, siyasi propagandanın çok çeşitli araçlarla oldukça etkin biçimde sürdürüldüğü II. Abdülhamid'in saltanat döneminin ilk yirmi beş yılında (1876-1900), İmparatorluk genelinde 77 hükümet konağının inşa edilmesi, 50'sinin ise tamir görmesi hiç de şaşırtıcı olmayacaktır[444]. Zaten söz konusu dönem hem padişahın tebaasına hem de kentlerde giderek etkili hale gelen Avrupalıların varlığına karşı "*olumlu bir imaj sunmak için en küçük fırsatın*" bile kaçırılmadığı bir dönemdir[445].

19. yüzyılın sonlarında pek çok Osmanlı kentinde görülebileceği gibi, hükümet konağı ve bu yapının etrafındaki genişçe alanda yer alan diğer kamu binaları beraberce bir hükümet meydanı ya da başka ifadeyle bir "*kamu sitesi*" oluştururlar. Bu yapıların beraberliği bu binalarda yer alan çeşitli idari ve askeri birimlerin birbirlerine olan ihtiyacı ile açıklanabilir. Keza bu meydanlar, artık çok daha sık görülen resmi kutlamalar, açılış törenleri, nutuklar ve hatta sonraki dönemde yapılan kitle gösterilerine mekân olmuş, böylece kent yaşamında yeni bir dönem başlamıştır. Şimdi bu genel çerçevenin bölgesinde giderek güçlü bir idari işlev ve yetkinlik üstlenen Denizli kentine nasıl oturduğunu daha yakından incelemek yararlı olacaktır.

Tanzimat döneminin başlangıcında Denizli çarşısına yakın bir konumda olan "*zaptiye konağı*" ya da "*çarşı konağı*" diye adlandırılan bina, kentteki en önemli idari-askeri yapı olarak kendini göstermektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde ele alındığı üzere,

444 Nurcan Yazıcı, "Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt I, Sayı 5, 2008, s. 947.

445 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 151.

kente gelen sivil ve askeri görevliler burada karşılanmakta, ya da 1840 olaylarında olduğu gibi, kent halkı yöneticilere karşı tepkilerini binanın etrafında toplanarak dile getirmektedir. Dolayısıyla zaptiye teşkilatının kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan bu yapının en azından 1870'li yıllara kadar kentin idari-askeri merkezi olduğu düşünülebilir. Öte yandan sonraki yıllarda yapılan reformlarla birlikte mülki yönetimin askeri yönetimden ayrılmasıyla iki işlev kent mekânında birbirinden ayrı yerler seçmeye başlamıştır. Denizli'deki jandarma ve kumandanlık dairelerinin, tüm mülki daireleri bünyesinde toplayan hükümet konağı içinde bulunmak yerine, ayrı binalara sahip olmasının nedeni budur.

1883 yılında Denizli'nin kazadan sancağa dönüşmesiyle birlikte sivil ve askeri bürokrasi genişlemiş, bu ise kentte yeni idari ve askeri binaların yapımını gerektirmişti. Zaten bu tarihlerde daha önce kaza idaresine uygun olarak inşa edilmiş olan eski hükümet konağı yeni memur kadrolarını alamayacak kadar dar ve oldukça harap durumdaydı[446]. Bu sebeple evkaf müdürü ve maiyetindeki memurlar medreselerde, aşar memurları ise şehrin çeşitli binalarında kiraladıkları odalarda işlerini yürütmeye çalışıyorlardı. Dolayısıyla bütün yerel idare memurlarının birleşerek müzakere yapmaları gerektiğinde kentin dağınıklığından dolayı epeyce zorluk yaşanmaktaydı. Bu esnada Denizli hapishanesi ise 40-50 kişilik kapasitesiyle bir liva hapishanesi olamayacak kadar küçük ve bakımsız bir binaydı. Bu sebeple ilk etapta bir hükümet konağı ve bir hapishane binası inşa edilmesi için harekete geçildi. Belediye mimarı ve liva mühendisinin hazırladığı keşif defterinde iki yapının toplam 349.300 kuruş masrafla yapılabileceği saptandı. Bundan sonra, söz konusu dönemde sıkça yapıldığı üzere, yeni inşaatların masrafını karşılamak için halktan iane toplanmaya başlandı.

---

[446] *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1377/45, 5 Ramazan 1295 / 2 Eylül 1878.

Büyük oranda Denizli halkının maddi katkılarıyla gerçekleşen iki binanın inşaatı 1888 yılında tamamlandı. Resmi açılış töreni ise devletin devamı ve padişahın sağlığı için edilen dualarla birlikte aynı yılın Aralık ayında gerçekleşti[447]. Bir süre sonra askeri depo ve cephaneliğe yakın olan eski hükümet konağı askeriyeye terk edilerek arsasına bir kumandanlık dairesi inşa edildi[448]. Kâgir ve iki katlı olarak yapılan kumandanlık dairesi, 1897 yılının Mart ayında tamamlanarak kalabalık bir törenle kullanıma açıldı[449]. 1899 yılında hükümet konağının bitişiğine bir jandarma dairesi inşa edildi[450]. Bir yıl sonra idari binalardan uzak bir noktada bulunan Denizli telgraf ve posta idaresinin, hükümet konağının bitişiğine inşa edilecek yeni bir binaya taşınmasına karar verildi[451]. 1906 yılında ise daha önce hükümet konağının avlusunda yer alan adliye dairesi için ayrı bir binanın inşaatına başlandı[452] (bkz. Fotoğraf II). Böylece idari merkez niteliğini taşıyan pek çok Osmanlı kentinde olduğu gibi, sancak merkezi Denizli'de de Tanzimat'ın getirdiği yeni yönetim anlayışını temsil eden ve yeni idari örgütlenmenin kente kazandırdığı işlevlere uygun yeni bir "*yönetici merkez*" ortaya çıkmış oluyordu.

Denizli'deki yeni yönetici merkez, çarşı odaklı eski kent merkezi yanında ikinci bir çekim noktası olduğundan bundan sonraki dönemde kentsel arazi değerinin belirlenmesinde de etkili

---

447 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1578/109, 22 Rebiülahir 1306 / 26 Aralık 1888.

448 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1794/29, 10 Cemaziyelevvel 1308 / 22 Aralık 1890; İrade Dahiliye, 1218/95369, 21 Recep 1308 / 20 Şubat 1892.

449 Cengiz Çakaloğlu, "II. Abdülhamid Devrinde Denizli", s. 274.

450 *B.O.A.*, İrade Askeri, 1317/S-04, 1 Safer 1317 / 9 Haziran 1899.

451 *B.O.A.*, İrade Telgraf ve Posta, 11/1318/C-05, 27 Cemaziyelahir 1318 / 22 Ekim 1900

452 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1091/39, 25 Rebiülahir 1324 / 18 Haziran 1906.

olmuştur. Dolayısıyla Tanzimat'ın getirdiği idari yapıların özellikle hükümet konaklarının kentin neresinde inşa edileceği konusu bütün kent halkını ilgilendiren önemli meselelerden biri olarak gözükmektedir. Nitekim arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere, Denizli'de bu dönemin en önemli binası olan hükümet konağının inşa edileceği mevkiin halk arasında bir kutuplaşmaya yol açmış olması bu yüzdendir. Kendi işyerlerinin değerini arttırmak isteyen bazı dükkân ve mağaza sahipleri hükümet konağının kentin alt başında, çarşıya yakın bir mevkide yapılması için mahalli yönetime müracaatta bulunmuşlardır. Başka bir grup ise, hükümet konağının eski yerinde yeniden inşasını istemiş, bu mevkiinin şimdi seçilen bölgeye kıyasla çok daha uygun olduğunu iddia etmişlerdir. Nihayetinde belediye mimarı ve liva mühendisinin yaptığı incelemeler sonucu her iki talep de kabul edilmemiş, hükümet konağının kentin alışılmış bölgesinin dışına, eski çarşı merkezinden biraz uzak bir mevkie, şimdiki Anıt Han'ın bulunduğu yere inşa edilmesine karar verilmiştir[453].

Denizli hükümet konağı bina planında da (bkz. Plan I) görüldüğü üzere, yatayda gelişen, dikdörtgen bir şemada 38 odalı ve iki katlı sade bir bina olarak tasarlanmıştır. İçinde mülkiye memurları için ayrılmış yerler dışında, adliye, nafia, maarif, ticaret ve ziraat gibi alanlarda çalışan diğer devlet dairelerini de barındırmaktadır[454]. Denizli hükümet konağı eyalet merkezlerindeki yapılar kadar büyük ve gösterişli değildir (bkz. Fotoğraf I). Örneğin Aydın vilayetinin merkezi olan İzmir'deki hükümet konağının ne derece gösterişli bir yapı olduğu bilinmektedir. Yine de hükümet konağının devlet otoritesini temsil eden, padişahın merkezi-mutlak otoritesini halkın gözünde görünür kılan

---

453 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1421/83, 26 Şaban 1304 / 20 Mayıs 1884.

454 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1389/66, 09 Şaban 1301 / 4 Haziran 1884

ve devlete bağlılığı telkin eden bir yapı olarak kentin en saygın binası olduğuna şüphe yoktur. 1950'li yıllara kadar kullanılmış olan bu bina ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır.

Denizli'deki hükümet konağının hemen yanı başına 300 mahpusu alacak büyüklükte bir de sancak hapishanesi yapılmıştır (bkz. Plan II). Hapishane binası, Tanzimat döneminde değişen yönetim zihniyetiyle beraber cezalandırma pratiklerinin de değişmekte olduğunu ifade etmesi açısından üzerinde durulmaya değerdir. Tanzimat'ın getirdiği hukuki düzenlemelerle ortaya çıkan hapishane binaları, klasik Osmanlı hukukunda sıklıkla görülen "*şiddet kullanarak suçtan caydırma*" ve "*ibret-i âlem*" için cezalandırma anlayışında ciddi bir kırılmanın meydana geldiğini, bunun yerine suç işleyeni ıslah ederek tekrar topluma kazandırma gibi yeni bir yaklaşımın oluştuğunu gösteriyordu[455]. Zaten 1840 yılında ilan edilen Ceza Kanunu'ndan beri geleneksel cezalandırma yöntemleri terk edilerek, cezalandırma sistemi daha rasyonel bir zemine oturtulmaya çalışılmaktaydı. Bu doğrultuda mekâna kapatma uygulaması yeni baştan düzenlenmiş, daha önce ceza infaz yerleri olan kullanılmakta olan kale, zindan hatta hanlardan tümüyle farklı yeni cezalandırma binaları oluşturulmuştur[456]. 19. yüzyıl sonlarına doğru kurumsallaşmaya başlayan hapishaneler, belirli bir plan ve yeni bir anlayış doğrultusunda inşa edilmiş ve suçluların cezalandırılmasını çok daha sistematik hale getirme maksadına hizmet etmiştir.

Hapishane binalarının birer eğitim ve terbiye mekânı haline getirilebilmesi için harcanan çabalar reform dönemi boyunca devam etti. Bir yandan hapishanelerdeki fiziki ve sıhhi şartların

---

455 Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkum Olmak: Avrupalılaşma Sürecinde Hapishaneler*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2007, s. 4.

456 Hasan Şen, "Osmanlı'da Hapishane Mefhumu", Noémi Lévy-Alexandre Toumarkine (ed.), *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 203.

iyileştirilmesi için bir takım yasal düzenlemeler yapılırken[457], diğer taraftan beklentileri karşılayacak biçimde yeni hapishane binaları inşa edilmeye çalışıldı. Bu doğrultuda Denizli hapishanesi de Osmanlı devletinin son dönemlerine kadar bir kaç kez tamir edildi ve yeni yapılarla genişletildi[458]. Örneğin 1896 yılında mahkûmların hapishane binasının damını delerek firar etme teşebbüsünde bulunmaları üzerine mevcut yapının hemen yanına iki koğuş ilave edildi, ayrıca binaların etrafı dört metre uzunluğunda muhafaza duvarlarıyla çevrilerek hapishanenin güvenliği arttırılmak istendi[459]. Ne var ki bu çalışmalara rağmen Denizli merkez hapishanesi bazı yıllar ihtiyacı karşılamaktan uzak kalıyordu. Bu sebeple hapishaneye ek binalar için zaman zaman kiralama yöntemine de başvuruldu[460]. Denizli'nin sancak merkezi olması

---

457 Bu yasal düzenlemelerden en önemlisi, 1880 yılında yürürlüğe giren, "Tevkifhâne ve Hapishânelerin İdarelerine Dair Nizamnâme" idi. Mahkûmların daha iyi şartlarda yaşamaları ve her türlü suiistimallerden korunmaları maksadını taşıyan bu düzenlemede her kaza, liva ve vilayet merkezlerinde birer tevkifhane, hapishane ve gerekli görülen yerlerde ise beş yıldan fazla cezaya çarptırılanlar için bir genel hapishane kurulması öngörülmekteydi. Ufuk Adak, *XIX. Yüzyılın Başları XX. Yüzyılın Sonlarında Aydın Vilayetindeki Hapishaneler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 33.

458 Denizli sancağındaki hapishaneler hakkında bkz. Kemal Daşçıoğlu, "Osmanlı Belgeleri Işığında Denizli Sancağı Hapishaneleri", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 439- 445.

459 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1396/9, 15 Rebiülevvel 1314 / 23 Eylül 1896.

460 Örneğin 1913 yılında yapılan teftiş neticesinde, Denizli merkez hapishanesinde ciddi bir mahkûm izdihamı olduğu ortaya çıkmıştı. Kapasitenin üstünde olarak 300'den fazla kişinin tutuklu bulunması nedeniyle yerel mahkemelerde alınan tutuklama kararları mecburen erteleniyor, sorunun çözümü için uygun bir binanın kiralanmasına çalışılıyordu. *B.O.A.*, Dahiliye Mebani-i Emiriyye- Hapishaneler, 42/15, 26 Zilkade 1331 / 27 Ekim 1913.

sebebiyle erkek mahkûmlar için inşa edilen hapishane dışında bir de kadınlar için ayrılmış hapishanesi bulunuyordu. Denizli kadın hapishanesi 1888 yılında belediyeye ait bir binanın kiralanmasıyla oluşturulmuş küçük çaplı bir binaydı[461]. Zaten kadın mahkûmların sayısı büyük bir yapıyı gerektirecek kadar fazla değildi. Örneğin 1915 yılında Denizli merkez hapishanesinde bulunan 259 kişinin sadece 10'u kadındı[462].

Yapım tarihini tam olarak tespit edemesek de bu dönemde kentin önemli binalarından biri de belediye binasıydı (bkz. Foroğraf V). 1950'li yıllara kadar kullanılmaya devam eden belediye binası, günümüzde Bayramyeri'ndeki Belediye İşhanı'nın yerine inşa edilmişti[463]. Belediyenin çarşı denetimini kolaylıkla yapabilmesi için, binanın yeri özellikle kent çarşısına yakın seçilmiş olmalıdır. Belediye binası dışında, Bayramyeri, İstasyon ve İncilipınar gibi kentin en işlek bölgelerinde belediye ait bir takım dükkân, mağaza ve gazinolar da vardı. Osmanlı vakıf geleneği çizgisini izleyerek belediyeye gelir kazandırmak için inşa edilmiş olan bu binalar, Denizli belediyesinin kent ekonomisine hareketlilik getirmesi bakımından yaptığı katkıyı da somutlaştırmaktaydı.

Tanzimat döneminde merkezileşme eğilimiyle birlikte yürüyen bürokratik genişleme süreci aynı zamanda idari, askeri ve eğitsel alanda işlevsel uzmanlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Buna koşut olarak Denizli'deki kamu binalarının sayısında meydana gelen artış Osmanlı devletinin son dönemine kadar devam etmiştir. 1914 yılına gelindiğinde, Denizli kentinde devlete ait biri kumandanlık dairesi olarak kullanılmakta olan 2 hükümet konağı, 7 kışla, 11 jandarma karakolu, 1 polis karakolu, 1 belediye dairesi, 1 hastane, 1 gazhane, 1 askeri depo, 1 cephanelik, 1 Ziraat Bankası şubesi ve 1 hapishane

---

461 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1560/46, 26 Safer 1306 / 1 Kasım 1888.

462 Kemal Daşçıoğlu, "Osmanlı Belgeleri Işığında", s. 442.

463 Haluk Şemsioğlu (haz.), *20. Yüzyılın Başında Denizli*, s. 149.

mevcuttur[464]. Bunların yanı sıra bu dönemde devlet tarafından kurulan yeni okulların sayısı hiç de azımsanamayacak miktardadır. Tanzimat döneminde taşrada açılan ilk devlet eğitim kurumları rüştiye mektepleriydi. Denizli'de ilk rüştiye 1871 yılında kurulmuş[465], 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde ise kentteki rüştiye okullarının sayısı, 6 erkek ve 1 kız rüştiyesi olmak üzere 7'ye ulaşmıştı. 1880'lere kadar Osmanlı taşrasında devlet tarafından tesis edilmiş en yüksek eğitim kurumu olan rüştiyeleri 1890'lı yıllardan itibaren daha üst derecede eğitim veren idadiler takip etti[466]. Aynı dönemde Aydın vilayetindeki diğer sancak merkezlerinde, İzmir, Aydın, Manisa ve Muğla'da olduğu gibi Denizli'de de bir idadi mektebi vardı. Yeni usullere göre eğitim veren ilkokul düzeyindeki iptidai mekteplerin sayısı ise kent merkezinde 4, sancak dâhilinde ise 13'dü[467]. 1914 yılına gelindiğinde sancak genelinde iptidai mekteplerin sayısı 60'a ulaştı[468].

Tanzimat döneminde inşa edilen idari binalarla oluşan yeni idari merkez, kentin en önemli noktasını teşkil ettiğinden kent dokusunun şekillenmesinde de belirleyici olmuştur. Bugünkü Denizli'nin merkezi olan Delikliçınar'dan aşağı inen, Kaleiçi çarşısı ve Ulu Cami'ye uzanan yolun, kentin en saygın caddesi haline gelmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu değişikliğin doğrudan doğruya kent merkezinin yeni inşa edilen idari binalar sayesinde yukarı kayması ile ilgili olduğunu vurgulamak gerekir.

---

464 Erkan Serçe (haz.), *İzmir ve Çevresi Resmî, Özel Binalar İstatistiği 1914*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1998, s. 5.

465 Mithat Aydın, "Denizli'de Eğitim (1878-1908)", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.) *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 459.

466 Bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (çev. Osman Yener), İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

467 Necdet Hayta-Uğur Ünal, "Maârif Salnâmelerine Göre Denizli'de Eğitim-Öğretim (1898-1903)", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 450-451.

468 Erkan Serçe (haz.), *İzmir ve Çevresi*, s. 6.

Söz konusu yıllarda "*hükümet caddesi*" ya da "*çarşı caddesi*" (bkz. Foroğraf III-IV) olarak adlandırılan bu caddenin en alt noktasında ise Denizli istasyonu bulunmaktadır. Keza Denizli'deki ikinci çekim noktası olan istasyon binası kentteki yapılaşmaya yön vermesi bakımından en az idari merkez kadar önemlidir. Denizli nafıa mühendisinin çizdiği 1910 tarihli haritada görüldüğü (bkz. Plan III) üzere, 1900'lü yıllara kadar istasyondan çıkan ve kent merkezini teşkil eden Kaleiçi çarşısına ulaşan yol Denizli-Çal şosesi üzerinden geçmektedir. Ancak daha sonra istasyon binasının tam karşısından hükümet caddesine doğru başka bir cadde açılmıştır. "*İstasyon caddesi*" adıyla bilinen bu cadde, 1908 yılına gelinceye kadar kaldırım inşasıyla düzenli hale getirilmiştir[469].

Hiç şüphesiz ki Tanzimat döneminde Denizli'nin kent mekânında meydana gelen değişimlerin tek nedeni, yasal düzenlemeler ve yeni kurumlar yoluyla devletin yaptığı müdahaleler ve inşa edilen kamu binaları değildir. En başta kent nüfusunda ortaya çıkan artışın tetiklediği ciddi bir yapılaşma hareketi söz konusudur. Özellikle kentin en hareketli mevkisi olan istasyon caddesi ve hükümet caddesinin etrafındaki bölgede hızlı bir yapılaşma gerçekleşmiştir. Gerçi istasyon caddesinin iki tarafındaki arazinin miri ve vakıf arazisi olması dolayısıyla yeni binalar için ruhsat izni padişah iradesine bağlıdır. Yine de bu durum ruhsatsız olarak bazı yapıların inşa edilmesini engelleyememiştir[470]. Nitekim 1910

---

[469] Denizli istasyonundan hükümet dairesine kadar uzanan caddede kaldırım inşasının masrafı, Denizlili Rum tüccar Kimon Pandazoplu tarafından karşılanmıştır. Pandazoplu 300 lirayı aşan maddi katkısından dolayı 1908 yılında dördüncü rütbeden Osmanî Nişanı verilerek taltif edilmiştir. 1910 tarihli kent planında görülebileceği üzere, aynı tüccar İstasyon caddesinin sonunda Ulu Cami'nin karşısında bir fabrika, ev ve yazıhaneye sahiptir. *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1261/5, 14 Cemaziyelevvel 1326 / 14 Haziran 1908.

[470] *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti İdare Kataloğu, 43-1/11, 5 Zilkade 1328 / 8 Kasım 1910.

yılında çıkarılan bir irade ile bu bölgede inşa edilecek yapılar için padişah iradesine gerek olmadığına karar verilerek her yapı için ayrı ruhsat alma külfeti ortadan kaldırılmıştır[471]. Delikliçınar noktasını takip eden bugünkü İstiklal caddesinde bulunan Rum Mahallesi ise kentsel yapılaşmanın devamını getirmiştir. Denizli'yi Garbikaraağaç kazasına bağlayan yolun üzerinde bulunan bu bölgedeki ticari hareketlilik hane ve dükkân inşasının Osmanlı devletinin son dönemine kadar hızla devam etmesini sağlamıştır[472]. Böylece Denizli kenti bir taraftan kuzeye demiryolu istasyonuna, Aydın-Afyon yolu istikametine, bir taraftan da güneyde Rum mahallesi üzerinden Garbikaraağaç yönüne doğru yayılmaya başlamıştır.

Kuşkusuz ki Denizli'deki kentsel yapılaşmanın hızını kesen en önemli etken, kentin tarihinde sıkça görülen depremlerdir. 19. yüzyılın en yıkıcı sarsıntılardan biri, 1899 yılında Sarayköy odaklı olarak gerçekleşen depremdir[473]. Denizli'de 1899 yılında deprem sonrası çekilen fotoğraflar, bölgede ortaya çıkan yıkımın en somut kanıtlarıdır (bkz. Fotoğraf VIII-XV). Aşağıda yer alan tablo ise 1899 depreminden sonra kentsel yoğunluğun ne ölçüde azaldığını açıkça göstermektedir. Denizli'de deprem öncesinde 9.251 olan konut sayısı depremle birlikte 7.149'a, 1.384 olan dükkân sayısı ise 1.311'e düşmüştür. Öte yandan kentin depremin yarattığı yıkımı

---

471 *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 87/1328 L-09, 2 Şevval 1328 / 7 Ekim 1910.

472 *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1436/17, 28 Muharrem 1328 / 9 Şubat 1910; İrade Defter-i Hakani, 23/1327 Ş-03, 02 Şaban 1327 / 18 Ağustos 1909.

473 1899 depreminden kısa bir süre sonra Aydın valiliği tarafından açıklanan resmi rakamlara göre, vilayet genelinde ölü sayısı 724, yaralı sayısı 738, yıkılan toplam hane sayısı ise 12. 932'di. İzmir'deki İngiliz Konsolosluğu'nun kayıtlarında yer alan rakamlar ise bundan çok daha yüksekti. Konsolosluk tarafından ölü sayısı toplam 1.470 olarak saptanmıştı, bunun 600'ü sadece Denizli kentindeydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yasemin Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi ve 1899 Denizli Depremi", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 361-367.

telafi etmesi merkezi hükümetin katkısı ve yardım kampanyaları sayesinde hızla gerçekleşmiş, kentsel yapıların toplam sayısı bir yıl içinde neredeyse eski düzeyine ulaşmıştır. 1914 yılına gelindiğinde ise Denizli'deki konut sayısı 10.031'e çıkmıştır[474].

Tablo 5:
1897-1908 Yılları Arasında Denizli Kentindeki Özel Yapılar

Yıl	Hane	Dükkân	Han	Hamam	Un Değirmeni	Fabrika		
						Makarna Fabrikası	Un Fabrikası	Kereste Fabrikası
1316 (1898-1899)[I]	9.251	1.384	23	2	111	1	11	3
1317 (1899-1900)[II]	7.149	1.314	23	7	80	1	8	3
1319 (1901-1902)[III]	9.061	1.322	23	8	80	1	9	4
1320 (1902-1903)[IV]	9.061	1.322	23	7	80	1	9	4
1321 (1903-1904)[V]	9.061	1.322	23	7	81	1	9	4

19. yüzyılın son çeyreğinde Denizli'deki konut mimarisinde yeni bir üslubun gelişmeye başladığını da eklemek gerekir. Özellikle istasyon caddesi, hükümet caddesi ve Rum Mahallesi'nde bulunan evler İzmir'de görülen örneklere benzer bir biçimde

474 Erkan Serçe (haz.), *İzmir ve Çevresi*, s. 8.

I *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1316 / 1898-1899, Def'a 19, s. 315

II *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1317/ 1899-1900, Def'a 20, s. 294

III *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1319/ 1901-1902, Def'a 21, s. 252

IV *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1320/ 1902-1903, Def'a 22, s. 256

V *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1321/ 1903-1904, Def'a 23, s. 244.

dışa açık, bahçeden ziyade sokağa dönük daha büyük pencereli, süslemeli ve kâgir yapılardır. Hâlbuki geleneksel Denizli evleri ahşap karkas taşıyıcı ve kerpiç dolgu duvardan oluşan, daha çok kendi bahçesine dönük yapılar olarak kendini göstermektedir. Hatta tek katlı yapıların sokağa penceresi ya yoktur ya da gayet küçüktür. Evlerin tipik özelliği tarımsal üretimle ilgili işlevlere konutun yanında yer verilmiş olmasıdır. Konut genellikle ailenin gereksinimi için sebze ve meyve yetiştirmeye elverecek ölçüde bir bahçe içindedir[475]. 1910 yılına ait haritada kolaylıkla fark edileceği üzere, oldukça hızlı bir yapılaşmanın gerçekleştiği İstasyon caddesinde bile bu özellik korunmuştur. Kentin mekânsal yapısına seyrek ve dağınık bir özellik kazandıran geleneksel arazi kullanım biçimi uzun yıllar daha devam edecek, kentsel yerleşme alanları içinde sık ve örgütlenmiş konut alanlarının ortaya çıkması için biraz daha beklemek gerekecektir.

19. yüzyılda ortaya çıkan ve Denizli'nin ekonomik etkinliğini güçlendiren gelişmeler kent mekânına da iz bırakmıştır. Bu dönemde fabrika, un değirmeni gibi ticari nitelikli yapılarla, konaklama ve eğlence mekânlarının sayısında belirli bir artış söz konusudur. Kentte Osmanlı Bankası[476] ve Ziraat Bankası'na ait birer şube vardır. 20. yüzyıl başlarında sayıları 9'a ulaşan un fabrikalarının önemli bir kısmı akarsuların gücünden yararlanırken, bir bölümü buhar gücüyle çalışan tesislerdir. Aynı yıllarda kentte 4 adet kereste fabrikası ve 1 adet makarna fabrikası bulunmaktadır. 1914 yılına

---

475 Necati İnceoğlu, *Geleneksel Türk Mimarisi*, s. 37-38, 60.

476 Osmanlı Bankası'nın Denizli şubesi, Bolvadin, Dinar, Sandıklı ve Geyve kasabalarında açılan şubelerle birlikte 1910 yılında hizmet vermeye başlamıştır. 1911 tarihli bir arşiv belgesinde Denizli'deki Osmanlı Bankası Şubesinin İstasyona yakın bir mevkide olduğu anlaşılıyor, zira bu belgede şubeyi koruma görevinin yakınlığı dolayısıyla İstasyon karakoluna bırakıldığı açıkça belirtilmiştir. *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti İdare Kataloğu, 36/2, 24 Rebiülevvel 1329 / 25 Mart 1911.

gelindiğinde ise, Denizli merkez kazasında 10 un fabrikası, 170 mağaza, 1676 dükkân, 36 fırın, 61 debbağhane, 75 kahvehane, 17 meyhane, 4 hamam, sayısı 68'i bulan otel ve ferhane ile 27 hanın bulunduğu kaydedilmiştir[477].

Yine 1914 tarihli istatistiklerden anlaşıldığı kadarıyla, kentteki ekonomik etkinlik çoğunlukla Müslümanların elindedir. Yukarıda anılan ticari işletmelerin çok önemli bir bölümünün sahibi Müslümanlardır. Gayrimüslim cemaatler içinde ise Rumların etkinliği sayıları pek fazla olmayan Ermeni ve Yahudilere kıyasla çok daha belirgindir. Diğer taraftan bu tarihlerde bölgede yabancı yatırımların artması, özellikle İzmir-Aydın demiryolunun kente ulaşmasıyla buralarda çalışan yabancı memurlar kente yerleşmeye başlamış, böylece demiryolu güzergâhındaki pek çok kentte olduğu gibi, Denizli'de de küçük bir yabancı koloni oluşmuştur. Tamamının İngilizlerden oluştuğunu tahmin ettiğimiz bu koloni, 1899 depreminden önce 17'si erkek, 16'sı kadın olmak üzere 33 kişiden oluşmaktadır[478]. Ancak depremden sonra yabancıların sayısı 5 erkek, 5 kadın olmak üzere 10'a düşmüştür[479]. Dolayısıyla Denizli'deki Avrupalı nüfusun batı kültürüne yönelmeyi, bu kültürün getirdiği yeni tüketim kalıplarını ve yaşam biçimini benimsemeyi hızlandıracak ölçüde kalabalık olmadığını söylemek gerekir. Diğer taraftan kentin yoğun bir Avrupalı nüfusu barındıran İzmir'e demiryolu ile bağlanmış olması, uzun vadede bu kanaldan gelecek yeni etkilenmelerin yolunu açacak, kentteki gündelik yaşamda yeni pratiklerin oluşmasını sağlayacaktır.

---

[477] Ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan Serçe (haz.), *İzmir ve Çevresi*, s. 9-19.

[478] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1315 / 1897-1898, Def'a 18, s. 334.

[479] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1317/ 1899-1900, Def'a 20, s. 294.

SONUÇ

Bütün sosyal organizasyon türlerinde olduğu gibi, kentlerin de devamlı olarak değişme ve dönüşümlü bir gelişme içinde olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Zira değişme zaman içinde düzenli olarak devam eden ve belirli bir yapıdan başka bir yapıya geçişi sağlayan "*süreçlerin*" sonucudur. Ancak kimi zaman bu süreçlerden özellikle bazıları daha kapsamlı ve derin etkiler bıraktığından gelişme ve değişim çok daha belirgin ve hızlı olmakta, bu sebeple araştırmacılar söz konusu süreçlere daha fazla ilgi göstermektedir. Tanzimat dönemi, Osmanlı kentlerinin gelişiminde işte bu çarpıcı dönemlerden biridir. Süreci başlatan ve şekillendiren ana aktör, idari merkezileşme hedefini gözeterek kapsamlı yönetsel, hukuki ve ekonomik düzenlemeler yapan, hatta sosyal düzeni yönlendirmeye yönelik reformları yürüten devlettir. Dolayısıyla bu dönemde kentlerin yükselişi ve gelişiminde devletin rolü son derece dikkate değerdir. Ancak elbette bu yaklaşım fazlasıyla devlet merkezli kalarak, toplumu pasif bir alıcı pozisyonuna indirgemek yönünde anlaşılmamalıdır. Aksi takdirde tek tip bir gelişim çizgisi saptanacağı gibi, sonuçlar da hep aynı noktaya varacak, böylece kentsel gelişmelerde daima önemli olan sıra dışılıklar ve olağanüstü haller mutlaka gözden kaçacaktır.

Tanzimat reformlarının asıl hedefi olan idari merkezileşme, sadece devlet mekanizmasının işleyişini değiştirerek merkezle eyaletler arasında sıkı bağların kurulması demek değildir. Bu dönemde taşra yönetim organizasyonunun yeniden düzenlenmesi sayesinde, taşra kentleri ait oldukları bölgenin yönetiminde daha üstün ve etkin bir rol üstlenmişlerdir. Reformların getirdiği sivil bürokrasi daireleri, temsil işlevine sahip yeni idari ve hukuki kurumlarla kent, önceki dönemden farklı bir biçimde art bölgesine hükmetmektedir. Böylece merkezi otoriteyi zayıflatma potansiyeline sahip ve genellikle kırsalda odaklanan yerel güçlerin kent üzerindeki baskısı önemli ölçüde azalmıştır. Bu süreç içinde bir taraftan yeni kent merkezleri ortaya çıkarken, diğer taraftan önceki dönemde daha çok ticari etkinliği ve tarımsal üretim merkezi olma niteliğiyle önem arz eden kentler eski işlevlerinin yanında güçlü bir idari fonksiyon kazanmıştır.

Denizli kentinin Batı Anadolu'da bir idari merkez olarak öne çıkması bu süreç içinde gerçekleşmiştir. Özellikle 1880'li yıllardan itibaren kentin idari fonksiyonları çok daha geniş bir bölgeye yayılmıştır. Hâlbuki Tanzimat döneminin başlarında bölgedeki siyasi ağırlık noktası açık bir biçimde Tavas, Muğla ve Aydın'dır. Bu sebeple, Denizli'ye voyvoda olarak atanan görevliler genellikle bu bölgelerde etkinlik kazanmış ayanlar arasından çıkmıştır. 1842 yılında yapılan idari düzenlemelerden sonra ise Denizli'yi ancak yakın çevresini kuşatan çok da geniş olmayan bir sancak olarak görüyoruz. Nitekim Aydın vilayetinin yeniden teşkilatlandırıldığı 1867 yılından itibaren Denizli ve bölgesi daha ikincil bir idari statü ile Aydın sancağına kaza olarak bağlanmıştır. Denizli kazasının yeniden sancak haline dönüştürülmesi 1883 yılında gerçekleşmiş, takip eden dönemde ise eskiden beri Denizli'den yönetilen Buldan ve Sarayköy'den başka, Tavas, Çal ve Garbikaraağaç kazaları da Denizli'ye bağlanmıştır.

Çalışmada ayrıntılarıyla değerlendirilmeye çalışıldığı üzere, söz konusu dönemde merkezi otorite tarafından yapılan düzenlemeler Denizli kentinin çevresi ile ilişkilerini oldukça değiştirmiştir. Öncelikle kentin idari, siyasi, askeri ve elbette kültürel etkinliği daha önce hiç olmadığı kadar geniş bir coğrafi alana yayılmaktadır. Kaza meclislerinin bağlı olduğu sancak idare meclisi başta olmak üzere, hukuki reformların getirdiği yeni mahkemeler, tüm sancağı ilgilendiren eğitim ve bayındırlık konularını tartışan ihtisas komisyonları ve Tanzimatın taşra idaresine kazandırdığı daha pek çok yeni kurum kentte odaklanmaktadır. Kentin idari, adli ve ekonomik bir kontrol-koordinasyon merkezi olmasını sağlayan bu kurumlar yanında, kamu sağlığı, eğitim, ulaşım ve haberleşmeyi yöneten örgütler de kentte toplanmıştır. Böylece çevre artık çok daha belirgin biçimde Denizli merkezinin uzantısı haline gelmiştir. Çevre köyler ve kazalardaki halk, sadece idari ve askeri işleri için değil, kültürel ve elbette ekonomik nitelikli faaliyetleri için de Denizli'yi merkez olarak görmekte, bu sebeple kentte meydana gelen gelişmelerle yakından ilgilenmektedir.

Hiç kuşkusuz Denizli'nin kentsel kimliğinde ortaya çıkan değişimi yönlendiren unsurlar, devletin bürokratikleşme süreci içinde gerçekleşen idari düzenlemelerle sınırlı değildir. Tanzimat dönemine özgü olan toplumsal, ekonomik, demografik ve kültürel dinamizmi Batı Anadolu'nun ticari etkinliği güçlü kentlerinden biri olan Denizli'de de görmek mümkündür. Bunun yanında, kapitalist genişleme döneminin getirdiği yeni üretim-tüketim ilişkileriyle, bu ilişkilerin alt yapısını oluşturan yeni ulaşım-iletişim sistemlerinin de çok boyutlu etkileri vardır. Özellikle 1891 yılında işlemeye başlayan demiryolu, kentin bölgesel bir merkez olarak yükselişini kolaylaştırmış, kentin art bölgesiyle çok daha etkili bir biçimde bütünleşmesini sağlamıştır. Bu süreç içinde, önceki dönemde iç piyasaya dönük olarak gerçekleştirilen tarımsal üretim, uluslararası piyasalardan etkilenen ticari bir karakter kazanmış-

tır. Demiryolundan sonra Denizli'nin art bölgesindeki tarımsal plantasyon alanları, Avrupa sanayisinin ihtiyacını karşılayan bir bölgeye dönüşmüştür. Bütün bunlar bir toplama-dağıtım merkezi olarak kentin ekonomik işlevlerini çok daha kapsamlı hale getiren gelişmelerdir.

Denizli'nin yükselişi, bu dönemde konumu ve etkinliği güçlenen diğer başka kentlerde olduğu gibi, aynı zamanda Denizli eşrafının da yükselişi olmuştur. Bu dönemde belirli bir bölgenin idari hiyerarşide daha yüksek bir konuma ulaşması, oradaki kent eşrafının devlet idaresindeki paylarını arttıran memuriyetler ya da birtakım başka idari, mali, hatta mahkeme üyelikleri gibi hukuki pozisyonlar elde etmeleri demektir. Nitekim çalışmanın ikinci bölümünde değinildiği gibi, Denizli'nin idari statüsünün sancak düzeyine çıkarılma meselesini ele alan Şurâ-yı Devlet, bölgeden gelen talebin kent eşrafının yeni idari teşkilat sayesinde nüfuz ve memuriyet kazanmak istemesinden ibaret olup olmadığını araştırmıştır. Zira Tanzimat'ın asıl hedefi idari merkezileşme olduğuna göre, yerel güç odaklarının merkezi otoriteyi zayıflatma potansiyellerini ortadan kaldırmak dönemin en önemli yönetim politikasıdır. Öte yandan yine Tanzimat'ın getirdiği birçok yeni pratik dolayısıyla bölge ileri gelenlerinin geleneksel aracı konumlarına duyulan ihtiyaç devam etmektedir. Dolayısıyla devlet ile eşraf arasında sürüp giden "*mutabakat*", merkezi idarenin lehine olacak biçimde başka vasıtalarla yürütülmüştür. Bürokratik görevler yanında, eşrafa verilen rütbe ve nişanlar bu vasıtalardandır. Bir başkası, kamusal hizmet alanında sıkça başvurulan iltizam usulüdür. Böylece kent eşrafının sosyal prestiji, ekonomik ve siyasi nüfuzu bu dönemde de devam etmiş, hatta yeni idari mekanizma içinde daha da yüksek bir mertebeye ulaşmıştır.

Denizli'deki kent eşrafının niteliğini belirleyen en önemli unsur, bölgenin daha ziyade ticari tarıma dayalı ekonomik bir yapı içinde olmasıdır. Bu doğrultuda bölge eşrafı, tüccar niteliği ağır basan veya

daha sıklıkla geniş tarım çiftliklerine sahip şahıslardan oluşmuştur. Eşrafın ekonomik etkinliği siyasi bir nüfuzu da beraberinde getirmiş, böylece bölge halkının nabzını tutmaları, kentlinin ortak hareket etme kapasitesini yönlendirmeleri mümkün olmuştur. Bu dönemde Denizli'de ortaya çıkan ve merkezi hükümetin daha çok "*uygunsuzluk*" olarak adlandırdığı pek çok olay, aslında kentteki güçlü politik grupların varlığına işaret eder. Hatta kimi zaman bu gruplar, kaymakam ya da mutasarrıf unvanıyla kente gelen mülki yöneticiyle de ittifak yapmışlar, böylelikle kendi menfaatlerini daha da geliştirmeye çalışmışlardır. Bunun mümkün olmadığında ise, kent halkı içinden birleşik ve örgütlü bir muhalefet hareketini yürütebileceklerini göstermekten çekinmemişlerdir. Bunun için İstanbul'a heyetler gönderdikleri, mahzarlar düzenleyerek kent halkına imzalattırdıkları gibi gerektiğinde bir gecede üç bin silahlı adam toplayabilmişlerdir. Öte yandan bu türden olayların yüzyılın sonuna gelindiğinde büyük ölçüde azaldığını da vurgulamak gerekir. Bunun nedeni, en başta Tanzimat'ın getirdiği yeni taşra yönetim mekanizması içinde kamusal nizamın ve asayişin daha etkili biçimde sağlanmakta olmasıdır. Bunun yanında Denizli'nin 1890 yılında yapılan yeni askeri düzenleme ile 22. Redif Liva Merkezi olduğunu da unutmamak gerekir. Böylece kentteki nizami askeri birliklerin sayısı artmış, bu ise halkın gözünde devleti daha görünür kılmıştır.

Tanzimat'ın taşra idaresine getirdiği yeni örgütlenme ve kentin idari statüsünün yükselmesi sayesinde Denizli eşrafının baskın biçimde ekonomik nitelikli olan nüfuzu idari alandaki pozisyonlarla daha da beslenmiştir. İdari mecliste üye olmak yoluyla, sancağın tümünü ilgilendiren tarım, ticaret, bayındırlık, vergilendirme gibi pek çok alanda görüş bildirmişler, kamu hizmetleri ve vergi tahsili için düzenlenen iltizam ihalelerinde söz sahibi olmuşlardır. Denizli'ye bağlı kazaların sayısının gittikçe artmasıyla, idari meclise hâkim olan eşrafın nüfuz sahası daha

da genişlemiştir. Garbikaraağaç kazası örneğinde incelendiği gibi, belirli bir bölgenin bir merkezden alınıp başka bir idari merkeze bağlanmasının söz konusu bölgelerin eşrafı arasında ciddi bir çatışma doğurması bu yüzdendir.

Denizli kentinin yüklendiği bölgesel ölçekteki yeni idari, askeri, hukuki ve ekonomik işlevlere koşut olarak mekânsal yapıda da oldukça önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Zira kentsel gelişmelerde daima geçerli olduğu gibi, işlevsel değişme beraberinde fiziksel değişmeyi de getirmiş, böylece daha önce kent mekânında olmayan pek çok yapı çeşidi ortaya çıkmıştır. En başta hükümet konağı olmak üzere, bu yapılar içinde en önemlileri adliye dairesi, belediye binası, kışla, jandarma dairesi, istasyon binası, posta ve telgraf idaresidir. Bunların yanında kentteki ekonomik ilişkilerin değiştiğini gösteren Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası'nın şubeleri yer almaktadır. Bu yapıların çoğu, devletin kamusal alana yaptığı mekânsal müdahalelerdir ve devletin toplumsal yaşama giderek daha fazla nüfuz ettiğini göstermekte, kentlinin gözünde devleti temsil etmektedir. Ayrıca sayıları giderek artan dükkân ve mağazalar, eczaneler, fabrika yazıhaneleri, yeni mimari üsluba göre inşa edilmiş evler de bu tabloya eklendiğinde kentsel mekandaki dinamizmin boyutları daha iyi anlaşılacaktır. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, kadim çarşı merkezinden başka kentin iki ayrı çekim noktası daha vardır. Bunlardan ilki, İzmir limanına bağlantıyı sağlayarak kenti dış dünyaya eklemleyen istasyon binası, ikincisi ise hükümet konağının çevresinde gelişmiş bulunan yönetim merkezidir. Bu doğrultuda istasyondan başlayıp, hükümet konağına uzanan yol, bu dönemde kentin en itibarlı caddesi olmuştur. Bütün bu gelişmeler sonucunda kent merkezi, giderek eski çarşıdan uzaklaşmaya ve yukarı kaymaya başlamıştır. Bugün Delikliçınar'ın, Denizli'nin asıl merkezinin kabul edilmekte olması bu gelişmelerin devamında gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi - BOA*)

Aydın Vilayeti Gelen Defteri;
No. 104, 23 Rebiülevvel 1288 / 11 Haziran 1871

Ayniyat Defteri;
No. 1100, s. 43, 26 Rebiülevvel 1288 / 14 Haziran 1871

Bab-ı Ali Evrak Odası;
126/9417, 2 Cemaziyelahir 1310 / 28 Kasım 1892
120/8985, 22 Cemaziyelevvel 1310 /12 Aralık 1892
527/39483, 5 Cemaziyelahir 1312 /4 Aralık 1894
602/45117, 22 Şevval 1312 / 18 Nisan 1895
828/62092, 10 Rebiülevvel 1314 / 19 Ağustos 1896

Cevdet Askeri;
555/23287, 29 Şaban 1236 / 1 Haziran 1821

Cevdet Dahiliye;
28/1376, 25 Muharrem 1256 / 29 Mart 1840.
208/10127, 29 Safer 1258 / 11 Nisan 1842

Cevdet Maliye;

469/19084, 29 Zilhicce 1250 / 28 Nisan 1834.
577/23670, 25 Ramazan 1257 / 12 Eylül 1841.

Dahiliye Mebani-i Emiriyye-Hapishaneler;

42/15, 26 Zilkade 1331 / 27 Ekim 1913

Dahiliye Nezareti İdare Kataloğu;

43-1/11, 5 Zilkade 1328 / 8 Kasım 1910
121/2, 6 Zilkade 1328 / 9 Kasım 1910.
3/24, 24 Muharrem 1329 / 25 Ocak 1911
36/2, 24 Rebiülevvel 1329 / 25 Mart 1911.
161-1/52, 22 Cemaziyelahir 1332 / 18 Mayıs 1914
183-2/49, 3 Ramazan 1332 / 16 Temmuz 1914.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi;

1473/65, 16 Rebiülahir 1305 / 31 Aralık 1887.
1331/65, 12 Cemaziyelahir 1297 / 22 Mayıs 1880
1359/67, 10 Zilkade 1303 / 10 Ağustos 1886
1509/88, 18 Ramazan 1305 / 29 Mayıs 1888.
1421/83, 26 Şaban 1304 / 20 Mayıs 1884
1410/57, 12 Receb 1304 / 6 Nisan 1887.
1482/115, 22 Cemaziyelevvel 1305 / 4 Şubat 1888;
1509/32, 10 Ramazan 1305 / 21 Mayıs 1888.
1519/8, 24 Şevval 1305 / 4 Temmuz 1888.
1525/109, 17 Zilkade 1305 / 29 Temmuz 1888.
1544/11, 11 Muharrem 1306 / 17 Eylül 1888..
1548/19, 22 Muharrem / 1306 / 28 Eylül 1888
1560/46, 26 Safer 1306 / 1 Kasım 1888
1568/114, 23 Rebiülevvel 1306 / 27 Kasım 1888
1578/109, 22 Rebiülahir 1306 / 26 Aralık 1888
1704/92, 11 Receb 1307 / 3 Mart 1890
1794/29, 10 Cemaziyelevvel 1308 / 22 Aralık 1890
1841/120, 8 Zilkade 1308 / 15 Haziran 1891

1035/34, 27 Şevval 1323 / 25 Aralık 1905
1084/28, 2 Rebiülahir 1324/26 Mayıs 1906.
1234/87, 19 Muharrem 1329 / 20 Ocak 1911.
161-1/52, 22 Cemaziyelahir 1332 / 18 Mayıs 1914.
1091/39, 25 Rebiülahir 1324 / 18 Haziran 1906
1235/36, 21 Muharrem 1326 / 24 Şubat 1908.
1246/49, 10 Rebiülevvel 1326 / 12 Nisan 1908
1261/5, 14 Cemaziyelevvel 1326 / 14 Haziran 1908.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu;
26/44, 13 Rebiülahir 1317 / 21 Ağustos 1899
26/67, 1 Cemaziyelevvel 1317 / 7 Eylül 1899.

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü;
92/63, 6 Recep 1336 / 17 Nisan 1918.

Hatt-ı Hümayun;
699/33714, 29 Zilhicce 1249 / 9 Mayıs 1834.
1438/59098-9, 29 Zilhicce 1235 / 7 Ekim 1820.
730/34732, 29 Zilhicce 1240 / 14 Ağustos 1825
577/28261, 29 Zilhicce 1248 / 19 Mayıs 1833
235/13068, 21 Rebiülahir 1258 / 1 Haziran 1842.

İrade Askeri;
1317/S-04, 1 Safer 1317 / 9 Haziran 1899

İrade Dahiliye;
59/2949, 13 Rebiülahir 1258 / 24 Mayıs 1842.
146/7544, 3 Cemaziyelahir 1263 / 19 Mayıs 1847
180/9832, 20 Şevval 1264 / 19 Eylül 1848.
870/ 695558, 07 Safer 1300 / 18 Aralık 1882
881/70235, 1 Cemaziyelevvel 1300 / 10 Mart 1883
86/77877, 19 Receb 1303 / 23 Nisan 1886
1060/83165, 5 Rebiülevvel 1305 / 21 Kasım 1887

1095/85865, 4 Zilhicce 1305 / 12 Ağustos 1888.
1099/86138, 17 Muharrem 1306 / 23 Eylül 1888.
1143/89173, 15 Zilkade 1306 / 13 Temmuz 1889
121218/95369, 21 Recep 1308 / 20 Şubat 1892
18/95369, 21 Recep 1308 / 20 Şubat 1892
1275/100341, 11 Şevval 1309 / 8 Mayıs 1892
1310/Ca-35, 20 Cemaziyelevvel 1310 / 10 Aralık 1892
1310/Ca-35, 20 Cemaziyelevvel 1310 / 10 Aralık 1892
1383/1319-M-14, 8 Muharrem 1319 / 27 Nisan 1901
1386/1319 R-22, 20 Rebiülahir 1319 /6 Ağustos 1901
1452/1325/M-33, 6 Muharrem 1325 / 19 Şubat 1907
1383/1319/M-14, 8 Muharrem 1319 / 27 Nisan 1911

İrade Defter-i Hakani;
23/1327 Ş-03, 02 Şaban 1327 / 18 Ağustos 1909

İrade Maliye;
70/1324/S-26, 20 Safer 1314 / 15 Nisan 1906

İrade Meclis-i Mahsus;
130/5551, 25 Şevval 1309 / 23 Mayıs 1892

İrade Meclis-i Vala;
7/107, 6 Cemaziyelahir 1256 / 6 Temmuz 1840

İrade Posta ve Telgraf;
2/1310/Z-04, 10 Zilhicce 1310 / 25 Haziran 1893.
11/1318/C-05, 27 Cemaziyelahir 1318 / 22 Ekim 1900

İrade Şura-yı Devlet;
19/825, 9 Receb 1287 / 5 Ekim 1870
63/3672, 5 Rebiülahir 1300 / 13 Şubat 1883
69 /4056, 7 Ramazan 1301 / 1 Temmuz 1884
92 / 5472, 7 Zilhicce 1305 / 15 Ağustos 1888

6/85, 17 Cemaziyelevvel 1256 / 16 Ağustos 1840.
16/241, 1 Zilhicce 1256 / 24 Ocak 1841.
22/332, 19 Rebiülevvel 1257 / 11 Mayıs 1841
22/332, No. 22, 19 Rebiülevvel 1257 / 11 Mayıs 1841
128/3371, 12 Zilhicce 1264 / 9 Kasım 1848
431/18953, 18 Ramazan 1276 / 9 Nisan 1860
87/1328 L-09, 2 Şevval 1328 / 7 Ekim 1910

Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri;
108/63, 22 Muharrem 1268 / 17 Kasım 1851.
110/75, 22 Rebiülahir 1268 / 14 Şubat 1852
265/3, 19 Safer 1270 / 21 Kasım 1853
278/56, 278/56, 8 Zilkade 1270 / 14 Ağustos 1854
580/71, 13 Rebiülahir 1275 / 20 Kasım 1858
665/21, 12 Recep 1280 / 3 Ocak 1863
649/81, 2 Zilhicce 1279 / 21 Mayıs 1863
681/118, 29 Şevval 1280 / 7 Nisan 1864
679/75, 12 Safer 1281 / 17 Temmuz 1864
727/54, 24 Recep 1283 / 2 Aralık 1866

Sadaret Amedi Kataloğu;
85/85, 1274 / (1857-1858)

Sadaret Mektubi Kalemi;
48/40, 21 Şaban 1262 / 14 Ağustos 1846
135/26, 16 Receb 1264 / 18 Haziran 1848.
156/4, 25 Zilkade 1264 / 23 Ekim 1848.
155/69, 11 Rebiülevvel 1265 / 4 Şubat 1849.

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı;
35/27, 20 Muharrem 1267 / 25 Kasım 1850
59/89, 1 Rebiülahir 1269 / 12 Ocak 1853
63/75, 12 Ramazan 1269 / 19 Haziran 1853
59/89, 1 Rebiülahir 1269 / 12 Ocak 1853

59/89, 1 Rebiülahir 1269 / 12 Ocak 1853
116/19, 12 Şevval 1276 / 3 Mayıs 1860
127/8, 19 Şevval 1277 / 30 Nisan 1861

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi;
421/57, 9 Cemaziyelahir 1285 / 27 Eylül 1868;
429/57, 24 Şaban 1285 / 10 Aralık 1868.
455/97, 7 Rebiülevvel 1290 / 4 Haziran 1873.
496/75, 1 Şaban 1305 / 13 Nisan 1888

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair;
66/77,15 Safer 1269 / 28 Kasım 1852.
269/41, 15 Rebiülahir 1275 / 22 Kasım 1858

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu;
96/36, 19 Cemaziyelahir 1268 / 10 Nisan 1852.
130/31, 21 Cemaziyelahir 1269 / 1 Nisan 1853
163/70, 8 Zilhicce 1270 / 1 Eylül 1854.
167/88, 25 Muharrem 1271 / 18 Ekim 1854.
171/94, 23 Safer 1271 / 15 Kasım 1854.
443/31, 5 Cemaziyelahir 1271 / 23 Şubat 1855
251/37, 3 Muharrem 1273 / 3 Eylül 1856
277/68, 13 Şaban 1273 / 8 Nisan 1857.
352/63, 06 Zilkade 1275 / 7 Haziran 1859
386/32, 25 Cemaziyelevvel 1276 / 20 Aralık 1859.
418/59, 17 Muharrem 1277 / 5 Ağustos 1860
423/41, 10 Safer 1277 / 28 Ağustos 1860.
437/39, 5 Cemaziyelevvel 1277 / 19 Kasım 1860
445/43, 16 Cemaziyelahir 1277 / 30 Aralık 1860
45/80, 17 Cemaziyelahir 1277 / 31 Aralık 1860
447/18, 25 Cemaziyelahir 1277 / 8 Ocak 1861.
451/56, 16 Receb 1277 / 28 Ocak 1861
488/57, 26 Muharrem 1278 / 3 Ağustos 1861

Sadaret Teşrifat Kalemi;

7/88, 27 Muharrem 1266 / 13 Aralık 1849

Şura-yı Devlet Evrakı;

1375/55, 21 Ramazan 1286 / 25 Aralık 1869.
1375/63, 24 Cemaziyelahir 1287 / 22 Ağustos 1870
1375/61, 10 Ramazan 1287 / 4 Aralık 1870.
1375/69, 4 Şevval 1287 / 28 Aralık 1870
1375/70, 18 Ramazan 1287 / 12 Aralık 1870.
1375/69, 4 Şevval 1287 / 28 Aralık 1870
1376/31, 25 Muharrem 1290 / 25 Mart 1873
1377/5, 25 Rebiülahir 1291 / 11 Haziran 1874.
1377/33, 10 Cemaziyelahir 1295 / 11 Haziran 1878
1377/43, 6 Recep 1295 / 7 Temmuz 1878
1377/39, 1 Şaban 1295 / 31 Temmuz 1878
1377/45, 5 Ramazan 1295 / 2 Eylül 1878
1379/47, 2 Muharrem 1299 / 24 Kasım 1881
1380/57, 25 Recep 1301 / 21 Mayıs 1884
1389/66, 09 Şaban 1301 / 4 Haziran 1884
1384/27, 8 Zilkade 1305 / 17 Temmuz 1888
1384/26, 10 Zilkade 1305 / 19 Temmuz 1888
139/2, 10 Şevval 1311 / 16 Nisan 1894
1396/9, 15 Rebiülevvel 1314 / 23 Eylül 1896.
1436/17, 28 Muharrem 1328 / 9 Şubat 1910

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzat;

6/20, 30 Cemaziyelevvel 1310 / 20 Aralık 1892

Yıldız Sadaret Hususi Kataloğu;

172 /52, 22 Safer 1300 / 2 Ocak 1883
173/78, 6 Recep 1300 / 13 Mayıs 1883.
171/141, 17 Teşrin-i evvel 1299 / 17 Ekim 1883.

II. Basılı Kaynaklar

Abou-El-Haj, Rifa'at. *Modern Devletin Doğası*, (çev. Oktay Özel-Canay Şahin), Ankara: İmge Kitabevi, 2000

Adak, Ufuk. *XIX. Yüzyılın Başları XX. Yüzyılın Sonlarında Aydın Vilayetindeki Hapishaneler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006

Akça, F. Akçakura. *Laodikya (Laodiceia) (Yunanlılardan Selçukluların İnkirazına Kadar)*, Denizli: 1937.

Akdağ, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, XIII, 32, (1949), s. 497-568.

Aktüre, Sevgi. "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişmeler," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 891-904

Akurgal, Ekrem. *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınlar A.Ş., 1993.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, 1836-1856 Tanzimat Dönemi*, İstanbul Eren Yayıncılık, 1993.

————. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

————. "Türkiye'nin Kâğıt Para Serüveni", Güçlü Kayral (ed.), *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Kâğıt Paranın Öyküsü*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 15-65.

Arslan, Barış. *H 1265 (M. 1849) Devlet Salnamesine Göre Osmanlı İdari Yapısı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 93

Ata, Bahri. "Talihsiz Osmanlı Kuşları: On Yıl Geciken Telgraf ve Stratford Canning," *Türk Yurdu*, (Aralık 1999-Ocak 2000), Sayı 148-149, s. 148-149

Atilla, A. Nedim. *İzmir Demiryolları*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002

Ayar, Mesut. *Osmanlı Devletinde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi, 2007.

Aydın, Mithat. "Denizli'de Eğitim (1878-1908)", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.) *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 456-472

Aydın, Suavi. "Türkiye'nin Demiryolu Serüvenine Muhtasar Bir Bakış", *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, 2001, s. 49-93

————. "Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerine Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, S. 105 (2006), s. 70–95

Avcı, Yasemin. *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs 1890–1914*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2004.

————. "Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi ve 1899 Denizli Depremi", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 361-367

Baer, Gabriel. "The Beginnings of Municipal Government in Egypt", Gabriel Baer (ed.) *Studies in the Social History of Modern Egypt*, London: Chicago Press, 1969, s. 190-209

Barkey, Karen. *Eşkıyalar ve Devlet; Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşme*, (çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999

Baykara, Tuncer. *Denizli Tarihi (İkinci Kısım 1070–1429)*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1969

————. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1988

————. *Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli (1070–1520)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007

————. *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir: Akademi Kitabevi, 2001

Baz, Ferit. "M.S. I-II. Yüzyıllarda Side Antik Kentine Neokoros Unvanı Verilip Verilmediği Meselesine İlişkin Görüşler", Hayrünisa Alan-v.d. (ed.), *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008, s. 139–151

Begel, Egon Ernest. "Kentlerin Doğuşu", *Cogito: Kent ve Kültürü*, Sayı 8, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 7–16

Benevolo, Leonardo. *Avrupa Tarihinde Kentler* (çev. Nur Nirven), İstanbul: Afa Yayıncılık, 1995

Bildirici, Yusuf Ziya. "Denizli ve Çevresinde Madencilik" (1890-1919), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, 2009, s. 99- 109

Bilmez, Bülent Can. *Demiryolu'ndan Petrole Chester Projesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000

Bonine, Michael E. "The Introduction of Railroads in the Eastern Mediterranean: Economic and Social Impacts", Thomas Philipp-Birgit Schäbler (ed.), *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation, Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, Stuttgard: 1998, s. 53-78

Burrell, Barbara. *Neokoroi: Grek Cities and Roman Emperors*, Leiden: Brill, 2003

Çadırcı, Musa. *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997

————. *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Ankara: İmge Yayınevi, 2007

Cerasi, Maurice. *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (çev. Aslı Ataöv), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001

Çağlar, Keyder-Y. Eyüp Özveren-Donald Quataert (ed.), *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Çakaloğlu, Cengiz. "II. Abdülhamid Devrinde Denizli Redif Taburu", Ayfer Özçelik v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 273-279

Çevik, Özlem. *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci; Kuramsal Bir Değerlendirme*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005.

Dağlar, Oya. " Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 368-374.

Daşçıoğlu, Kemal "Osmanlı Belgeleri Işığında Denizli Sancağı Hapishaneleri", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 439-445

Davison, Roderic H. "Turkish Attidutes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review*, 59/4, 1954, s. 844-864.

————. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1976*, (çev. Osman Akınhay), Cilt I, İstanbul: Papirüs Yayınevi, 1997.

————."Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli Telgrafın Girişi", (çev. Durdu Mehmet Durak), *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 14, 2003, s. 347-386

Demir, Tanju. *18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyılın Başında Denizli* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996

Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002

Doğan, İsmail. "Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Sayı 1–2, Cilt 35, 2002, s. 15–24.

Doğru, Halime. *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1995

Duby, George. "Kente ve Kıra Bakmak", Mehmet Ali Kılıçbay (ed.), *Şehirler ve Kentler*, Ankara: Gece Yayınları, 1993, s. 87–100

Düstûr, Cilt I, 1289/1872-1873

Eames, Edwin-Goode, Judith G. *Anthropology of the City, An Introduction to Urban Anthropology*, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1981

Efe, Ayla. *Muhassıllık Teşkilatı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002

————. "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt 6, Sayı. 22, Yaz 2009, s. 87-113.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2004

Eldem, Edhem. *İftihar ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2004

Erdoğan, Meryem K. -Meral B. Ferlibaş, Kamil Çolak, *Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796–1806): Rusçuk Ayanı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler, *VIII. Türk Tarih Kongresi* (11–15 Ekim 1976), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981 s. 1265–1281.

————. Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlevve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt 4, İstanbul: 1984, s. 69–78.

————. "Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri," Vecdi Akyüz (Ed.), *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yönetimler*, Cilt II, İstanbul: İlke Yayınları, 1996, s. 407-417

————. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006

Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995

Ertaş, Mehmet Yaşar. "Merkezileşme Siyaseti Karşısında Tavaslızâde Osman Ağa", *II. Uluslar arası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, Manisa, 2005 (Yayınlanmamış Bildiri)

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000

————————. "Krizler ve Değişim 1590-1699", Halil İnalcık-Donald Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 1600-1914, (çev. Ayşe Berktay), İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, s. 543-757.

Findley, Carter V. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press, 1980

————————. "19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 259-262.

Gerber, Haim. *Ottoman Rule in Jerusalem (1890-1914)*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1985

Gökçe, Turan. *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye (Denizli Kazası)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000

Gutmann, Emanuel. "The Beginning of Local Government in Jerusalem", *Public Administration in Israel and Abroad*, Cilt VIII, Jerusalem: Israel Institute of Public Administration, 1968, s. 52-61

Gülsoy, Ufuk. *Hicaz Demiryolu*, İstanbul Eren Yayıncılık, 1994

Gümüşçü, Osman. *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006.

Gürbüz, Ali Kemal. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryollarının Rolü", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt II, Sayı 3, 1999, s. 169-193.

Güvenç, Bozkurt. "Kentlerin Kimliği ve Antalya üzerine Notlar, Öneriler, Örnekler", *Mimarlık Dergisi*, 1, 1991, s. 19–28

Göyünç, Nejat. "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: 1991, s. 13–27.

Hanssen, Jens -Thomas Philipp-Stefan Weber (ed.), *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Otoman Empire*, Beirut: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2002

Hayta, Necdet-Uğur Ünal, "Maârif Salnâmelerine Göre Denizli'de Eğitim-Öğretim (1898-1903)", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Ulusla-*

rarası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 449-455

Heper, Metin. "Center and Periphery in the Ottoman Empire, with Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, Cilt I, 1980, s. 81–105.

————. "19. yy'da Osmanlı Bürokrasisi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 245-258.

Hourani, Albert. "Ottoman Reform and the Politics of Notables", Albert Hourani (ed.), *The Emergence of the Middle East*, London: 1981, s. 36-66

Huot, Jean-Louis -v.d., *Kentlerin Doğuşu*, (çev. Ali Bektaş Girgin), Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 452–453

İnalcık, Halil. "Centralization and Decentralization in Otoman Administration", Thomas Naff-Roger Owen (ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977, s. 27-52

————. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996, s. 361-424

————. "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet Toprak Sahipleri ve Kiracılar", Çağlar Keyder-Faruk Tabak (ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 17-35

————. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (çev. Halil Berktay), Cilt I. 1300–1600, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.

————. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

————. *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.

————. *Devlet-i Aliye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar–1, Klasik Dönem (1302–1606): Siyasal, Kurum-*

sal ve Ekonomik Gelişim, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009

İnan, Süleyman. "Hüsnü Örnek'in Belediye Reisleri, Üye ve Memurlarının Fotoğrafları Albümü", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 19 (Temmuz-Ağustos-Eylül 2008), s. 38–39

İnceoğlu, Necati. "Tarihsel Süreç İçinde Denizli Kentindeki Yapısal Değişiklikler – Kentleşmede Sürdürülebilirlik Politikaları", *Denizli'de Sanayileşme ve Kentleşme Sempozyumu (15–17 Ekim 1999)*, Denizli: Tmmob Makine Mühendisleri Odası Yayınları, 1999, s. 103–106

————. *Geleneksel Türk Mimarisi: Denizli*, İstanbul: Tasarım Yayın Grubu, (tarihsiz)

Kahn, Louis. "Antik Roma Sitelerinde Kentsel İşlevler ve Toplumsal Doku", Mehmet Ali Kılıçbay (ed.), *Şehirler ve Kentler*, Ankara: Gece Yayınları, 1993, s. 71-85

Kasaba, Reşat. "İzmir", Çağlar Keyder-Y. Eyüp Özveren- Donald Quataert (ed.), *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Tarih vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 1-21

Karagöz, Rıza. *Canikli Ali Paşa*, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003

Karpat, Kemal H. "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım", *Osmanlı ve Dünya*, (çev. Mustafa Armağan v.d.), İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000, s. 119-145

————. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Kaynar, Hakan. "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine," *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 10, 2000, s. 141-157

Kennedy, Hugh. "Antakya: Byzantium'dan İslama ve Dönüş", John Rich (ed.), *Geç Antik Çağda Kent*, (çev. Suna Güven-Ertuğrul Güven), İstanbul: Homer Kitabevi, 1999, s. 176–193

Kılıç, Yusuf. "Denizli Yöresinin Prehistorik Yerleşimleri ve Yol Sistemi", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 12–17

Kıray, Mübeccel B. *Örgütleşemeyen Kent: İzmir*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1998

Kırmızı, Abdülhamid. *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007

Kodal, Tahir. *Denizli Nüfus Tarihi (1923-2008)*, Ankara: Divan Kitap, 2009

Kramers, J. H. "Sü-Başı", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 11, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 78–79.

Köksal, Yonca. "Tanzimat Döneminde Bulgaristan: Osmanlı'da Merkezi Devletin Oluşumu, 1839-1878", *Toplum ve Bilim*, 83, Kış 1999/2000, s. 241-266.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993

Liebschuetz, Wolfgang. "Antik Kentin Sonu", John Rich (ed.), *Geç Antik Çağda Kent*, İstanbul: Homer Kitabevi, 1999, s. 1–33

Magie, David. *Anadolu'da Romalılar: Batı Anadolu Kent Devletleri*, (çev. Nezih Başgelen-Ömer Çapar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003

Mardin, Şerif. "Türk Siyasasını Açıklayan Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder (ed.), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 34–76

Martindale, Don – Neuwirth, Gertrud (ed.), *Max Weber, Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, (çev. Musa Ceylan), İstanbul: Bakış Yayınları, 2000

Mert, Özcan. *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980

Mumford, Lewis. *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, (çev. Gürol Koca-Tamer Tosun), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007

Ocakçı, Mehmet. "Şehir Kimliği ve Çevre İlişkileri", *Kent ve Çevre Planlamaya Ekolojik Yaklaşım, 17. Dünya Şehircilik Günü Kolokyumu Bildiriler Kitabı*, Bursa, 1993, s. 163–170

Okan, Ayşegül. *The Ottoman Postal and Telegraph Services in the Last Quarter of the Nineteenth Century*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2003

Oktay, Derya. "How Can Urban Context Maintain Urban Identity end Sustainability?: Evoluations of Taormina (Scicily) and Kyrenia (North Cyprus), *http//www.webjournal.unior.it*-(II) 2006

Oktay, Tarkan. "Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi", Erol Özvar-Arif Bilgin (ed.), *Selçukludan Cumhuriyet'e Şehir Yönetimi*, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2008, s. 377-402

Ortaylı, İlber. "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt. I, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 231-244.

————. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1994

————. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000

Öz, Mehmet. "16. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IXth International Congress of Economic and Socil History of Turkey*, (Dubrovnik-Croatia, 20-23 August, 2002), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2005, s. 31-54

Özcan, Koray. "Anadolu-Türk Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i", *Bilig*, Yaz (2006), S. 38, s. 161–184

———— "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları: Adnan Adıvar Özel Sayısı*, Cilt VII, Sayı 2, 2006, s. 149-180

Özçelik, Ayfer. "Türk Hakimiyetinde Denizli Tarihine Bakış: Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Denizli", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 9, 2006, s. 28–33

Özçelik, Selahattin. *XIX. Yüzyılda Honaz Kazasında Sosyal ve Ekonomik Hayat (Temettüat Defterlerine Göre)*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2005

————. *XIX. Yüzyıl Ortalarında Acıpayam ve Çevresi (Temettuat Defteri İncelemesi)*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2005

Özdemir, Mustafa. *1306 (1888) Aydın Vilayeti Salnamesinin Tahlili*, http://www.akademiktarih.com/index

Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994

Özlü, Hülya. *XIX: Yüzyılda Denizli Merkez Kazasına Bağlı Köylerin Sosyo-Ekonomik Durumu (Temettuat Defterlerine Göre)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Özyüksel, Murat. *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul: Arba, 1988.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, s. 68- 71.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994

Polat, Sait. "Osmanlı Öncesi Türkiye'de Şehir Yönetimi", Erol Özvar-Arif Bilgin (ed.) *Selçuklu'dan Cumhuriyet'e Şehir Yönetimi*, İstanbul: Türkiye Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2008, s. 33–47

Ragıb, Mahmud. *Nevsal-i Ragıb*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1324 / 1908

Quataert, Donald ."19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", Halil İnalcık-Donald Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (çev. Ayşe Berktay v.d.), Cilt II, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, s. 885-1051

————. "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", (çev. Fatma Acun), Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu

(ed.), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006*, s. 447-455

———————. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008

———————. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (çev. Tansel Güney), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008

Reyhan, Cenk. "Taşranın Osmanlı-Türk Siyasal Hayatına Etkisi Bir Açıklama Modeli", *Toplum ve Bilim*, sayı 83, (Kış 1999/2000), s. 267–291

———————. *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare: Merkeziyetçilik, Adem-i Merkeziyetçilik*, Ankara: İmge Kitabevi, 2007

Rosenthal, Steven. "Minorities and Municipal Reform in Istanbul, 1850-1870," Benjamin Braude-Bernard Lewis (ed.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire; The Functioning of a Plural Society*, Cilt I, New York: Holmes-Meir Publishers, 1982, s. 369-385

Salname-i Vilayet-i Aydın;

1296 / 1878-1879, Def'a 1.
1297 / 1879-1880, Def'a 2.
1298 / 1880-1881, Def'a 3.
1299 / 1881-1882, Def'a 4.
1300 / 1882-1883, Def'a 5.
1301 / 1883-1884, Def'a 6.
1302 / 1884-1885, Def'a 7.
1303 / 1885-1886, Def'a 9.
1304 / 1886-1887, Def'a 10.
1305 / 1887-1888, Def'a 11.
1306 / 1888-1889, Def'a 12.
1308 / 1890-1891, Def'a 13.
1311 / 1894-1895, Def'a 14.
1312 / 1894-1895, Def'a 15.
1313 / 1895-1896, Def'a 16.
1314 / 1896-1897, Def'a 17.

1315 / 1897-1898, Def'a 18.
1316 / 1898-1899, Def'a 19.
1317/ 1899-1900, Def'a 20.
1319 / 1901-1902, Def'a 21.
1320/ 1902-1903, Def'a 22.
1321 / 1903-1904, Def'a 23.
1323/ 1905-1906, Def'a 24.
1326 / 1908-1909, Def'a 25.

Sarıbey, Aysun. *XIX. yüzyılın İlk Yarısında Aydın'da Yönetim* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Serçe, Erkan. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)*, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1998, s. 53-60

———— (haz.) *İzmir ve Çevresi Resmî, Özel Binalar İstatistiği 1914*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1998

Shaw, Stanford J. "Local Administration in the Tanzimat", Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 41-44

Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (çev. Osman Yener), İstanbul: İletişim Yayınları, 2010

Şemsioğlu, Haluk (haz.) *20. Yüzyıl Başlarında Denizli, Cevdet Şemsioğlu Anısına*, Denizli, Sanat Sevenler Derneği Yayınları, 2004

Şen, Hasan. "Osmanlı'da Hapishane Meşhumu", Noémi Lévy-Alexandre Toumarkine (ed.), *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 200-211.

Şen, Leyla "Merkez-Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Sistemleri," *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, 2000, s. 109

Şen, Ömer. *Osmanlı'da Mahkum Olmak: Avrupalılaşma Sürecinde Hapishaneler*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2007

Şimşek, Celal. *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, İstanbul: Ege Yayınları, 2007

————. "Laodikeia'dan Lâdik'e Denizli", Ayfer Özçelik-v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s. 38–50

Tanyeli, Uğur. "Denizli Kenti'nin Yapısal Evrimi", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu*, 27–30 Eylül 1988, Denizli: 1989, s. 341–348

Tekeli, İlhan. "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü," Paul Dumont-François Georgeon (ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (çev. Ali Berktay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 19-30

Tekeli, İlhan-Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004

Ulu, Ali - Karakoç, İlknur. "Kentsel Değişimin Kent Kimliğine Etkisi", *Planlama (TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını)*, 2004/3, Sayı 29, s. 59–66

Uzun, Ahmet. *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Mirahur", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VIII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 347-350

————. *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984

Ünal, Mehmet Ali. "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *Ziya Gökalp Dergisi*, S. 44, (Aralık 1986), s. 31-40

Wiesner-Hanks, Merry E. *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, (çev. Hamit Çalışkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009

Wilson, Mark. "Rich Yet Lukewarm: Early Christianity in the Lycus Valley", Ayfer Özçelik – v.d. (ed.), *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007, s.68–72

Winter, Frederick E. *Greek Fortifications*, Toronto: University of Toronto Press, 1971

Yapucu, Olcay Pullukçuoğlu *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak: Aydın*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

Yaşar, Hüseyin Hüsamettin. *Amasya Tarihi*, Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 1986.

Yazıcı, Nesimi. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Teşkilatı", *Yeni Türkiye*, Sayı 32, 2000, s. 314-321

Yazıcı, Nurcan. "Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt I, Sayı 5, 2008, s. 943-959.

Yerasimos, Stefan. "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", Paul Dumont-François Georgeon (ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 1–18

Yücel, Yaşar. "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Gözlemler", *Belleten*, XXXVIII, Sayı 42, (1974), s. 657-708.

DİZİN

1864 Vilayet Nizamnamesi 82, 139, 151
1871 Vilayet Nizamnamesi 119, 126, 142, 154

A

Adalar Denizi 15
adem-i merkeziyetçilik 6, 57
Afrodisias 39
Afyon 86, 93, 213
A. Hourani 55
Akhan 24, 42
A. Kırmızı 118
Alaşehir 37, 86
Almanya 185
Altıncı Daire-i Belediye 151
Anadolu XI, 2, 3, 10, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 34, 35, 36, 37, 40, 42, 44, 49, 50, 55, 56, 63, 65, 66, 67, 74, 82, 86, 87, 101, 103, 106, 109, 110, 114, 128, 129, 139, 142, 178, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 198, 202, 218, 219
Anadolu Beylerbeyliği 37
Anadolu Eyaleti 65
Ankara 2, 4, 13, 30, 32, 35, 36, 38, 40, 42, 44, 48, 50, 52, 54, 55, 56, 62, 66, 82, 87, 116, 127, 148, 149, 177
Antakya 14, 15, 31, 37
Antalya 12, 23, 25, 35, 37, 40
Antiokheia (Antakya) 31
Arap akınları 15
Arif Paşa (Menteşe Feriki) 69, 70, 73, 77, 80, 81, 118
Arslanhane Cami (Ankara) 42
avarız akçesi 45
avarız defterleri 41
Avrupa 22, 27, 28, 51, 52, 60, 86, 87, 121, 130, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 176, 179, 184, 186, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 220
ayan 1, 49, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 62, 66, 67, 71, 72, 76
Ayas 25
Ayaş 63
Aydın 5, 18, 31, 37, 58, 59, 70, 71, 73, 74, 75, 78, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 98, 101, 102, 107, 110, 112, 113, 114, 115, 118, 120, 128, 133, 135, 136, 137, 142, 143, 144, 154, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 163, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 178, 180, 182, 184, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 207, 209, 211, 213, 214, 216, 218
Aydın Vilayeti 5, 18, 89, 96, 135, 142, 154, 174, 192, 199, 218

Aydın Vilayeti Salnameleri 5, 135
Aydos 37
Ayvalık 67, 178

B

Babadağ 37, 89
Bâbıâlî 59, 76, 123, 156, 177, 188
Bağbaşı 17
Bağdat 25, 151, 177, 185
Bahri Paşa (Denizli Mutasarrıfı) 118
Balkanlar 2, 50, 63
barü'l-âlâ 37
Bayındır 192
Bayramyeri 162, 163, 210
belediye 7, 36, 90, 97, 106, 125, 135, 138, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 172, 173, 189, 201, 202, 207, 210, 222
belediye binası 202, 210, 222
belediye meclisi 138, 160, 164, 166
belediye mühendisleri 201
Bergama Krallığı 14
Beycesultan höyüğü 14
Beylikler çağı 13
Beyrut 15, 151
Bizans 13, 15, 16, 17, 24, 35, 40, 41
Bizans dönemi 13, 17, 35
B. Lewis 147, 148
Bolvadin 215
Bosna-Hersek 126
Bozcaada 81
Buldan 37, 70, 71, 72, 73, 85, 87, 89, 93, 110, 111, 112, 159, 162, 178, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 218
Burdur 23, 63, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 146
Bursa 2, 10, 38, 40, 41, 87, 133, 149, 198
Büyük Menderes 10, 23, 186

C-Ç

C. Şemsioğlu 171
C. Şimşek 17, 41
Cebel-i Lübnan 126
cemiyet-i belediye 159
Ceza Kanunu 165, 208
cizye 41
Çal 93, 159, 162, 198, 212, 218
Çanakkale 87
Çardak 23, 24, 42
Çarşanba 37, 63
Çeşme 67
C. Findley 100, 115
Çivril 197
çıkmaz sokak 189

D

dârü'l-feth 37
dârü'l-rifa 37
Delikliçınar 211, 213, 222
demiryolu 7, 86, 163, 172, 176, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 197, 199, 213, 216, 219
Denizli bedesteni 26
Denizli belediyesi 161, 162, 163
Denizli hapishanesi 205, 209
Denizli hassı 65
Denizli kadın hapishanesi 210
Dinar 22, 86, 187, 215
Diyarbakır 87
D. Quataert 195, 196

E

Ebniye Kanunu 201
E. Eldem 121
Efes 10, 15, 21, 22, 25, 31, 34, 39
Eğridir 23
emlak vergisi 165
Erzincan 25
Eşme 37, 85, 112
eşraf 7, 49, 58, 72, 90, 127, 131, 132, 138, 165, 166, 220
Evliya Çelebi 18, 27, 41, 43

F

Fiham Paşa (Denizli Mutasarrıfı) 108, 119
Filistin 185
Fındıksuyu 17
Foça 23
Fransa 28, 176, 185, 192

G

Garbikaraağaç (Acıpayam) 93, 94, 95, 96, 97, 146, 180, 213, 218, 222
G. Duby 29
Gedik Ahmet Paşa 26
Germiyanoğulları 25
Geyve 215
Girit 126
Göküyük 85
Goncalı 187, 189
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 1, 63
Güney 28, 37, 85, 185, 196
Güzelhisar 70

H

Halep 49
Halil Rıfat Paşa (Aydın Valisi) 86
H. Gerber 131
Hicaz 49, 126, 185
Hindistan 27, 28, 177, 179, 186
Hollanda 28
hükümet caddesi 212, 214
hükümet konağı 203, 204, 205, 206, 207, 210, 222
hükümet meydanı 204
Hydrala 18

I-İ

İbsili 37
idare meclisleri 128, 138
II. Abdülhamid 4, 5, 59, 98, 100, 118, 121, 192, 204, 206
II. Antiokhos (Seleukos Kralı) 14, 31
II. Bayezid 49
III. Selim 65, 99
II. Mahmut 99, 117, 177
II. Mehmet 49
iltizam sistemi 53, 146
İnançoğulları 25
İncilipınar 162, 163, 210
İonnes Komnenos (Bizans İmparatoru) 41
İngiltere 28, 176, 177, 185, 186, 191
İşkodra 87
İsmail Paşa (Denizli Mutasarrıfı) 160, 163
Isparta 14, 17, 34, 66, 67, 96, 98, 173, 209, 211, 213
İstanbul XI, 1, 3, 4, 10, 11, 12, 15, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 34, 36, 38, 43, 44, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 61, 62, 63, 72, 73, 81, 82, 84, 85, 86, 95, 96, 99, 100, 117, 121, 123, 126, 127, 128, 138, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 172,

173, 175, 177, 179, 184, 185, 186, 187, 188, 193, 196, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 208, 211, 221
istasyon caddesi 212, 214
İtalya 176
İzmir 2, 10, 23, 28, 40, 82, 86, 87, 93, 94, 98, 101, 102, 107, 109, 113, 132, 133, 135, 151, 154, 164, 172, 178, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 197, 207, 209, 211, 213, 214, 216, 222
İzmir-Aydın demiryolu hattı 86, 187
İzmir limanı 86

K

kadı 38, 45, 148, 149
Kadıköy 182, 193, 196
Kadmos (Honaz) Dağı 16, 36, 66, 85, 87, 98, 112, 180
kaime 157
Kaleiçi 17, 18, 19, 24, 26, 27, 40, 41, 42, 43, 44, 170, 211, 212
kale-kent 37, 40, 44
Kamil Paşa (Aydın Feriki) 70, 71, 73, 74, 81, 118
kamu binaları 11, 41, 202, 204, 212
kamu sitesi 204
kapıkulu 59
Karacasu 194
Karahisar-ı Sahib 27
Karasungur bin Abdullah 18
karayolu şebekesi 7
Kaş-Yenice 37
Katip Çelebi 18
kaymakam 83, 101, 102, 105, 106, 107, 109, 110, 113, 114, 132, 134, 221
Kayseri 2, 37, 40, 42, 55
kaza müdürü 83, 97, 101, 110
Kbyra (Gölhisar) 21
kent ileri gelenleri 69, 85, 95, 105, 144
kent kimliği 9, 10, 21
kent şebekesi 20, 22
kentsel işlevler 19
Khonae 16
Kibyra Conventus 33
Kilikya 32
Kıbrıs 63
Kırım Savaşı 177
Konya 22, 23, 25, 37, 40, 42, 55, 87, 94, 95, 96, 97, 98
Kudüs 131, 151, 161

L

Lâdik 17, 18, 19, 36, 39, 41
Laodikeia 3, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 41, 44
Lâzikiyye 4, 15, 16, 18, 19, 23, 26, 27, 36
L. Mumford 11
lonca 1
Lunda 15
Lykos (Çürüksu) 14, 18, 21, 34

M

mahzar 69, 80, 95, 105, 111, 132, 190
M. Akdağ 24
Manisa 28, 55, 66, 178, 192, 211
Marmaris 98
M. Cerasi 21
Mecidî Nişanı 121, 122, 169
Meclis-i Has 81
Meclis-i Mahsûs 108
meclis-i tefrik 138

Meclis-i Vâlâ 71, 81, 101, 104, 105, 109, 132
mekânsal yapı 18
Mekteb-i Mülkiye 119
memleket meclisi 82
memleket tabibi 172
Menteşe 66, 67, 69, 73, 74, 75, 77, 80, 81, 87, 88, 89, 112, 117
merkez-çevre ilişkileri 51, 52, 58
merkeziyetçilik 6, 48, 52, 57, 62, 82, 129, 139, 200
metelik 157
M. Heper 57
Milet 10, 21, 39
Mısır 49, 50, 126, 179
Moğollar 16
muhassıl-ı emvâl 63
muhassıllık 63, 64, 68, 71, 72, 76, 79, 80, 82, 83, 101, 130, 139
mütesellim 54, 114
M. Weber 21, 29

N

Nazilli 70, 178, 187
Niketas Khonaites 17
Niş 63
Nysa (Sultanhisar) 31

O-Ö

ocaklık 50
Ödemiş 192
Orta Asya 39
Osman Ağa (Tavaslızâde) 55, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 114, 117, 118, 135, 136, 137, 140, 141, 144, 145
Osmanî Nişanı 122, 212
Osmanlı Bankası 121, 215, 222

P

Perge 21, 34
Prizren 87

R

R. Davison 116, 180
Roma İmparatorluğu 10, 14, 15, 22, 32
Roma kenti 32
Rum mahallesi 213

S-Ş

Sahip Ata Külliyesi (Konya) 42
Salih Paşa (Aydın Müşiri) 84
Samsun 37
sancakbeyi 64
Sandıklı 215
Sarayköy 37, 70, 71, 72, 73, 75, 85, 86, 87, 89, 93, 94, 98, 108, 112, 162, 178, 182, 187, 189, 193, 196, 213, 218
Saruhan 87
Şebinkarahisar 40
Selanik 98, 151
Selçuk 10, 23, 190, 211
Selçuklular 4, 13, 16, 18, 24, 40, 42
Selendi 85
Seleukia 31
Şeref Paşa (Denizli Mutasarrıfı) 115, 118, 119, 140, 141
Serge 85
S. Faroqhi 3
Sicil-i Ahval Komisyonu 122
Side 21, 22, 34
Sidon 15
Siroz 28
Sivas 23, 25, 37, 87

Şurâ-yı Devlet 89, 95, 113, 157, 158, 195, 220
Suriye 39, 185
Şam 49

T

tahrir defterleri 41
Takvim-i Vekayi 68
Tanzimat XI, 1, 2, 4, 6, 7, 28, 44, 46, 52, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 80, 82, 83, 85, 87, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 106, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 121, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 134, 139, 142, 148, 149, 150, 152, 153, 157, 164, 175, 176, 177, 182, 184, 192, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 217, 218, 219, 220, 221
Tanzimat reformları 6, 62, 99, 200
tarabya 198
Tavas 70, 73, 74, 75, 85, 89, 93, 94, 98, 110, 140, 141, 162, 198, 199, 218
T. Baykara 3, 17, 24, 37, 40
Tebriz 25
Tefenni 98
telgraf 7, 61, 157, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 192, 199, 206, 222
temettü vergisi 79
teminat akçesi 188
Tersane-i Amire 76
T. Gökçe 3, 17, 40, 45
Themissonium 15
Tire 28, 187, 192
tımar sistemi 47
Tokat 63
Trabzon 40, 87, 186, 198, 204
Tralles (Aydın) 31
Tuna 87, 115
Turuk ve Ebniye Nizamnamesi 200, 201
Turuk ve Meabir Nizamnamesi 197
Tyre 15

U-Ü

Ulubey Eşme 37
Ulu Cami 203, 211, 212
Uşak 37
U. Tanyeli 41

V

vakıf 1, 43, 45, 49, 76, 150, 201, 202, 210, 212
Valide Sultan Hassı 84, 85
Vilayet Belediye Kanunu 152, 158, 159, 163, 164, 165, 201
voyvoda 68, 85, 218

Y

Yanya 87
Yemen 126
yerli sanayi 28
Yıldız Evrakı 5
yönetici merkez 202, 203, 206

Z

zaptiye konağı 204
Ziraat Bankası 193, 210, 215, 222
Ziya Paşa 153

EKLER

Ek I.
1839-1908 Yılları Arasında Denizli Yöneticileri

Görev Yılları	Adı	Unvanı	Rütbe ve Nişan	Önceki Görevi
1255 (1839-1840)	Tavaslızâde Osman Ağa[1]	Denizli Hassı Muhassılı	Mirâhûr-ı evvel hazret-i şehriyâri	Menteşe Mütesellimi, Denizli Voyvodası
1257 (1841-1842)	Ratib Efendi[2]	Denizli Hassı Muhassılı	Hâcegân-ı divân-ı hümâyûn	Tersâne-i Âmire Zimmeti
1258 (1842-1843)	Mustafa Bey[3]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	---
1262 (1845-1846)	Hüseyin Hasan Bey[4]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	Midilli Kaymakamı
1263 (1846-1847)	İzzet Efendi[5]	Denizli Sancağı Kaymakamı	Rütbe-i sâlise	---
1264 (1847-1848)	Hacı Şakir Efendi[6]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	Bilecik Kaymakamı

[1] *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 7/107, 6 Cemaziyelahir 1256 / 6 Temmuz 1840
[2] *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 22/332, 19 Rebiülevvel 1257 / 11 Mayıs 1841
[3] *B.O.A.*, Hatt-ı Hümayun, 235/13068, 21 Rebiülahir 1258 / 1 Haziran 1842
[4] *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi, 48/40, 21 Şaban 1262 / 14 Ağustos 1846
[5] *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 146/7544, 3 Cemaziyelahir 1263 / 19 Mayıs 1847
[6] *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 128/3371, 12 Zilhicce 1264 / 9 Kasım 1848

Görev Yılları	Adı	Unvanı	Rütbe ve Nişan	Önceki Görevi
1265 (1848-1849)	Hacı Şakir Efendi[7]	Denizli Sancağı Kaymakamı	Hâcegân-ı divân-ı hümâyûn[8]	
1266 (1849-1850)	Bekir Paşa[9]	Denizli Sancağı Kaymakamı	Mirü'l-ümerâ	---
1267 (1850-1851)	Mehmet İzzet Bey[10]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	Kütahya Kaymakamı
1268 (1851-1852)	Mehmet Efendi[11]	Denizli Sancağı Kaymakamı	Rütbe-i sâlise	Hamid Kaymakamı
1269 (1852-1853)	Mehmet İzzet Bey[12]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	Kütahya Kaymakamı
1269 (1852-1853)	Raşid Efendi[13]	Denizli Sancağı Kaymakamı	Rikâb-ı hümâyûn kapıcıbaşısı	İzmir Karantina Müdürü
1269 (1852-1853)	Haydari Bey[14]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	---

7 *B.O.A.*, Sadaret Teşrifat Kalemi, 7/88, 27 Muharrem 1266 / 13 Aralık 1849

8 Barış Arslan, *H 1265 (M. 1849) Devlet Salnamesine Göre Osmanlı İdari Yapısı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 93

9 *B.O.A.*, Sadaret Teşrifat Kalemi, 7/88, 27 Muharrem 1266 / 13 Aralık 1849

10 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 35/27, 20 Muharrem 1267 / 25 Kasım 1850.

11 *B.O.A.*, Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri, 110/75, 22 Rebiülahir 1268 / 14 Şubat 1852

12 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair, 66/77,15 Safer 1269 / 28 Kasım 1852

13 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 59/89, 1 Rebiülahir 1269 / 12 Ocak 1853

14 *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 63/75, 12 Ramazan 1269 / 19 Haziran 1853

Görev Yılları	Adı	Unvanı	Rütbe ve Nişan	Önceki Görevi
1270 (1853-1854)	Sadri Bey[15]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	Girit Defterdarı[16]
1271 (1854-1855)	İsmail Ağa[17]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	---
1273 (1856-1857)	Mustafa Rüştü Efendi[18]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	---
1274 (1857-1858)	Abdi Efendi[19]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	Karahisar-ı Şarki Kaymakamı
1275 (1858-1859)	Raşid Efendi[20]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	Zagra-i Atik Kaymakamı
1276 (1859-1860)	Rauf Bey[21]	Denizli Sancağı Kaymakamı	Rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel mütemâyizi	Aşair-i Şeba Kaymakamı
1277 (1860-1861)	Hasan Şakir Bey[22]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	Gümüşhane Kaymakamı

[15] *B.O.A.*, Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri, 265/3, 19 Safer 1270 / 21 Kasım 1853

[16] *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 63/75, 12 Ramazan 1269 / 19 Haziran 1853.

[17] *B.O.A.*, Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri, 278/56, 278/56, 8 Zilkade 1270 / 14 Ağustos 1854.

[18] *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Kataloğu, 251/37, 3 Muharrem 1273 / 3 Eylül 1856

[19] *B.O.A.*, Sadaret Amedi Kataloğu, 85/85, 1274 / (1857-1858)

[20] *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair, 269/41, 15 Rebiülahir 1275 / 22 Kasım 1858

[21] *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 431/18953, 18 Ramazan 1276 / 9 Nisan 1860

[22] *B.O.A.*, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı, 127/8, 19 Şevval 1277 / 30 Nisan 1861

Görev Yılları	Adı	Unvanı	Rütbe ve Nişan	Önceki Görevi
1279 (1862-1863)	Mahmud Bey[23]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	---
1280 (1863-1864)	Mehmet Bey[24]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	---
1281 (1864-1865)	Derviş Bey[25]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	---
1283 (1866-1867)	Tevfik Bey[26]	Denizli Sancağı Kaymakamı	---	---
1296 (1878-1879)	Enis Bey[27]	Denizli Kazası Kaymakamı	Rütbe-i sâniye	
1297 (1879-1880)	Saib Bey[28]	Denizli Kazası Kaymakamı	---	Kilis Kaymakamı
1298 (1880-1881)	Saib Bey[29]	Denizli Kazası Kaymakamı	---	

[23] *B.O.A.*, Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri, 649/81, 2 Zilhicce 1279 / 21 Mayıs 1863

[24] *B.O.A.*, Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri, 665/21, 12 Recep 1280 / 3 Ocak 1863

[25] *B.O.A.*, Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri, 679/75, 12 Safer 1281 / 17 Temmuz 1864

[26] *B.O.A.*, Meclis-i Vala Riyaseti Defterleri, 727/54, 24 Recep 1283/ 2 Aralık 1866

[27] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1296 / 1878-1879, Def'a 1, s. 106.

[28] *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 12 Cemaziyelahir 1297 / 22 Mayıs 1880.

[29] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1298 / 1880-1881, Def'a 3, s. 140.

Görev Yılları	Adı	Unvanı	Rütbe ve Nişan	Önceki Görevi
1299 (1881-1882)	Hacı Ahmed Efendi[30]	Denizli Kazası Kaymakamı	Rütbe-i râbia	Beykoz Kaymakamı
1300 (1882-1883)	Hasan Hayri Efendi[31]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi	Hüdavendigar Eyaleti Merkez Mutasarrıfı[32]
1301 (1883-1884)	Hasan Hayri Efendi[33]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi (Mecidî 3)	
1302 (1884-1885)	Hasan Hayri Paşa[34]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rumeli Beylerbeyi (Mecidî 2, Osmanî 1)	
1303 (1885-1886)	Cafer Sadık Bey[35]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel mütemâyizi (Mecidî 3)	Kırşehir Mutasarrıfı[36]
1304 (1886-1887)	Fihâm Paşa[37]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Mirü'l-ümerâ	Amasya Mutasarrıfı[38]

30 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1299 / 1881-1882, Def'a 4, s. 169.

31 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1300 / 1882-1883, Def'a 5, s. 225.

32 *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 881/70235, 1 Cemaziyelevvel 1300 / 10 Mart 1883.

33 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1301 / 1883-1884, Def'a 6, s. 198.

34 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1302 / 1884-1885, Def'a 7, s. 176.

35 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1303 / 1885-1886, Def'a 9, s. 146.

36 *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1359/67, 10 Zilkade 1303 / 10 Ağustos 1886

37 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1304 / 1886-1887, Def'a 10, s. 344.

38 *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1060/83165, 5 Rebiülevvel 1305 / 21 Kasım 1887.

Görev Yılları	Adı	Unvanı	Rütbe ve Nişan	Önceki Görevi
1305 (1887-1888)	Mahmud Pertev Paşa[39]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rumeli Beylerbeyi[40]	Görice Mutasarrıfı[41]
1306 (1888-1889)	Cafer Bey	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ (Mecidî 3)	Amasya Mutasarrıfı[42]
1306 (1888-1889)	Şeref Paşa[43]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rumeli Beylerbeyi (Mecidî 3)	Menteşe Mutasarrıfı[44]
1307 (1889-1890)	Şeref Paşa[45]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	—	
1308 (1890-1891)	Şeref Paşa[46]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rumeli Beylerbeyi (Mecidî 2)	
1309 (1891-1892)	Şeref Paşa	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	---	
1310 (1892-1893)	Muharrem Efendi[47]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	----	Mektubi-i Vilayat

[39] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1305 / 1887-1888, Def'a 11, s. 30.

[40] *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1099/86138, 17 Muharrem 1306 / 23 Eylül 1888.

[41] *B.O.A.*, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 1509/88, 18 Ramazan 1305 / 29 Mayıs 1888.

[42] *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1143/89173, 15 Zilkade 1306 / 13 Temmuz 1889.

[43] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1306 / 1888-1889, Def'a 12, s. 188.

[44] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1308/ 1890-1891, Def'a 13, s. 165.

[45] *B.O.A.*, Bab-ı Ali Evrak Odası, 120/8985, 22 Cemaziyelevvel 1310 /12 Aralık 1892.

[46] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1308/ 1890-1891, Def'a 13, s. 162.

[47] *B.O.A.*, Bab-ı Ali Evrak Odası, 120/8985, 22 Cemaziyelevvel 1310 /12 Aralık 1892.

Görev Yılları	Adı	Unvanı	Rütbe ve Nişan	Önceki Görevi
1311 (1893-1894)	Bahri Paşa[48]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rumeli Beylerbeyi	Priştine Mutasarrıfı
1312 (1894-1895)	Bahri Paşa[49]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rumeli Beylerbeyi	
1313 (1895-1896)	Mehmet Emin Paşa[50]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rumeli Beylerbeyi (Mecidî 4)	Kırşehir Mutasarrıfı[51]
1314 (1896-1897)	Ahmet Şevki Bey[52]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ (Mecidî 4)	Berat Mutasarrıfı[53]
1315 (1897-1898)	Ahmet Şevki Bey[54]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ (Mecidî 3)	---
1316 (1898-1899)	Ahmet Şevki Bey[55]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ (Mecidî 3)	
1317 (1899-1900)	Ahmet Şevki Bey[56]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ	
1318 (1900-1901)	Ahmet Şevki Bey[57]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ	

[48] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1311 / 1894-1895, Def'a 14, s. 344.

[49] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1312 / 1894-1895, Def'a 15, s. 344.

[50] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1313 / 1895-1896, Def'a 16, s. 324.

[51] *B.O.A.*, Bab-ı Ali Evrak Odası, 527/39483, 5 Cemaziyelahir 1312 /4 Aralık 1894

[52] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1314 / 1896-1897, Def'a 17, s. 318.

[53] *B.O.A.*, Bab-ı Ali Evrak Odası, 828/62092, 10 Rebiülevvel 1314 / 19 Ağustos 1896

[54] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1315 / 1897-1898, Def'a 18, s. 326.

[55] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1316 / 1898-1899, Def'a 19, s. 306.

[56] *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1317/ 1899-1900, Def'a 20, s. 286.

[57] *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1383/1319/M-14, 8 Muharrem 1319 / 27 Nisan 1911.

Görev Yılları	Adı	Unvanı	Rütbe ve Nişan	Önceki Görevi
1319 (1901-1902)	Şemseddin Paşa[58]	Denizli Sancîağı Mutasarrıfı	—	Aydın Mutasarrıfı[59]
1320 (1902-1903)	Hasan Muharrem Bey[60]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi (Mecidî 3)	Hudeyde Mutasarrıfı[61]
1321 (1903-1904)	Hasan Muharrem Bey[62]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi (Mecidî 2)	
1322 (1904-1905)	Hasan Muharrem Bey[63]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi (Mecidî 2)	
1323 (1905-1906)	Hasan Muharrem Bey[64]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli (Mecidî 2)	
1324 (1906-1907)	Hasan Muharrem Bey[65]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli (Mecidî 2)	
1325 (1907-1908)	Hasan Muharrem Bey[66]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli (Mecidî 2)	
1326 (1908-1909)	İsmail Kemal Bey[67]	Denizli Sancağı Mutasarrıfı	Rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi (Mecidî 2, Osmanî 4)	—

58 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1319/ 1901-1902, Def'a 21, s. 244.

59 *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1383/1319-M-14, 8 Muharrem 1319 / 27 Nisan 1901.

60 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1320/ 1902-1903, Def'a 22, s. 248.

61 *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1386/1319 R-22, 20 Rebiülahir 1319 /6 Ağustos 1901.

62 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1320/ 1902-1903, Def'a 22, s. 226.

63 *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1452/1325/M-33, 6 Muharrem 1325 / 19 Şubat 1907.

64 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1323 / 1905-1906, Def'a 24, s. 230.

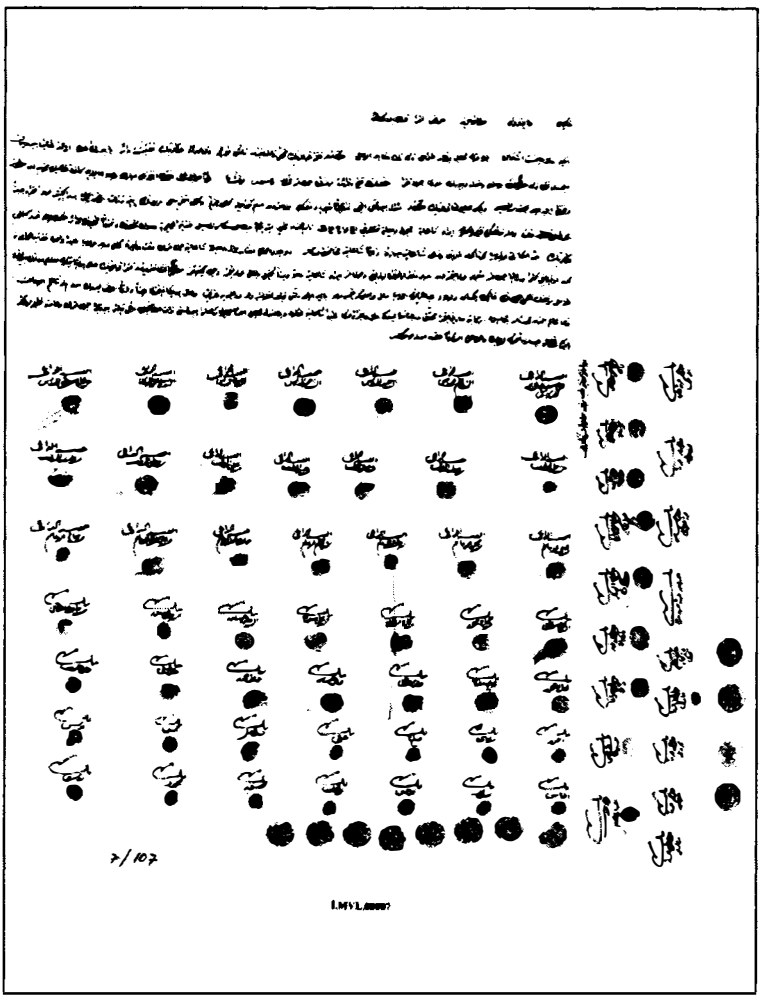
65 *B.O.A.*, İrade Dahiliye, 1452/1325/M-33, 6 Muharrem 1325 / 19 Şubat 1907.

66 *A.g.b.*

67 *Salname-i Vilayet-i Aydın*, 1326 / 1908-1909, Def'a 25, s. 508.

EK II.
Denizli Muhassılı Tavaslı Osman Ağa Hakkında Kent Halkı Tarafından Verilen Şikâyet Mahzarı

(Kaynak: *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 7/107,
6 Cemaziyelahir 1256 / 6 Temmuz 1840)

Hakpây-ı hâcet-revâ-yı veliyyü'n-ni'amâlarına
ma'rûz-ı fukarâ kulları budur ki

İşbu sâl-i meymenet-i iştimâlde beldemizde muhassıl bulunan Tavaslızâde'nin mugâyir-i emr-i âlî hareketlerinden fukarâ kullarının tahammülü kalmadığından nâşî akdemce vukû' bulan hareketlerinin teftîşine dair ba-buyruldu-yı âlî irsâline inâyet buyrulan Selcûdî-efendizâde Mustafa Efendi beldemize duhûl ve buyruldu-yı enverî cümle fukara huzurlarında feth ve kırâ'at olundukta cümlemiz memnûn ve mesrûr olmuşdur hemen hak-ı celle ve âlî hazretleri efendimizin mübârek vücûd-ı âlîlerine kaffe-i hatâyâ-yı künniyeden masûn ve mahfûz eyleye amin bi-hakkın serd —[1] velîkin muhassıl ağa kullarının haklarında suâl buyrulmuş ancak Tanzimât-ı hayriyeden sonra beldemizden ism-i şöhretleriyle küllî cerâim ve küllî inkariyesi beher kuralara pembe ziraat olunmak için birer ikişer tarla fukaraya cebren ektirilmesi husûsuna dikkat ve marttan sonra zuhûra gelen irâd-ı şâhâne mahlûl ve bey'âne temessüklerini 53-54 tarihinden tahrîr ettirib vermesi derkâr el-hâsıl hazine-i hümâyûna emlâk tahririnde ve temettuat tahririnde ve sâ'ir husûslarda gadr-i küllî hareketlerinin hadd-i imkânı olmayub gûn-a-gûn hilâf-ı rızâ-yı şâhâneye cesâret ve fermân-ı şâhâneye muhâlefeti derkâr ve vücûda gelen a'şâr ve sâ'ir hasılât-ı şâhâneye cümlemizin dikkat ve gayreti kemâl derecede olup habbe-i vâhide hazine-i hümâyûna keder olmayacağı fukarâ ve re'âyâ cümlemiz müte'ahhid olacağımızdan bir bir defter olunmakta olduğu ve cümlemiz irâd-ı şâhâneye mâl'en ve bedenen kefil-i bi'l-mâl olduğumuz ve cümle keyfiyetimiz Mustafa Efendi takrîrinden fukarâ kullarının hâl-i perişâniyetleri ma'lûm-ı devletleri buyruldukta Tavaslı Osman'ın zulmü cümlemizi hak ile yeksân ve evlâd-ı ıyâllerimizi alıb mâla ve emlâka bakmayarak yalın ayak baş kabak ağlaşarak dar-ı âlîyeye azîmet ve hâl-i perişâniyetimizi aynen ve lisânen arz ederek meded padişâhım el amân bizi zâlim elinden kurtar bükâsıyla rikâbına sarılacağımız muhakkak derecesinde idüğü hâl-i âcizânemizi atabe-i şâhâneye ifâde ve bir mu'tedil muhassıl ihsân-ı hümâyûn-ı şâhâne buyrulmasını zât-ı veliyy-i ni'amları dahi niyâz buyurub cümlemizin du'âsına mahzâr olmanız bâbında arzuhâle cesâret kılındı ol babda ve her halde emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir

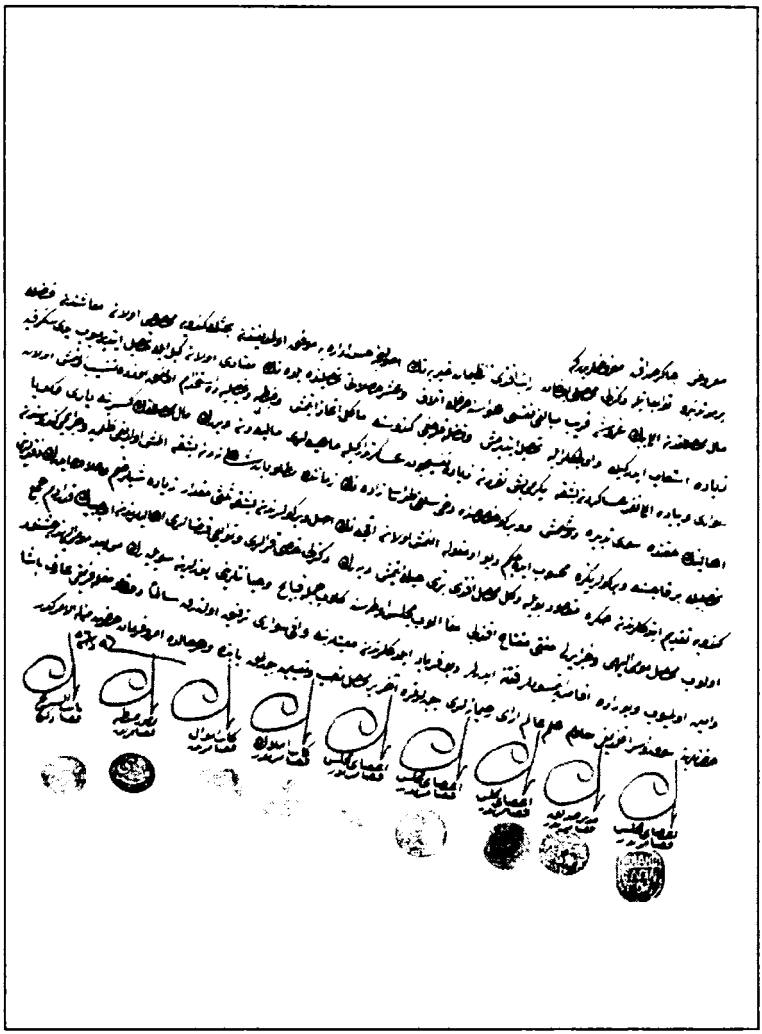
[müderris, muhtar, imam ve seçilmiş meclis azaları tarafından mühürlenmiştir]

---

1 Okunamayan bir kelime "..." işaretiyle gösterilmiştir.

EK III.
1841 Yılında Denizli'de Meydana Gelen İhtilal Hakkında Denizli İdare Meclisinin Mazbatası

(Kaynak: *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 22/332,
19 Rebiyülevvel 1257 / 11 Mayıs 1841)

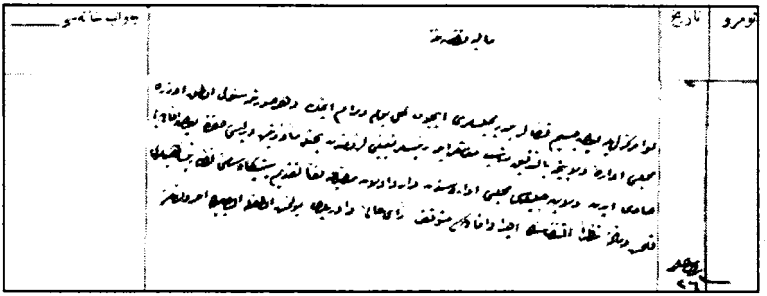

Bir müddetten beri tevâbi'âtıyla Denizli muhassılı bulunan Râtib Efendi tanzimât-ı hayriyenin usûlünce hüsn-i idâreye muvaffak olmadığından bahisle kendine mahsûs olan ma'âştan fazla mâl-ı muhassıllıktan elli bin gurûşa karîb mebâliği nefs-i hevâsına sarfla itlâf ve öşür hâsılâtı tahsîlinde beldenin mu'tâdı olan keyl ile tahsîl ettirmeyib yedi sekiz kıyye ziyâde isti'âb eder kile ve ölçekler ile tahsîl ettirmiş ve fazla kalacağı kendisine me'kîl ittihâz etmiş ve zaptiye ve tahsîliyede istihdâm olunmak üzre tensîb olunmuş olan süvâri ve piyâde elli nefer asâkirden başka yirmi beş neferden ziyâde nefsi için asker tedârikiyle mâhiyyeleri mâliyeden vererek mâl-ı muhassıllığın kesrine bâdî ve gûyâ ahâlinin hakkında sûy-i tedbîre düşmüş ve virgü husûsunda dahi selefi Tavaslızâde'nin zamanında matlûbât-ı şâhâneden başka almış olduğu zülmiyye ve cezâ'îyi kendisinden tahsîliyle birkaç sene virgülerinize mahsûb edeceğim deyû o makûle alınmış olan akçenin asıl virgülerinden başka sülüsü mikdâr ziyâde şeyler zam ve ilâve ederek defterlerini kendüye takdîm ettiklerinden sonra maksûd böyle değil muhassıl efendi bizi hîle etmiş diyerek Denizli hassı kurâları ve tevâbii kazâları ahâlilerinden üç bin kadar adam cem' edip muhassıl mumâ-ileyhi ve Cezâyirli Müftü Miftâh Efendiyi ma'an alıb meclis odasına gelüb cümle kabâyih ve hıyânetlerini yüzlerine söyleyerek min-ba'd mûmâ-ileyhden hoşnûd ve emîn olmayub burada ikâmet etmesinler fitne ederler deyû feryâd eylediklerinden ma'iyyetlerine vâfî süvâri tefrîk olunarak sâlimen devletlü Muğla Feriki Arif Paşa hazretlerine sevk ve isrâ kılındığı ma'lûm-ı ilm-i âlem-ârâ-yı rahîmâneleri buyruldukta âhir bir muhassıl nasb ve ta'yin buyrulmak bâbında ve her hâlde emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir fi 9 Za sene 56

[Denizli naibi, sandık müdürü, zaptiye memuru, emvâl ve emlâk kâtipleri ile Denizli meclisi azaları tarafından mühürlenmiştir.]

EK IV.
Denizli'nin de İçinde Bulunduğu Aydın Vilayetine Bağlı Büyük Kazalarda Belediye Teşkilatlarının Kurulması Hakkında

(Kaynak: *B.O.A.*, Ayniyat Defterleri, No. 1100, s.43,
26 Rebiyülevvel 1288 / 15 Haziran 1871)

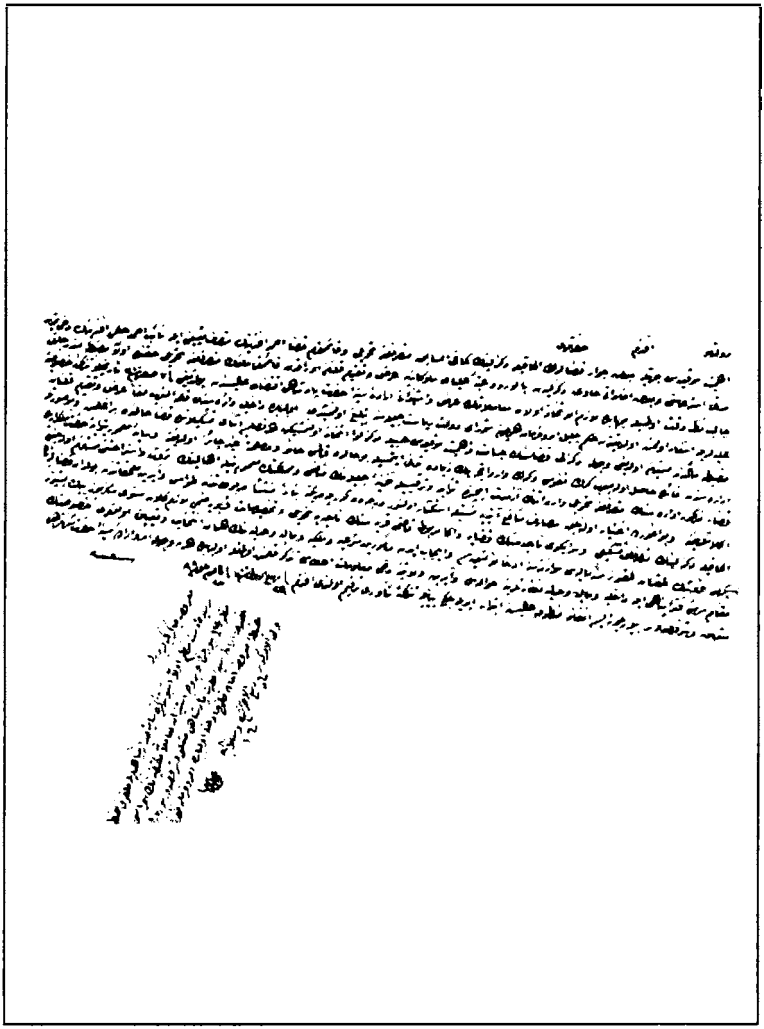
Mâliye Nezâreti'ne

Livâ merkezleriyle bazı cesîm kazâlar beledî meclîsleri için kelyevm devam etmek ve her sûretle me'sûl olmak üzre meclîs-i idâre-i vilâyetçe bi-t-tedkîk münâsip ma'âşlar ile reisler ta'yîni lüzûmundan bahisle me'zûniyyet verilmesi hakkında bazı ifâdeyi hâvî eden Aydın vilâyet-i celîlesi meclîs-i idâresinden vârid olan mazbata leffen takdîm-i pişgâh-ı sâmi-i nezâret-penâhîleri kılınmış ve me'âline nazaran iktizâsının icrâ ve ifâdesi metevakkıf-ı re'y-i âlî-i dâverîleri bulunmuş olmağla ol babda emr ü fermân

Fi 26 Ra sene 88 fi 3 Haziran sene 87

EK V.
Denizli Kazasını Mutasarrıflık (Sancak) Statüsüne Yükselten Padişah İradesi

(Kaynak: *B.O.A.*, İrade Şura-yı Devlet, 63/3672,
5 Rebiyülahir 1300 / 13 Şubat 1883)

Ehemmiyet-i mevki'âsı cihetiyle ba'zı civâr kazâların ilhâkıyla Denizli'nin kemâfi's-sâbık mutasarrıflığa tahvîli ve kâ'im-makâm-ı kazâ Ahmed Efendi'nin mutasarrıf ta'yîni ile nâ'ib Ahmed Hilmi Efendi'nin dahi temdîd-i müddeti istidâ'sını ve ba'zı ifâdâtı hâvî Denizli'den bi'l-vurûd atebe-i ulyâ-yı mülûkâneye arz ve takdîm kılınan evrâktan kâ'im-makâmlığın mutasarrıflığa tahvîli hakkında olan mazbata mündericâtı câlib-i nazar-ı dikkat olmasıyla bu babda lâzımü'l-ittihâz olan mu'âmelâtın arz ve istizânı irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî iktizâ-yı âlîsinden bulunduğu fi 7 Safer sene 300 tarihli tezkere-i husûsiye-i âlîyeleriyle iş'âr olunmuş olduğundan hükm-i celîl-i emr ü fermân-ı hümâyûn şûrâ-yı devlet riyâseti celîlesine tebliğ olunmuşdu ol babda dâhiliye dâ'iresinden keleme alınup leffen arz ve takdîm kılınan mazbata me'âlinde müstebân olduğu vechile Denizli kazâsının cesâmet ve ehemmiyet-i mevki'âsı hasebiyle merkez-i livâ ittihâz olunmuş iken her nasılsa esnâ-yı teşkîlâtta kazâ halinde bırakılmış ve bu sûretle idâresinden fâ'ide hâsıl olamayub gerek nüfûs ve gerek vâridâtça pek ziyâde tedennî etmesiylebu hâlde kalınası hâlen ve maslahaten gayr-i câ'iz olduğu ve sâye-i ma'mûriyet-vâye-i hazret-i melikdârîde kazâ-i mezkûr idâresinin mutasarrıflığa tahvîli vâridâtının az müddet içinde tezâyüd ve terakkîsiyle hazine-i celîlenin menâfii ve memleketin ma'mûrîyetiyle ahâlisinin servet ve istirâhatini müstelzem olacağı anlaşıldığına ve bu uğurda ihtiyâr olunacak masârif menâfi-i atiyeye nispetle istiksâr olunur derecede görülemediğine binâen Menteşe merbûtâtından Tavas ve Aydın mülhakâtından Buldan kazâlarının ilhâkıyla Denizli'nin mutasarrıflık teşkîli ve Sarayköy nâhiyesinin kazâya ve ana merbût Kadı karyesinin nâhiyeye tahvîli ve tahsîsât-ı kadîmeye zammı lâzım gelen senevî sekiz yüz bin beş yüz yirmi gurûşun doksan dokuz sene-i mâliyesi muvâzenesine idhâlen tesviyesi icâb eden me'mûrin-i şer'iye ve mülkiye ve mâliye ve adliyenin hemân intihâb ve ta'yîn olunmaları husûsunun makâm-ı sâmi-i fetvâpenâhi ile dâhiliye ve mâliye ve adliye nezâretlerine havâle ve Aydın vilâyetine dahi ma'lûmât i'tâsı tezekkür kılınmış olmağla ol babda her ne vechile emr ü irâde-i seniyye-i hazret-i şehinşâhî müte'allik ve şeref sudûr buyrulur ise infâz-ı mantûk-ı âlîsine ibtidâr edileceği beyânıylas tezkere-i senâverî terkîm olundu efendim fi 29 Rebî'ü'l-evvel sene 300 fi Kanûn-ı sânî sene 98.

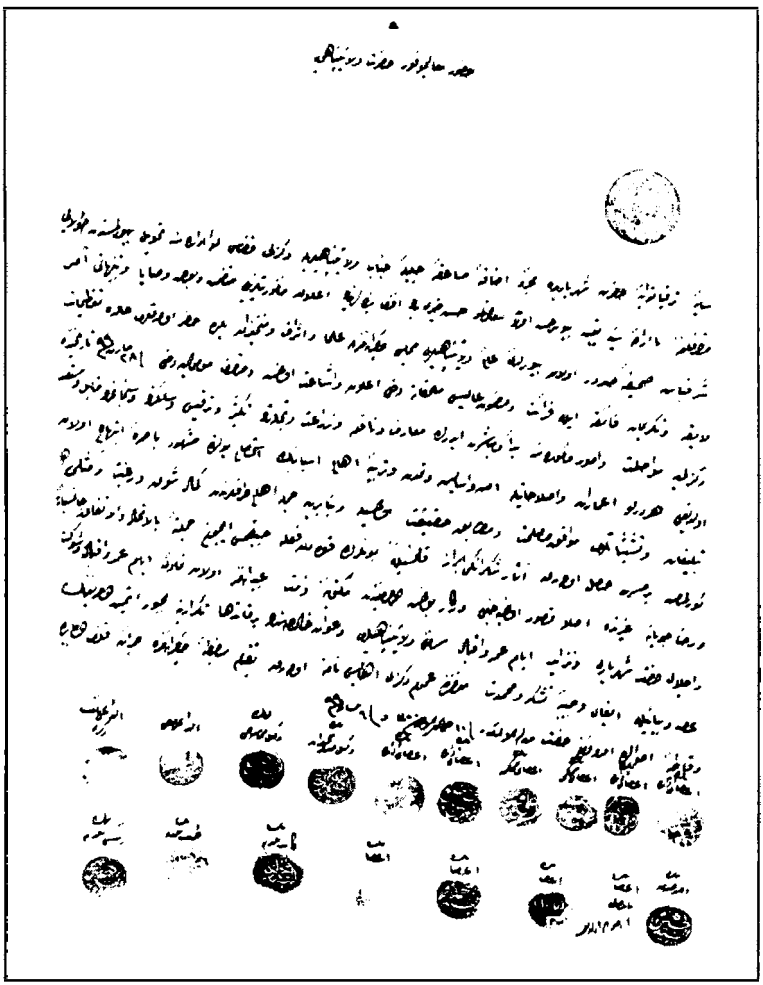
Ma'rûz-ı çâker-i kemineleridir ki

Reside-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkere-i sâmîye-i sadâret-penâhîleriyle melfûf mazbata manzûr-ı âlî-i buyrulmuş ve bervech-i istizân mâ'lûmât-ı mükteziyenin icrâsı husûsuna irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî müte'allik ve şeref-sudûr buyrulan mazbata-i ma'rûza i'âde kılınmış olmağla ol babda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir fi 5 Rebî'ü'l-âhır sene 300 ve fi 1 Şubât sene 98.

EK VI.

Denizli'nin Mutasarrıflığa Yükseltilmesinden Dolayı Belediye Meclisi Tarafından Yazılan Teşekkür Mazbatası

(Kaynak: *B.O.A.*, Yıldız Sadaret Hususi Kataloğu, 173/78,
6 Receb 1300 / 13 Mayıs 1883)

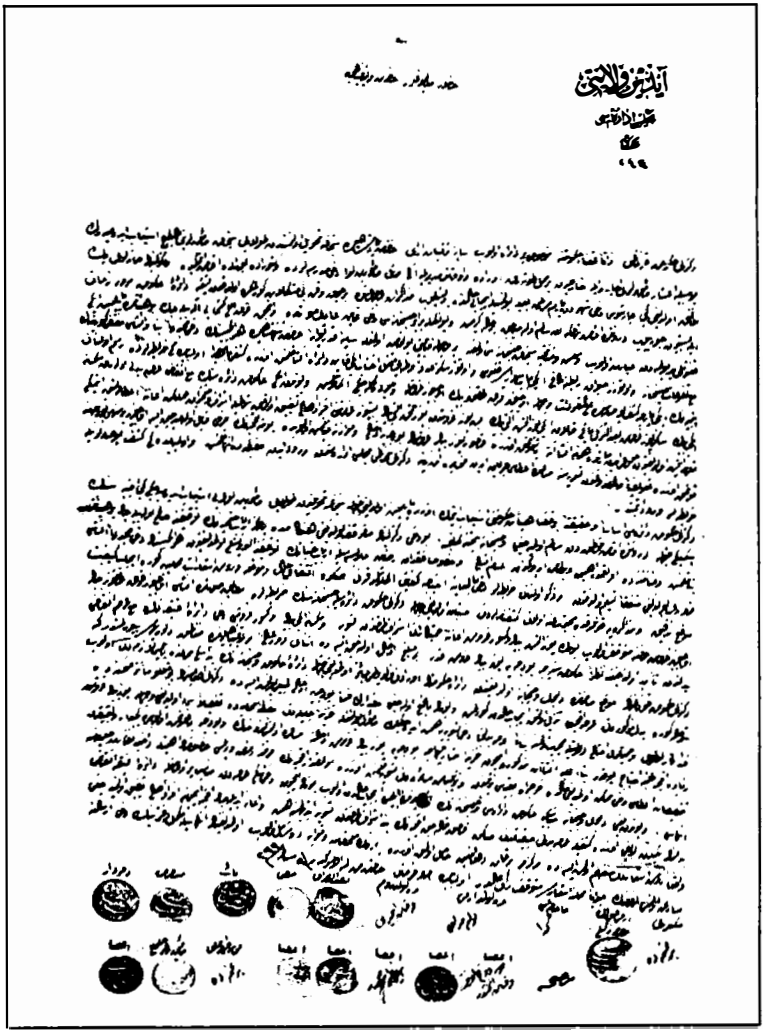

Sâye-i terâkkiyât-vâye-i hazret-i şehriyârîde müncerr izâfe-i müsâ'ifa-i celîle-i cenâb-ı vilâyet-penâhîleriyle Denizli kazâsı livâ idâresine tahvîl buyrulmasından dolayı mutasarrıflığına ba-irâde-i seniyye ta'yîn buyrulmuş olan saadetlü Hasan Hayri beyefendi bendelerinden i'lân-ı me'mûriyetlerini mutazammın ve ba'zı vesâyâ ve tenbihâtı âmir şeref-bân-ı sahîfe-i sudûr olan buyruldu-yı âlî-i vilâyet-penâhileri meclis-i çâkerânemizde ulemâ ve eşrâf mütemeyyizân-ı belde hazır oldukları hâlde ta'zzimât-ı lâyıka ve tekrimât-ı fâ'ika ile kırâ'at ve mazmûn-ı âlîsi mülhakâta dahi i'lân ve işâ'at olunmuş ve mutasarrıf-ı mûmâ-ileyhe dahi fi 28 Mart sene 99 tarihinde Denizli'ye muvâsalat ve umûr-ı bed'an ve mübâşeret ederek ma'ârif ve nâfı'a ve zirâ'at ve ticâretin teksîr ve terakkîsi vesâ'ilinin ve sancağın kâbil ve müsaid olduğu her dürlü i'mârât ve ıslâhâtıyla temeddün ve terbiye-i ahâli esbâbının istihsâli yolunda meşhûd-ı bâsıra-i ibtihâc olan tebligât ve teşebbüsâtları muvâfık-ı maslahat ve mutâbık-ı hakîkât olmasıyla ve binâ-berîn cümle ahâli taraflarından kemâl-i şevk ve rağbet ve misli görülmemiş bir meserret hâsıl olarak âsâr-ı şükrângi ibrâz kılınmasıyla bunların kuvveden fi'ile çıkması için cümleten bi'l- ittisâl ve'l- ittifâk cânsipârâne rızâ-cûyâne gayrette asla kusûr olmayacağı derkâr bulunmuş olduğundan meksûbe-i zimmet-i abîdânemiz olan namazını eyyâm-ı ömr ve ikbâl ve şevket ve iclâl-i hazret-i şehriyârî ve tezâyüd-i eyyâm-ı ömr ve ikbâl sâmi-i vilâyet-penâhileri da'vât-ı hâlisâseninbir kat daha tekrârına mecbûr etmiş olduğunun arz ve beyânıyla ifâ-yı vecîbe-i tekessür ve mehemmedet ma'rûzunda umûm Denizli ahâlisi nâmına olaraktakdîm-i mazbata-i çâkerânemize cerâ'it kılındı ol babda ve katiye-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir fi 10 Cemâziye'l-âhir sene 300 ve fi 6 Nisan sene 99

[Denizli belediye reisi, belediye meclisi azaları, idare meclisi azaları, mahkeme azaları, tahrirat müdürü vekili, muhasebe vekili, müftü, naib, sandık emini, belediye tabibi ve belediye katibi tarafından mühürlenmiştir.]

EK VII.
Yeniden İnşa Edilecek Denizli Hükümet Konağı Hakkında Aydın Vilâyeti İdare Meclisi'nin Mazbatası

(Kaynak: *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1389/66,
9 Şevval 1301 / 4 Haziran 1884)

Huzûr-ı ma'âlî-mevfûr hazret-i vilâyet-penâhîye

Denizli hükûmet konağı zâten kazâ-i hükûmete mahsûs bir dâ'ire olub sâye-i terakkiyât-arâ-yi hazret-i pâdişâhîde sancağa tahvîl olunmasından dolayı me'mûrlarını bi't-tab'i isti'âb edemeyerek bu sebeple a'şâr me'mûrları icâre ile hâriçten bir mahal tutarak orada ve evkâf müdürüyle ana mümâsil me'mûrin-i livâ dahi medreselerde ve şurada burada ikâmet etmekte ve Denizli'nin haneleri pek dağınık olduğu gibi çarşûsu dahi şehirden yarım saat bu'ud bulunmasıyla icâbı hâlinde birleşilüb müzâkere olunduğunda birçok vakit külli müşkilât görülmekte olduktan başka dâ'ire-i hükûmet mürûr-ı zaman ile büsbütün çürüyüb derûnunda ikâmet tehlikeden sâlim olamayacak bir hale girmiş ve bununla beraber hapishânesi dahi gâyet âdî sûrette ve ancak kırk elli kişiyi alabilecek bir hey'ette yapılmış iki koğuşlu bir bölmeden ibâret olub vüs'at ve metânetçe sancak hapishânesi olmağa ber-vechîle kâbiliyeti bulunmamış olmağla sâye-i kudretvâye-i hazret-i şehinşâhide her ikisinin dahi müceddeden binâ ve inşâsı müktezî görünerek ma'a-teferru'ât hapishâne ve otuzar hayvan rabtına kâfî iki bab süvâri koğuşu ve otuz sekiz adet odayı müştemil ahşâb ile kat dâ'ire inşâ kılınmak üzre keşfi bi'l-icrâ ol babdaki haritalarda resm olunan ebniyenin iki parça keşif pusulasında aliyyü'l-müfredât vechile üç yüz kırk dokuz bin üç yüz gurûşla vücûda geleceği anlaşılmış ve bundan iki hükûmet dâ'iresinin ma'a-enkâz arsa bedeli olarak seksen iki bin sekiz yüz gurûş ba'd-el-tenzîl bâkî kalan iki yüz altmış altı bin beş yüz gurûşdan yüz altmış altı bin beş yüz gurûşunu efrâd-ı ahâli tazyîk olunmamak şartıyla eşrâf ve mütemeyyizân-ı memleket iâneten i'tâ ve tesviye etmeği ta'ahhüd etmiş olduğundan hülûl eden martta hemen inşâ'âta başlamak üzre küsûr yüz bin gurûşun büdçeye idhâli ve muvâzene kapanmış olub da bu sene akçenin sarfı kâbil olamayacak ise üç yüz bir senesi büdçesine konmak üzre ta'vizen mâl sandığından tesviyesine müsâ'ade i'tâsı cereyân eden muhâbere üzerine Denizli sancağı meclîs-i idâresinden

vurûd eden mazbatada inhâ kılınmış ve ol babdaki keşif pusulalarıyla haritalar vurûd etmiştir

Denizli hükûmet dâ'iresi esâsen ve hakîkaten bir kazâ hey'et-i hükûmetini isti'âb etmek üzre yapılmış olduğu cihetle sancağa tahvîlinden dolayı me'mûrin-i livâyı isti'âb edemeyeceği gibi ebniyesinin eskiliği cihetiyle derûnunda ikâmet mahzûrdan sâlim olmayacağı ve hapishâne bahsine gelince bu dahi Denizli'nin merkez-i kazâ bulunduğu hengâmda yalnız erbâb-ı cünhânın tevkîfine sâlih olabilecek bir hey'ette binâ kılınmış ve metânetinede o kadar ehemmiyet verilmemiş idüğünden adem-i ittisâ ve husûsa fıkdân cinâyet mülâbesesiyle erbâb-ı hayâtın tevkîfine elverişli olmadığından her ikisinin dahi müceddeden inşâsı zarûri bulunduğu müttefiken teslîm olunduktan ve zikr olunan haritalar dahi bi'l-mu'âyene ihtiyâca kifâyeti anlaşıldıktan sonra iktizâ-yi hâl ve mevki'a derûn-ı iş'ârât-ı mahalliyeye göre icâb-ı keyfiyet mevki' tedkîk ve müzakereye konuldukda mebhûsü'n-anh olan keşifnâmelerden müstebân olduğu vechile Denizli hükûmet dâ'iresiyle hapishânesinin haritalara mutâbık sûrette inşâsı üç yüz kırk dokuz bin üç yüz gurûş sarfına mütevakkıf olub bunun yüz altmış bin ve küsûr gurûşu iâneten hamiyet-kârân eşrâf tarafından tesviye ve seksen iki bin ve küsûr guûşu dahi dâ'ire-i atîkanın ma'a-arz enkâzı bedelinden te'diye olunacağına nazaran hükûmet-i seniyyece büdçeye yüz bin gurûş kadar bir meblağ idhâl olunacak ise de esnâ-yı devr-i âli-i vilâyet-penâhilerinde manzûr-ı dâverîleri buyrulmuşdur ki Denizli hükûmet konağının mevki'-i hâzırında depoy ve cephâne olduğundan dâ'ire-i hükûmetin oradan kaldırılması câ'iz olmadığı cihetle dâ'ire-i hükûmet ve hapishânenin yine eski mahallinde yapılması lâzimeden olub şu hale göre bedel-i mezkûrdan arsa akçesi tenzîl olunmak icâb-ı hâlden görülmüş ve bunun bâliğ olacağı mikdârın zammen büdçeye idhâli tabî'î bulunmuş ise de Denizli ahâlisinin bu misüllü hâ'iz-i mihnette fedâkarlıkları ve hamiyetleri emsâli delâletiyle mücerreb olunmasına binâen arsa bedelini dahi tesviyeye himmet edecekleri me'mûl bulunmağla hazine-i celîleden mazbata-i mahalliyede tafsilâten serd olunduğu vechile yüz bin gurûşdan ziyâde akçe talebine ihtiyâc yoktur binâ'en aleyh

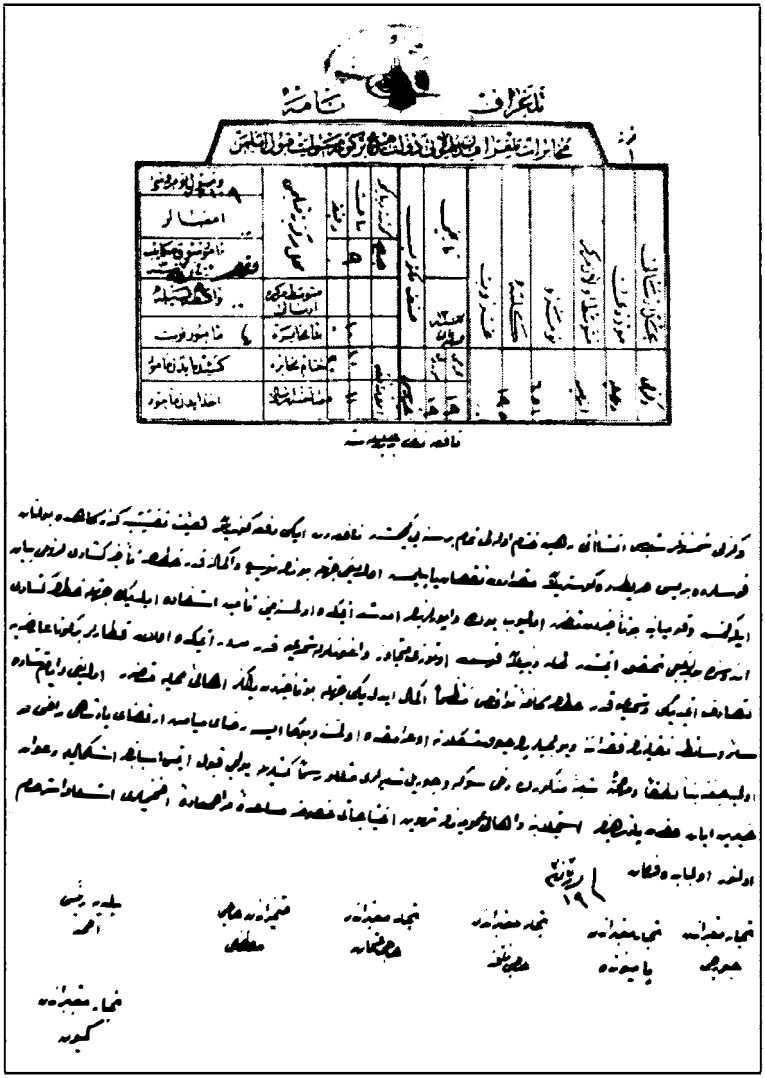
inşâ'ât-ı mezkûre için hazine-i müşârü'l-ileyhâca büdçeye yüz bin gurûş idhâline müsâ'ade olunması lüzûmunun ve büdçe bağlanmış olub da yeniden ve açıktan tahsîsât i'tâsı dahi mümkün olmadığı hâlde harcırâh bakiyesi tertîbinden ve tertibât-ı sâ'ireden tesviye kılınmak üzere ol mikdâr akçenin sarfına ruhsat verilmesi husûsunun ehemmiyetle dahiliye nezâret-i celîlesine inhâsı ve bundan ya'ni depoy ve cephâne mebânisiyle hükûmet dâ'iresi ve hapishânesinin yerinde yapılması icâb-ı hâlden olub bunun için dahi eski arsadan münâsib yer olmamağla dâ'ire-i atîka enkâzı bedelinin yeniden lâyıkı üzre keşfiyle arsa bedeli çıktıktan sonra kısık kalacak akçenin yine eşrâf tarafından tesviye ettirilmesine himmet ve iâne edilecek akçe için efrâd-ı ahâli tazyîk olunmayacağı vâkı'â reviş-i iş'ârdan münfehim olmuş ise de merkezce bir kat daha emniyet hâsıl olmak üzre bunun mülhakât ve kurâya da şâmil olub olmadığının inhâsıyla mükemmel defterinin dahi irsâline müsâra'at olunması lüzûmunun cevâben mahalline iş'ârı mütevakkıf-ı re'y-i âlîdir ol babda emr ü fermân hazret-i menlehü'l emrindir Fi 9 Şubat sene 299.

[Mutasarrıf, naib, müftü, defterdar, nakibü'l-eşraf, hahambaşı ve diğer meclis azaları tarafından mühürlenmiştir.]

EK VIII.

Goncalı'dan Denizli'ye Giden Demiryolu Hattında Yolcu Nakline İzin Verilmesi İçin Denizli'den Çekilen Telgraf

(Kaynak: İrade Meclis-i Mahsus, 130/5551, 25 Şevval 1309 / 23 Mayıs 1892)

Nâfi'a Nezâret-i Celîlesine

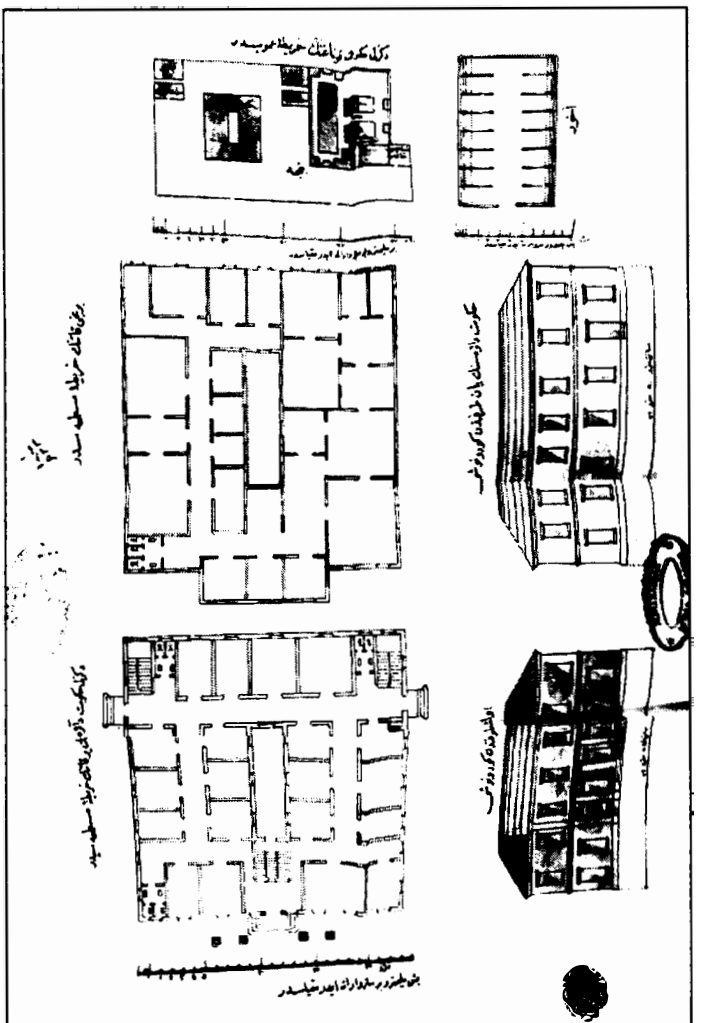
Denizli şimendifer şûbesi inşâ'âtı rehn-i hitâm olalı tamam bir seneyi geçmiştir nâfi'adan iki def'a gönderilen heyet-i teftîşe güzergâhta bulunan kavislerden birisi haritada gösterilen mikdârdan noksân yapılmış olduğu cihetle bunun tevsî ve ikmâline kadar hattın te'hir-i güşâdı lüzûmu beyân ile gitmiş ve kumpanya bu te'hirden mutazarrır olmayup yük vapurlarının amed ü şûd etmekte olmasına mebnî te'min-i istifâde eylediği cihetle hattın güşâdı arzusunda bulunmayacağı tahakkuk etmiştir dâr denilen kavisden otuzu mütecâviz vagonlarla şimdiye kadar mürûr etmekte olan katarlar bir gûnâ ârızaya tesâdüf etmediği ve şimdiye kadar hattın kaffe-i nevâkısı muntazaman ikmâl edildiği cihetle bu te'hîrden yalnız ahâli-i mahalliye mutazarrır olduğu ve eyyâm-ı şitâda sâ'ir vesâit-i nakliyenin fikdânına ve yolcular pek çok müşkilâta uğramakta olmasına ve buna ise rızâ-yı meyâmin-i irtizâ-yı pâdişâhî râzı olmayacağına binâen lütfen ve merhameten teba'-i mezkûrun Söke ve Çivril teba'ları misüllü resmen güşâdıyla yolcu kabul etmesi esbâbının istikmâliyle da'vât-ı hayriyet-ayât hazret-i pâdişâhînin isticlâbına ve ahali-i umûmiyenin tehvîn-i ihtiyâcâtı husûsuna müsa'âde-i merâhim-âde-i fehimâneleri istidâ ve istirhâm olunur ol babda fermân fi 19 Teşrin-i sânî sene 307

[Denizli belediye reisi ve ileri gelen tüccarlar tarafından gönderilmiştir.]

PLAN VE FOTOĞRAFLAR

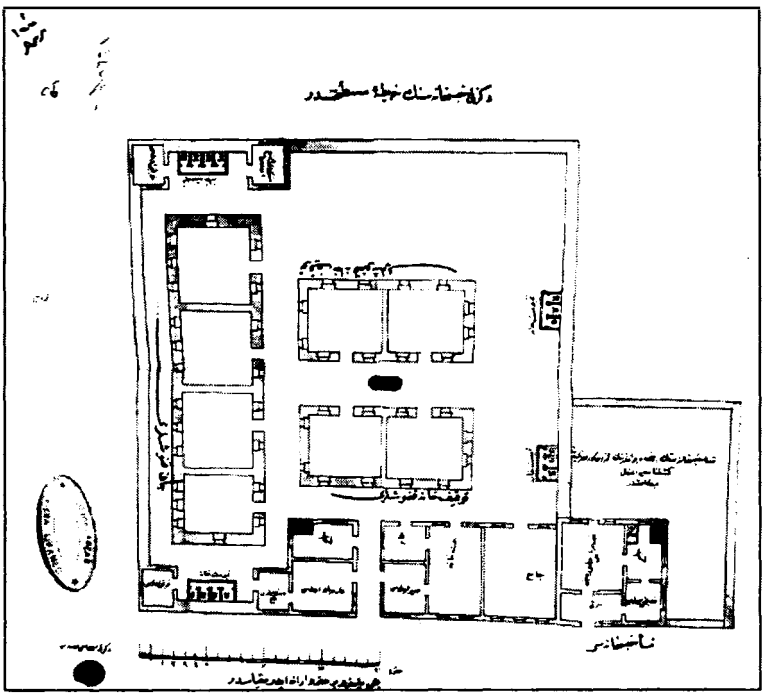
Plan I:
Denizli Hükümet Konağı Bina Planı

(Kaynak: *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1389/66,
09 Şaban 1301 / 4 Haziran 1884)

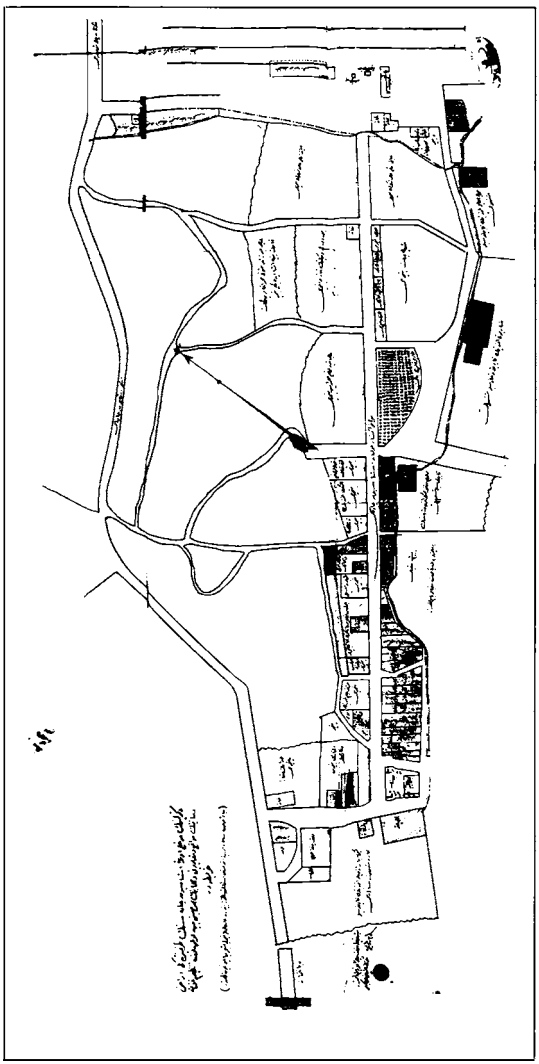
Plan II:
Denizli Hapishanesi Bina Planı

(Kaynak: *B.O.A.*, Şura-yı Devlet Evrakı, 1389/66,
09 Şaban 1301 / 4 Haziran 1884)

Plan III:
Denizli İstasyon Caddesi

(Kaynak: *B.O.A.*, İrade Meclis-i Vala, 87/1328 L-09,
2 Şevval 1328 / 7 Ekim 1910)

Fotoğraf I:
Denizli Hükümet Konağı (1950 öncesi)

(Kaynak: Coşkun Önen Arşivi)

Fotoğraf II:
Denizli Hükümet Konağı ve Adliye Dairesi
(1950 öncesi)

(Kaynak: Coşkun Önen Arşivi)

Fotoğraf III:
Hükümet Caddesi (1940)

(Kaynak: Coşkun Önen Arşivi)

Fotoğraf IV:
Hükümet Caddesi, Çarşıya Doğru (1940)

(Kaynak: Coşkun Önen Arşivi)

Fotoğraf V:
Denizli Belediye Binası (1950 öncesi)

(Kaynak: Coşkun Önen Arşivi)

Fotoğraf VI:
Bayramyeri Meydanı (1935)

(Kaynak: Coşkun Önen Arşivi)

Fotoğraf VII:
Kaleiçi Çarşısı (1935)

(Kaynak: Coşkun Önen Arşivi)

Fotoğraf VIII:
1899 Depremi Sonrası; Denizli, Kayalık Mahallesi

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi,
Yıldız Albümleri, No. 779-47-0011)

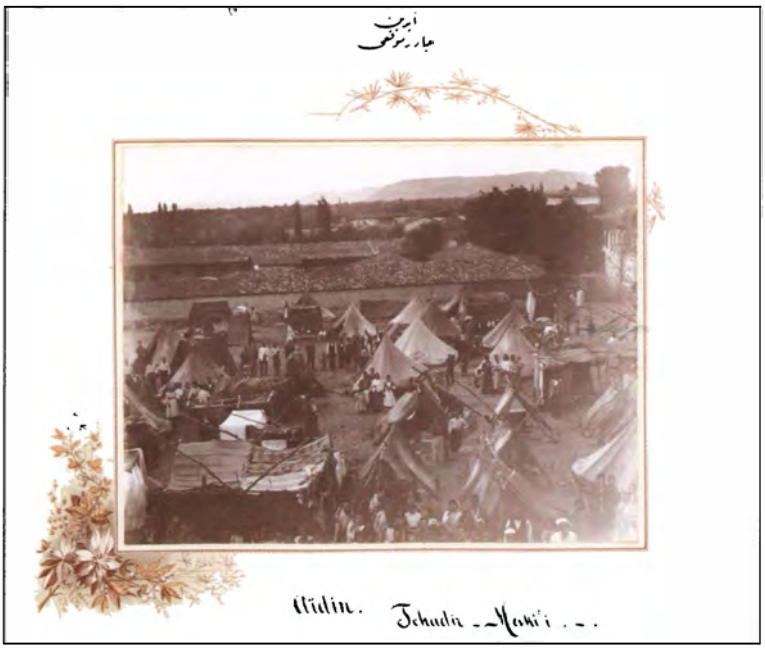
Fotoğraf IX:
1899 Depremi Sonrası; Denizli, Rum Mahallesi

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi,
Yıldız Albümleri, No. 779-47-0029)

Fotoğraf X:
1899 Depremi Sonrası; Aydın, Çadır Mevkii

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi,
Yıldız Albümleri, No. 779-47-0030)

Fotoğraf XI:
1899 Depremi Sonrası; Sarayköy

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi,
Yıldız Albümleri, No. 779-47-0015)

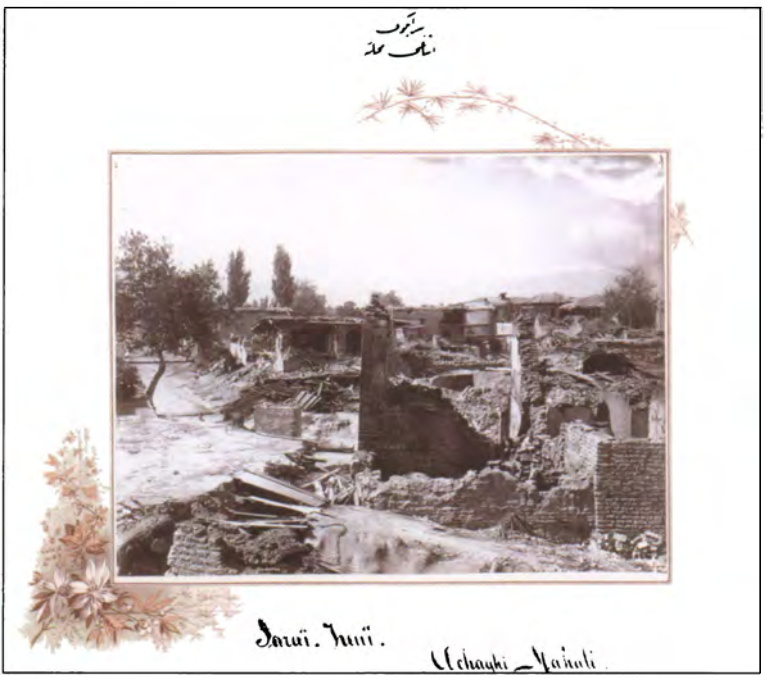
Fotoğraf XII:
1899 Depremi Sonrası; Sarayköy, Konak Mahallesi

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi,
Yıldız Albümleri, No. 779-47-0028)

Fotoğraf XIII:
1899 Depremi Sonrası; Sarayköy, Aşağı Mahalle

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi,
Yıldız Albümleri, No. 779-47-0006)

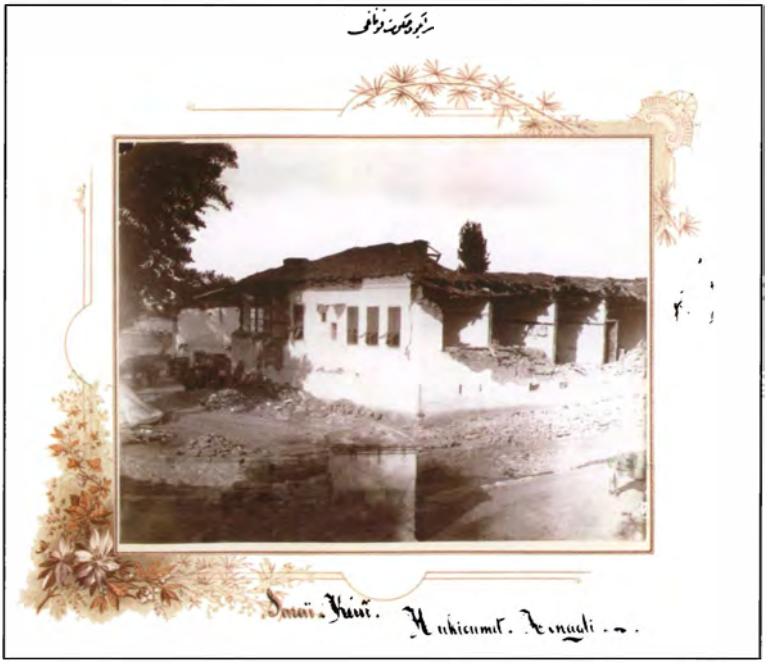
Fotoğraf XIV:
1899 Depremi Sonrası; Sarayköy, İstasyon

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi,
Yıldız Albümleri, No. 779-47-0013)

Fotoğraf XV:
1899 Depremi Sonrası; Sarayköy, Hükümet Konağı

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi,
Yıldız Albümleri, No. 779-47-0016)

YEDİTEPE

Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)

Yasemin AVCI

Belirli bir kentsel yerleşimi diğerlerinden ayıran asıl unsur o kentin kişi üzerinde bıraktığı imgelerdir. Kentsel imgelerin gelişmesi ve bu imgelere göre o yerleşimin tanımlanması ancak zaman içinde gerçekleşir. Bu sürekliliğin önemine rağmen, kentlerin tarihsel gelişimindeki kırılma noktaları bazen çok belirgin olmakta, kent kimliğinin yeniden şekillenmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla bu kırılmaların saptanması kent kimliğinin olgusal gelişiminin tanımlanmasında ve zaman içinde izlenmesinde son derece önemlidir.

Tanzimat Fermanı ile başlayan, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca devam eden idari reformlar küçük-büyük pek çok Osmanlı kentinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Batı Anadolu'da ticari etkinliği ile tanınan Denizli, bu kentlerden birisidir. 1839 yılından itibaren merkezi otorite tarafından yapılan düzenlemeler, Denizli kentinin idari, siyasi ve ekonomik işlevlerini güçlendirerek, art bölgesi ile sürdürdüğü ilişkilerin niteliğini değiştirmiştir. 1883 yılında Denizli'nin geniş bir coğrafyanın idari merkezi haline gelmesi kentin tarihsel gelişiminde önemli bir aşamadır. Böylece hem kentin etkinliği hem de kent eşrafının siyasi ve ekonomik nüfuzu daha önce hiç olmadığı kadar geniş bir bölgeye yayılmıştır. Keza Tanzimat döneminde meydana gelen gelişmeler, kentin mekânsal kurgusuna da yansımış, yeni değişkenler ve etkenlerin belirlediği dönüşüm kentsel dokuda somut kanıtlarla izlenir hale gelmiştir.

Kapak Resimleri:
Üst Resim: 1935 Denizli Hükümet Konağı
Alt Resim: 1940 Denizli Hükümet Caddesi

9 786054 052363

kitapadresi.com
İnternetteki kitap adresiniz